1

रा॰टी॰
बा॰ प्र॰
॥१॥

॥६०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ हनुमते नमः दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ओंनमोब्रह्मणेविप्रर्षिभ्यो
नमः । ओंनमोब्रह्मणेब्रह्मविद्भ्योब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्योवंशऋषिभ्योविश्वामित्रव्यासवाल्मीकिप्रभृतिभ्यः श्रीरामचंद्रायच । ओं अ
जमजरमनाद्यनंतमनंतनिजसुखबोधंसद्द्वितीयपूर्णं । शिवमखिलहृदिस्फुरत्स्वमायाविकसितविश्वविलासमानताःस्मः ॥२॥ स्मृति
कलितसमस्ताभीष्टप्रदंनिजप्रतिभटनिजशोभाप्रीतविघ्नांधकारं ॥ कमपिशिवभवान्योरंकसीमाप्रपन्नं सुरमणिमवलंबेचा
रुलंबोदराख्यं ॥३॥ मुग्धस्मितांचितमनोज्ञमुखेंदुबिंबस्निग्धामृतप्रतिमचारुरूपाकटाक्षं । अग्रेसुरेंद्रनुसृतंतमुनिभिर्मुनीनांन्यग्रो
धमूलवसतिंगुरुमाश्रयाम ॥४॥ त्रिभुवनपावनकांत्यकृतादृयः सदभयामलबाधमुखाद्वयः । सुजनहृद्विपिनगकेसरी शरणमस्तुस
दानरकेसरी ॥५॥ दंडवराद्ववल्लयावभयंच वामेयापुस्तकंचदधतीविधिनेत्रपेया । साशारदांबुनयनाभुरबिंदुशोभाभासास्वया
हरतुमेहृदयांधकारं ॥६॥ येनेत्राणिहरस्ययज्जगदिदंप्रद्योतितंचोरुणेनपत्रेवायततेश्रुतिस्मृतिनुतोधर्मःसपर्मोदयः । येकाल
कलयंतियच्चपरमस्वज्योतिराम्नायमास्तुसूर्येंदुनलाभवंतुहृदिमेवाग्धाडिनीभावनः वक्त्रांबुभिर्दिनुतमोहरञ्जिवेदार्थसारा
मृतमुद्धिरंतं । वाणीभुजाश्लिष्टमभीष्टसिद्धंतंब्रह्मविद्यादिगुरुंजयंदे ॥७॥ यद्वाक्यामृतपाथिनामतिपदंसत्येसुधानीरसाय
द्वाक्यार्थविचारणादभिमतःस्वर्गोपिकारागृहं । यद्वाणीव शब्दात्मपूर्णेमनसातुष्टंजगन्मंगलवहस्तंश्रीगुरवेवशिष्ठ
मुनयेनित्यंनमस्कुर्महे ॥८॥ यस्यार्थंप्रथिताजगत्त्रयहितासावेदमातापरायच्छक्तेनयसावरोसुरगणानन्यानिसस्तुर्जगत ॥
तंबोधांबुनिधिंनयन्खिमुकटालंकारचिंतामणिंविश्वामित्रमुनिंशरण्यमनघंमेयानयस्यामहे ॥९॥ भूत्यान्त्रैवरामःप्रक
टितमहिमायेनतस्मैवशिष्ठाय यःसीतांब्रह्मविद्यामिवमुमुदामिपुनःसत्यमुद्रांकिलादात् । यद्वाणीमोहमूलंशमयतिजग
दानंदसंदोहदोग्ध्रीतस्मैवाल्मीकयेश्रीगुरुतमगुरवेभूरिभावेनताःस्मः ॥१०॥ पूर्णानंदस्वभावःस्वजनहितकृतमायया
पात्तकायः कारुण्याद्दृष्टिधीभिर्दुर्जनमनवरतंमोहयन्केनिमग्नं ॥ आविष्टांतर्वशिष्ठेहंवहिरपिकलयन्शिष्यभावंवितन्यः
संवादेनशास्त्रामृतजलधिमजोरामचंद्रःप्रयच्छेत् ॥११॥ विश्वामित्रःसहवि तामिलवलीयेवांमुखंभारतीसत्याचसेवामाषि
भिः स्थिरमहानंदस्ययेषांहृदि । पदांभोरुहमाश्रितास्तमतंतीर्थःसर्वसंपदः । श्रीसर्वज्ञसरस्वतीतिविदितान्श्रीमद्गुरून्स्मा

वा.टी
वै.प्र.
॥२॥

स्याद्विषयप्रयोजने नटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां संक्षिप्य दिदर्शयिषुः । प्रथमं यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्य॰
भिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रुत्युक्तं तटस्थलक्षणं सिद्धं सद्वस्तुस्वभावेन तत्पदार्थं नमस्यति यत इति । यतोयस्मात् । परमा
र्थसदद्वितीयात्मवस्तुनः प्रकृत्या सर्वरूपाकाशादीनि महाभूतानि कानिच सर्गादिकाले यत् । सत्तयैव सत्ता प्रतिलभ्य भांति प्रथंते
आविर्भवंतीत्यर्थः । तथा स्थितिकाले च यत्सत्तयैव स्थितानि तथा प्रलयकाले यस्मिन्नेव यत्सत्तामात्रपरिशेषेण परं शमं तिरो
भावं यांति तस्मै सत्यात्मने स्वाध्यारोपित सर्वभावानां पारमार्थिकस्वरूपभूताय सर्वप्राणिनां वास्तवात्मभूताय च परब्रह्मणे
नमः । तन्नमस्कारेण यत्र देवाः सर्व एकं भवंतीति श्रुतेरनमस्कृतस्य देवतांतरस्यापरिशेषात् । सर्वनमस्कारसिद्धास्यमंगलस्य
सर्वोत्कर्षात्सर्वविघ्नोच्छेदादि फलसिद्धिः । अत्र यतो भूतानीति पदाभ्यां यतो वा इमानि भूतानि जायंते जन्माद्यस्य यत इति तद्विजि
श्रुतिसूत्रोक्तलक्षणप्रत्यभिज्ञानादस्य तन्मूलकत्वमिति न सांख्यादिकल्पितमहदादिकारणे यास्को पदर्शितावांतरकारणेषु वा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभांति स्थितानि च यत्रैवोपशमं यांति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ १॥०॥

दा ३ तिव्याप्तिः । अत्र प्रकृतिपंचम्यैवोपादानत्वलाभात्कुतो यो पादानं लक्षणत्रयप्रदर्शनाद्येति केचित् । निमित्तेपि पंचमीदर्शनात्तद्यथा
रत्वोक्तिरुपादानत्वलाभायस्थितिनुत्वोक्तिस्तुचेतनानामेव पालकत्वदर्शनाच्चेति नत्वलाभेन केवलतरानिनिरासायेति चितयल
ध्वमभिन्नानि मित्तोपादानत्वमेकमेव लक्षणमित्यन्ये । वस्तुतस्तु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति । श्रुतोह्रयत्वेनो
२ पक्रांताद्वितीय । सन्मात्रवस्तु परिचयाय तत्स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः । संभूतस्तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना तटस्थलक्षणवता
रात्सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति श्रुत्युपदर्शितरीत्या शेनेत्यादि कालत्रयेपि सदव्यभिचारात्कार्यस्य कारण
व्यतिरिक्तसत्वानुपलंभाच्च परसत्तोपजीवित्वाद्ध्यारोपितं कार्यं जातु मा विद्यकमन्वतं कारणतत्वमेव ब्रह्मवस्तु सत्यमित्यध्या
रोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचविषयप्रयोजनसिद्धि प्रति पादनाय त्रितयघटितलक्षणे पादनं । नैकेकोपादाने कार्यस्य विवर्तत्व
४.२.२ सिद्धिरिति । अत्र वहिष्कृतो जायंते । अभिसंविशंतीति यदुः प्रतिभाना प्रतिभानलक्षणविर्भावति तिरोभावपरे न विकारपरे इति राम ॥२॥
सूचनाय प्रतिभांति उपशमं यांतीत्युक्तं वृद्धिविपरिणामयोरा विर्भावे । पक्षयस्य च तिरोभावे । न भीवात्स्थितेश्चाद्यिगानमंतर्नानुव

श्रीःसंश्रितेवचरणौहृदयंचरामंद्रेमुखंगुणभेरलसरस्वतीच ॥ येषामनन्तसदलिधांकितनामधेयान् श्रीमद्गुरूनुरुतरान्
सतीतास्मिनित्यं ॥ १३ ॥ तापत्रयाग्निभ्यमास्तनकारुण्यकराचेभ्यायाचाणीनिर्वर्तमवीधिशरण्यान् ॥ श्रीमदद्वयानंदमुनीन्द्रुरूनव
यीनार्यो नित्यं देशिकवर्यान्प्रणतास्मि ॥ १४ ॥ विश्वेशोपिहरिःशरणचरणौयान्मानयन्सोहृदाक्खेनाचित्यः ॥ मनुव्रजामिर
जसाप्य पवयेत्य प्रवीन्ते ॥ यत्पूजांविदधेश्रुतिभिर्मतिमतांसर्वज्ञसिद्धोसदाजीवन्मुक्तसुखात्मपूर्णमनसस्तान्श्रीनिहन्भजे ॥
॥ १५ ॥ कान्तिभिरस्सुकराः कानुसंवेधाः कचवतवालिप्रावृड्दिरेवजन्तुः ॥ तदपिविरचनेत्रसद्गुरूणांसदय निरीक्षणमेवमेवलंबः
॥ १६ ॥ श्रेयोहविद्यावुधिपारगाणांभयास्त्रागादिमनोमालानां ॥ कृपानिधीनांकान्तिनांममास्मिन्स्तनांपदाब्जस्मरणंसहायः ॥ १७ ॥
यत्कृपालेशमात्रेणतीर्णोस्मिभवसागरं ॥ श्रीमदंगाधरंप्राप्यान् श्रीगुरूंस्तान्सदाभजे १८ आनंदबोधयतिनाश्रीमद्गुरुवचो
मतेः ॥ वापिह्यार्थप्रकाशोयंयथामतिवितन्यते ॥ १९ ॥ प्रशस्तंतुस्वैरंभांतिभिभिरयनिंदन्तुसुधियः ॥ प्रहृष्टिर्मेयस्मान्नभवतिजना
राधनकृते ॥ अनेनग्रंथेननामतरसवर्णशास्त्रेक्लिभरिते ॥ विहर्तुंवोकृष्णप्रतिदिवसमानंदजलधौ २० यथामतिमुमुक्षुभ्यःसा
हार्यंसंकटेस्थित उरुहह्लोकभावेषुदर्शयिष्येपरिभ्रम ॥ २१ ॥ स्यातनैकरसयुक्तानानारसान्तरंभरलं वाधिकुरुचयन्त्वेन
त्सुभोज्यंलवणंयथा ॥ २२ ॥ यथाल्पमतिर्बोधंस्फुटंव्याख्यास्यतिपथ ॥ द्विस्त्रिर्व्याख्यानपूर्वंतुदूरंअपिमेऽन्तरे २३ अनन्य
पूर्वव्याख्यानंग्रंथेव्याचिकीर्षतः ॥ ततःश्रमतोःक्षयपात्रनधंस्खलितंकश्चिन ॥ २४ ॥ ॐअथजगदिदंमनादिमहामोहनिशा
सुप्तमनवरतदुःस्वप्नभयपरंपराकल्पितेजन्मजराभयमरणहर्षामर्षशोकाद्यनर्थसंकटसहस्रसंकुलेग्रहाभिग्रहव्याघ्रभी
षणेनापत्रितपदावानलज्वालामालाकुलेबहूर्मिमाले ॥ दिवाघूर्णेआध्यवध्यमानप्राणिनिकायसंसारमहार्णवेनिमग्नान्मुमुक्षून्मानविवे
कार्थंप्रबोधाय ॥ पादशैलभ्याद्वितीयदत्तमुद्रीकर्ताभानूदयेनतत्प्रबोधनायभगवतः ॥ पद्मजन्मनः ॥ शासनान्स्वतन्त्रप्रवर्तमानः
परमकारुणिकोभगवान्व्याख्याकिः ॥ आरिप्सितस्यमहतःशास्त्रस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिसिद्धयेबध्नायश्रुतिस्म
तिसदाचारप्राप्तंसर्वविघ्नमूलोच्छेदसमं ॥ सच्चिदानंदाद्वयप्रत्यगात्मपरब्रह्मप्रणतिलक्षणंमंगलमाचरन् ॥ अर्थाच्छास्त्र

वा॰टी॰ रणकामादिवित्तेपनिरस्कृतनिरतिशयानंदसमुद्रांदंबरे। आकाशे ब्रह्मलोकांते स्वर्गे देवेषु क्षितिं यावत् तथा अवनौ भूमौ मनुष्
वै॰प्र॰ ष्यादिस्तंबपर्यंतं तेषु तत्तदुच्चावचविषयेंद्रियसंयोगजनितानतः करणवृत्तिविशेषव्यक्तानारतम्येनावरणाभिभवतारतम्यात्सरोगुरु
॥३॥ रजस्याद्युगिरि प्रतिबिंबादुःखो यामिकमूलतारतम्येन विभाव्यमानत्वाद्दानंदस्य शीकराः। करणइव शीकराः स्फुरंति सर्वं
भोत्या आनात्मत्वेनात्मशेषत्वेन परिच्छेदे चिन्मदुः। एवं सभेदस्तापि स्तुत्वादिभिः आनुभूयंत इति यावत्। परमार्थतस्तु नत्त्वाकं
तत्तद्देव निष्कृष्टोपाधिभेदं सर्वं माऽब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां जीवनेऽनेनेतिजीवनं सारभूतमात्मतत्वं नापृथग्नेन नायानेन मत्स्योजी
वति कश्चन इतरे एतत्तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ। एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति को ह्येवान्यात्कः प्रा
रामायदेषु। आकाश आनंदो न स्यादित्यादिश्रुतेः। अत एव भेदकाभावात्स्वरूपलक्षणेनैव यास्तु स एव यतो वाचो निवर्तंते। अप्रा
प्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति प्रसिद्धापरिच्छिन्नब्रह्मानंद आत्माख्यनाम्ना आत्मा नाम कश्चिद्दस्तिनामो

स्फुरंति शीकरा यस्मादानंदस्यांबरेऽवनौ॥ सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानंदात्मने नमः॥३॥ सुतीक्ष्णो ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकु ॥
॥ लमानसः अगस्तेराश्रमं गत्वा मुनिं पप्रच्छ सादरं॥४॥

नोऽस्ति विज्ञातेत्यादिश्रुतेः। तस्मै ब्रह्मानंदात्मने परमपुरुषार्थरूपाय नमः इत्यर्थः। इदं मंगलाचरणं शास्त्रनिर्माणारंभार्थमुत्तरसर्गेतु
शिष्येभ्यस्तु परेशास्यारंभार्थमितिनैपौनरुक्त्यं॥३॥ अत्रार्थे दृढे वेसेवादः संप्रदायविशुद्धये रामाज्ञाननिमित्तं चाश्रुयोद्धृतायवर्ण्यते। इ
त्यं मंगलविषयादिप्रदर्शनमुखेन शास्त्रार्थं सुखप्रबोधाय संक्षेपतः प्रदर्श्य सहसाधनोपपन्नादिभिर्विस्तरेणनेनवाचर्यमुत्पाद्यि
तुं शास्त्रमारभमाणस्मिन्श्रोतॄणां विश्वासदार्ढ्याय बहुतरब्रह्मविन्मूर्धन्यमहर्षिगुरुब्रह्मादिसंप्रदायप्राप्तजीवन्मुक्तिफलब्र
ह्मणामेव ब्रह्मविद्यायां मुख्याधिकार इति द्योतनार्थं। शांसयेन क्षितासायेअ्या फंदंमानसे पश्येतित्ति ज्ञासुरमित्यर्थः। सादरं राम॰
विधुक्तो समित्याणित्वप्रणिपातप्रभृत्यादरसहितं यथा स्यात्तथा॥४॥ श्री सीतारामजी सदा सहाय॥ राधाकृष्णजी॥ ॥३॥
ब्रह्मविद्योपबृंहणरूपत्वदर्शनाय श्रीवशिष्ठरामसंवादावतारणायोद्घातभूतामाख्यायिकामारभते सुतीक्ष्णइत्यादिना सुतीक्ष्णः तपः कर्मो
पासनाशोधितत्वाच्छोभनादुरुहार्थग्रहणपटीयस्त्वाच्च तीक्ष्णा बुद्धिर्यस्येतियोगरूढ्याऽन्वर्थनामधेय ब्रह्मणाग्रहण ३

ज्ञानीभांतीति सामान्यतः। सच्चित्तं तस्य चिदेकरसत्वं सर्वानुभवसिद्धत्वेनोपपादयन्स्वं पदार्थत्वभूतं तमेव पुनर्नमस्यति ज्ञातेति श्लोके।
न ज्ञातिनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्यस्मादिव भूतात्कारस्य चिदेकरसात्स्वतः। स्वयमेव प्रतिबिंबभावेन स
मष्टिव्यष्टिविज्ञानमनोमयं कोशद्वयात्मकांतःकरणाध्यानप्रविशेन प्रत्नभाय। पिंडं प्रविश्य वह्निरिवाधोत्सेको न तज्जाड्य।
मभिभूपतदभिज्वलयन् ज्ञाता। विस्फुलिंगानिव तद्वृत्तीरभिज्वलयन् ज्ञानं। तन्नो विषयाकारायन्नायांस्वयमपि तत्तद्वारा तदाकार
त्नज्ञावमिवापन्नो ज्ञेयं। प्रवोदसाधारण्येनोक्तमेवार्थं प्रत्येकस्फुटीकर्तुमाह द्रष्टेति। स एव ज्ञानेंद्रियाण्युपादाय द्रष्टा तत्संप्रेष्या
गजन्यवृत्तीरुपादाय दर्शनं तत्फलात्मना विषयाभ्याप्यज्ञाद्दृश्यानुरंजनान्नरूपभांपदृश्य इव भवतीति दृश्यभूः। तथा स एव कर्मेंद्रि
य प्राणशरीराण्युपादाय कर्ता ... फल भोक्तृभावेन निवर्त्यमानादनिमित्तत्वाद्धेतुः। क्रियासाकल्यवैकल्याभ्यां रहमेव सत्कलो वि।

॥ २ ॥ ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः। कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥ २ ॥

फलइति क्रियाभिमानात्तु क्रिया एव हि। द्रष्टा श्रोता मंता कर्ता विज्ञाता विज्ञानात्मा पुरुषः प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्च
क्षुरित्यादिश्रुतेः। एवं सर्वे व्यवहारेषु अनीच। स्वपरस्फूर्तिनिर्वाहकत्वात् ज्ञप्तिरूपतया सर्वानुभवसिद्धोपि चिदुपाध्यन्तरे जने व्यामोह
त्रितयेट प्रभाशोत्स्नामिव विद्यानुभूयते इति एवं कारणगयस्मादिति निमित्तपंचम्या निर्देशः। यत्सन्निधानमात्रकेनैवक।
र्तारि स्फुरणं न तु यत्स्वभावभूतं यदभिचारित्वादाधारदृश्यत्वभावत्वानुपपत्तेरिति भावः। अतस्तस्मै ज्ञानादिसाक्षिणे परमार्थतो ज्ञ
प्त्यात्मने ज्ञप्तिमात्रत्वेन परिशिष्टाय प्रत्यगात्मने नमः इत्यर्थः। एवं पदार्थौ परिशोध्य तत्त्वस्य लक्षणार्थं वस्तु स्थानमानंदो ब्रह्मे
ति व्यजानादिति श्रुतिदर्शनान्निरतिशयानंदरूपं परमपुरुषार्थभूतमखंडवाक्यार्थं नमस्यति स्फुरंतीति। यस्मात्प्रत्यगात्मनः विघात

परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धं संसाराध्वनः पारं कैवल्यं अधिकारिणं आत्मनि ज्ञानकर्मभ्यां जायते नैकैकेन कर्मणां पूर्वभावस्तु प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्युगपद्संभवादिरूपाधिकारिविशेषणं कृत्वा ज्ञार्थसिद्ध इति नयोगपद्यांशे दृष्टांतः। यथादर्पणे प्रतिबिम्बो दृश्यमार्जनालोकौ द्वाव
घावश्यकौ न तु कर्मभ्यां तत्वचित्तशुद्धिः। प्रमाणजन्यवृत्तिश्च अविद्यानिवृत्त्या वावश्यके अशुद्धचित्ते। श्रतश्रा: श्रुते। ज्ञानफलादर्शना
दिति भावः। ७। तदेव दृढयन्पुनराह केवलादिति साधनं व्यंजकं विदुर्ब्रह्मविद इति शेषः। तयाच विदुषामनुभवसिद्धं नात्र विप्रति
पत्त्यामिति भावः। विद्यां चाविद्यां चेति श्रुतिरूपासनकर्मसमुच्चयपरा न ब्रह्मविद्यायाः। कर्मसमुच्चयपरा तदंगत्वेनोपक्रमेत

श्री
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमं पदं केवलात्कर्मणो ज्ञानान्नहि मोक्षोभिजायते। किंतु भाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तूभयं वि
दुः। ८। अस्मिन्नर्थे पुरावृत्तमिति हासं वदामि ते। कारुण्य इत्यः पुरा कश्चिद्ब्राह्मणो धीत वैदिकः। ९। अग्निवेशस्य पुत्रो भूद्वेद
वेदांग पारगः। गुरोरधीत विद्यः सन्नाजगाम गृहं प्रति। १०। तस्थावकर्मकृत्तूष्णीं संशयानो गृहे तदा। अग्निवेश्य विलोक्य
य पुत्रं कर्मविवर्जितं। ११। अकर्मनिरतः सिद्धिं कथं प्राप्स्यसि तद्वद। कर्मणो स्मान्निवृत्तेः किं कारणं तन्निवेदय। ३। कारुण्य
उवाच। यावज्जीवमग्निहोत्रं नित्यं संध्यामुपासयेत्। प्रवृत्तिरूपो धर्मोयं श्रुत्या स्मृत्या वचोद्यतः। १४। धनेन न भवेन्मोक्षः।
कर्मणा प्रजया न वा। त्यागमात्रेण किंत्वेकं यतयोश्नुति चामृतं। १५। इति श्रुत्योर्द्वयोर्मध्ये किं कर्तव्यं मया गुरो। इति संदिग्धतां

नत्यक्तेन भुंजीथा इति संन्यासविधिविरोधादिति प्रयंश्चिनं भाव्य कश्चूरिति न कश्चिद्विरोधः। नत्वत्र यथाश्रुतमायातो गृही त्वा ज्ञानकर्म
समुच्चयपक्ष एवेन कृष्णाभिमत इति श्रमितयं। अलब्धज्ञानरक्षी नो क्रियायुक्तपरायणं। यस्य नास्ति वरं पदं केवलं किं त्यजत्य सा। इत्या
दिनामल्लिकाचोपाख्याने नचात्र केवल ज्ञानेनैव मुक्तिरिति व्यवस्थापनेन पूर्वोत्तरविरोधायते:। ८ १९ २१। प्राहरणदित्यसं
धिः संहितायाः अनित्यत्वात्। नियमविधिनाकर्मपरित्यागात्रिंदारुपुत्र। १२। सिद्धिप्रत्यवायपरिहारं स्वर्गं मोक्षं वा। १३। अग्निहो
त्रं जुहोतीति वाक्यशेषः। चेदिति विहितः। १४। एकेमुख्याः। चकारः न र्थे निवृत्तिसमुच्चयार्थ। १५। द्वयोर्विरुद्धार्थयोरिति यावत्
॥ ॥संदिग्धतां संदिहानतां अकर्मकत्वा कर्मकोतिकर्त्तरिक्तः। १६॥

4

धर्मतत्त्वज्ञानासीति धर्मतत्त्वज्ञ । सर्वेषु शास्त्रेषु विशिष्टं निश्चितं निःश्रेयो यस्य स तथा परस्परविरुद्धार्थानेकश्रुतिवादिविप्रतिपत्तिजटिलत्वा
त्संशयस्य दुरुच्छेदतया महान् । एवं संशयं । तदपनोदकं तत्त्वमिति यावत् ॥ ५ ॥ कारणं उत्पादकं साधनं व्यंजकं । अत्र मोक्षो हि परमपुरुषा
र्थः । स च प्रसिद्धनित्यनिरतिशयानन्दरूपावाच्यः । स च स्वर्ग एव यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः
पदास्पदमिति श्रुत्या सः । स्वर्गस्यात्मतां प्रत्यभिज्ञत्वादि निर्णीतमिति वचनाच्च तस्य तथात्वसिद्धेः । न च जन्यत्वेन नाशानुमानं श्रु
तिविरुद्धत्वे । अनुमानानुदयात्तस्मात् जन्यत्वे साधनोपदेशानर्थक्यप्रसंगादिति कर्ममीमांसकमतानुसारेण । कारणं कर्मेति प्रथ
मः कल्पः । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिभिः । कर्मफलानित्यत्वप्रतिपादनात् ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः
पंथा विमुक्तये । इत्यादिश्रुत्या मुक्तौ ज्ञानातिरिक्तसाधनांतरनिषेधात् ज्ञानस्य प्रमाणजन्यस्य वस्तुत्वभिव्यंजकत्वेऽतिरिक्तफलासिद्धेरिति उ
पनिषन्मतमवलंब्य द्वितीयः कल्पः । आसंनेविनां भजेतोपनिषद्कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति यावज्जीवानुष्ठेयत्व

सुतीक्ष्ण उवाच ॥ भगवन्धर्मतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविनिश्चित । संशयोऽस्ति महानेकस्त्वमेतं कृपया वद ५ मोक्षस्य कारणं कर्म
ज्ञानं वा मोक्षसाधनं । उभयं वा विनिश्चित्य एकं कथय कारणं ६ ॥ अगस्तिरुवाच ॥ उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः

न कर्म । असुर्या नाम ते लोका । अंधेन तमसावृताः । इत्यादिना । अविद्वन्निंदा पूर्वकं च समविद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा
विद्ययामृतमश्नुते इति । समुच्चितयोरुभयोरपि कार्यानिरूपणे । निरतिशयानन्दप्राप्तिहेतुत्वाभिधानात् । तृतीयः । कल्प इति त्रि
कोटिकसंशयो दर्शितः । तेष्वेकं निर्णीय कारणं कथयेत्यर्थः । ६ । यन्न दुःखेनेति बहुतरश्रुत्यादिविरोधेनान्यत्र त्रिकोऽनित्यत्वपरत्वान्न सुप्र
थमकल्पस्यासंभवं द्वितीयतृतीयकल्पयोः कर्मणा चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानांगत्वेऽपि श्रुतिनात्ययोविरोधाद्भेदं च मन्त्र मानो गस्तिः ।
प्रतिवचनमुवाच नमुवाच । उभाभ्यामित्यादिना यथा खे आकाशे पक्षिणां उभाभ्यां पक्षाभ्यामेव गतिरभिमतदेशप्राप्तिर्जायते नैकेकेन
तथैवेति द्वि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मुक्तौ परतंत्रतयोरैकैकस्य मोक्षसाधनतां अंधतमः प्रविशंतीत्ये विद्यानुपासते तत नो भूय इव ते तमो य उ
विद्यायां रता इति निंदितत्वाविद्यां च ९ ॥ ८ ॥

॥२४॥ कार्यमवश्यसंपाद्यमात्मनन्निनकृतार्थत्वे तस्यास्य स्यच कलासंपाद्य इत्तः संपन्नः अत्र तः संसारसीमायस्य तं तथाभूतं तस्य स्वस्य चकृतासंपाद्यराजानमिति चार्थः ॥२५॥ अत्र बहिर्नानाविधजिज्ञासमानो सोवाच इन्द्रांतः प्राप्तसंसारांतः सराजाको भवतु कीदृक् स्वल्पयत्नस्थित निगूढः प्रश्नः बहुत्र बहुनायेनाल्पेन तदसंभावनादिदोषघ्नांतिरित्युत्तुङ्गो आश्चर्यं देवानापरोक्षमित्यत्वाच्चस्फु टोक्तः प्रश्नोत्तरयोरयं निगूढो ज्ञायते ॥२६॥ २७ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण तत्र गंधमादने विरक्तः अत्र ह श्यात्मकुसितत्वेनुजे

वीतरागसधर्मात्मा निर्ययौ तपसे वनं ॥ तपश्चरत्यसौ राजा पर्वते गंधमादने ॥२४॥ कार्यं कृत्वा मया तत्र ततश्चागम्यते ध्रु॥ ना गंतास्मि यच्छ्रे शक्रस्यूतं दूत्तेन निवेदितुं ॥२५॥ ॥अरुन्धत्युवाच॥ दूतांतः को भवत्तत्र कथयस्त्व मम प्रभो ॥ त्वहकामा विनी नास्मि नोद्विग्नं कर्तुमर्हसि ॥२६॥ ॥देवदूत उवाच॥ शृणु भद्रे यथा वृत्तं विस्तरेण वदामि ते ॥ तस्मिन् राज्ञि रतेतत्र तपस्य रति दुस्तरं ॥२७॥ इत्यहं देवराजेन सुभ्रूराज्ञापितस्तदा ॥ दूतत्वं तत्र गच्छाशु गृहीत्वेदं विमानकं ॥२८॥ अप्सरोगण संयुक्तं नाना वादित्रशोभितं ॥ गंधर्वसिद्धयक्षेश्च किन्नरायैश्चगोपितं ॥२९॥ तालवेणुमृदंगादि पर्वते गंधमादने ॥ नानावृक्षगणाकीर्णे गत्वा तस्मिन् गिरौ शुभे ॥३०॥ अरिष्टनेमिं राजानं हंत्वारोप्य विमानके ॥ आनय स्वर्गभोगाय नगरीममरावतीं ॥३१॥ ॥दूत उवाच॥ इत्याज्ञां प्राप्य शक्रस्य गृहीत्वा तद्विमानकं ॥ सर्वोपस्कारसंयुक्तं तस्मिन्न द्रावहं ययौ ॥३२॥ आगत्य पर्वते तस्मिन् राज्ञो गत्वा श्रमं मया ॥ निवेदिता महेंद्रस्य सर्वा ताः रिद्धने मये ॥३३॥ इति मद्वचनं श्रुत्वा संशयया नो वदच्छुभे ॥ ॥राजोवाच॥ प्रष्टुमिच्छामि दूत त्वां तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥३४॥ गुणादोषाश्चके तत्र स्वर्गे वद ममाग्रतः ॥ ज्ञात्वा ॥ स्थितिं तु तत्रत्यां करिष्येहं यथारुचि ॥३५॥ ०॥ ॥

५

त्वाईमिति सूचनाय विमानकमिति कन्प्रत्ययः ॥२८॥ शोभितानानि विमानविशेषणानि ॥२९॥ विमानाद्धिरयैसेनिके तालवेणुमृदं गादिगृहीत्वेत्यनुषंगः ॥३०॥३१॥ उपस्कराणि गुणवत्त्वयोपकल्पितानि भोगसाधनानि उपानयतियत्वेति मुद्दसं प्रति स्वस्थेतत्वद्वृत्वा दश्रद्दूश्चाभिमते देहादिद्वारके स्वर्गमने उन्मादादिकृतिरिव पारेत्यारोपान्मनो हं विललापेति वत ॥३२॥३३॥३४॥ स्थितिं गुणदोषन्यूनाधि क्यव्यवस्थितितत्रत्या स्वर्गस्था ॥३५॥ ॥ ॥

एकांसर्वमंदेहे मूलाज्ञानो च्छेदित्वान् स्वाकयोः व स्यमा एतमत्त रामाख्यए रूपां मुख्यत्वं चास्याः प्रसिद्धमादित्यपुराणे पंचदसाध्याये
ज्ञानेचात्मानो धर्मनिर्गुणो वा कथंचन ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः स्थिरः ॥ सूक्ष्मात्मा सुमसात्तो भूतानां परमेश्वरः ॥ एकए
वपदार्थोच्च कल्पनामपि सएव स्यः ॥ विज्ञान मेतदखिलं विश्वाकार बुद्धयः ॥ पश्यंति ज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदं जगत् ॥ दुर्वि
ज्ञेयं विशिष्टेन रामापक्रमितं पुरेति यथपूर्वं प्रति शिवेन विद्यास्वरूपं ब्रह्मतत्त्वं च विस्तरेणोपदिश्य वाक्यविश्वासंदोल्लो
पविश्य सनीय तमन्ने नमसिद्धस्य ब्रह्मविद्यामूर्द्धन्यस्या श्रयंत्य स्यसमति लेनीदाहरणात् द्वितीयपुत्रमतमेवो धनंकथा
र्थलक्षणपित्र धनग्रहणयोग्यत्वयोतनार्थं ॥ २५ ॥ अमानृत्य विद्याधिकारीनिर्णयबलेन संपन्नत्वाच्छ्रुत्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ ज्ञानोपदेश

अगस्तिरुवाच ॥ इत्युक्त्वातां तत्र विप्रोसौ कारुण्येनौनुमागतः ॥ तथाविधं सुतं दृष्ट्वा पुनः प्राह गुरुः सुतं ॥ २७ ॥ ऋभुरुवाच ॥
शृणु पुत्र कथामेकां तदर्थं हृदये खिलं ॥ मंत्रेणावधार्य पुत्रत्वं यथ्य सिनया कुरु ॥ २८ ॥ सुरुचिर्नामका चित्स्त्री प्रस्परोगण
उत्तमा ॥ अथ विस्मा हिमवतः शिखरे प्रास्थिसंहते ॥ २९ ॥ मनेनु काम संतप्ताः किन्नर्यो पन्न किंनरेः ॥ स्वर्धुन्यो येन संस्र
क्षे महाघोषविनाशिना ॥ २० ॥ दूतमिंद्रस्यागच्छंतं मनरिते ददर्श सा ॥ तमुवाच महाभागा सुरुचिर्श्चाप्सरोवरा ॥ २१ ॥ सुरु
चिरुवाच ॥ देवदूत महाभाग कुत आगम्यते त्वया ॥ अधुना कुत्र गंतासि तत्सर्वं कृपया वद ॥ २२ ॥ देवदूत उवाच ॥
साधु पृष्टं त्वया सुभ्रू यथावत्कथयामि ते ॥ अरिष्टनेमी राजर्षिर्दत्वा राज्यं सुताय वै ॥ २३ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

फलभागिनी त्वां महाभागाम्व ॥ कारणेन केवलं नाम्नैव किंतु धेन भनायां ब्रह्मविद्यायां रुचिः संजाता ॥ अस्या इत्यर्थः नोपि सुरुचिरिति सम्
च्युयार्थः ॥ दिव्यादृश्याः दूत ब्रह्मविन्यपविज्ञान समर्थं त्वाच्चेत तपसेराज्ञो वेरा ॥ २१ ॥ सुरुचिरुवाचेति ॥ यथायोग्यतया भृत्या नाभिवाद
नोपायनादरणपूजनोपगमन पूर्वं कस्मिन्निति गम्यते स्वाभिलषित ब्रह्मविद्यासंपन्नस्त्वमिति योतनाय महाभागेति बोधनं प्रकृतो
पयोग्यो योपि छेयतदाभक्तत रणदशादितो विमुच्यमानः कृ जगभिष्यसीति ष्वोत्त प्रश्नमाण्यादि हो पाधिकलीवभावेन कस्मा
दागम्यते ॥ तथाधायगते नचकस्मिन्न स्वरूपे गंतासि त्वमिति सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वविषय एवं प्रश्नोभिप्रेत इति गम्यते तत्सर्वं पूर्णं

गूढाभिसंधिर्महान् प्रश्नार्थो भ्रूविलासेन सूचितः स्वेन परेण तात इति स्वाभिप्रायं स्वयं तथैव संबोधयति उभ्येति यथावद्यथा ग्रंथपार्थनाम तत्त्वं च ॥ २३ ॥ ० ॥

कृपया वदेति पदत्वारस्य दयमेव प्रसार्य प्रतिगम्यते ॥ २२ ॥

वा०टी०
वै०प्र०
॥६॥

तेनतत्त्वबोधेनउपक्रमादुपदिष्टार्थस्यचित्तेसंक्रमात्तेनोनाशांतमननादिक्रमाद्रु ॥४७॥ मयामहेंद्रस्यसंदेशेनसहराजानिवेदितुः राजामोक्ष
स्यसाधनंस्वामिलषितंनिवेदितमितिविपरिणामेनसंबंधः ॥४८॥ देशकोशपुत्रनयःप्रभृतीनांकुशलप्रश्नवार्तयैवार्याद्यनामयसमपृच्छ
तेत्यर्थः ॥४९॥ आद्येनविशेषणेनकर्मकांडरस्यज्ञानादिद्वितीयेनब्रह्मतत्त्वज्ञतान्तृतीयेनलोकतत्त्वज्ञताचदर्शिता ॥ भवद्दृष्ट्या भवतोदर्शने
नभवदीयकृपादृष्ट्याचतत्र ॥ भवदृष्टिप्रयुक्तकार्तार्थ्यमेव ॥५०॥ प्रष्टुमिच्छामीतिदूतसंदेशादेवप्रश्नविषयपरिज्ञानेपिनापृष्टः ॥ कस्य
२४ चिदुपादितिप्रसंगोपेक्षतावारणार्थंश्रेयांसिबहुविघ्नानीतिप्रवादप्रसक्तोविघ्नसंभावनांनिवारयतिअविघ्नेनेति ॥ तस्मा
द्दृष्टांतमप्रियंयदेनमनुष्याविधुरितिश्रुतेर्देवानांप्रातिकूल्यात्हि ॥ विघ्नसंभावनास्यान्नतुतदस्तिदेवराजाज्ञयैवाहंयतः प्रष्टुमिच्छामीति ॥

तेनसंसारदुःखान्तंमोक्षमेष्यसिचाक्रमात् ॥ इत्युक्तोदेवराजेनप्रेषितोहंतदंतिके ॥४७॥ मयागत्यपुनस्तत्रराजावल्मीकज
न्मने ॥ निवेदितोमहेंद्रस्यराजामोक्षस्यसाधनं ॥४८॥ ततोवल्मीकजन्मासौराजानंसमपृच्छत ॥ अनामयमतिप्रीत्याकुश
लप्रश्नवार्तया ॥४९॥ राजोवाच ॥ भगवन्धर्मतत्त्वज्ञज्ञातज्ञेयवदांवर ॥ कृतार्थोहंभवद्दृष्ट्यातदेवकुशलंमम ॥५०॥ भगव
न्प्रष्टुमिच्छामितदविघ्नेनमेवद ॥ संसारबंधदुःखार्तःकथंमुंचामितद्वद ॥५१॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ शृणुराजन्प्रवक्ष्यामि
रामायणमखंडितं ॥ श्रुत्वावधार्ययत्नेनजीवन्मुक्तोभविष्यसि ॥५२॥ वशिष्ठरामसंवादंमोक्षोपायकथांशुभां ॥ ज्ञातस्वभा
वोराजेंद्रवदामिश्रूयतांबुध ॥५३॥१०॥

भावः खेदार्तिः पुनःपुनर्नाशः तस्मात्मुंचामिमुक्तोभवामि ॥ आद्योमोक्षस्वरूपस्यप्रश्नः द्वितीयोमोक्षसाधनस्य ॥५१॥ केकेयीवरादेशात्स्वस्था
नप्रच्युतस्यरामस्यराक्षसान्विजित्यपुनःस्वस्थानापनाभ्युदयप्राप्तिचरूपापीयदेशान्तरस्वात्मच्युतस्यवशिष्ठोपदेशादज्ञानादिराक्षस
सान्निहत्यपुनःस्वरूपावाप्त्याभ्युदयप्रतिपादकत्वाद्न्वर्थनामकंग्रंथंरामायणं ॥ श्रुत्वाश्रवणेनप्रमाणासंभावनांमननेनचावधा
र्यप्रमेयासंभावनांयत्नेनदिध्यासनेनविपरीतिभावनांचनिरस्यसाक्षात्कारेणेतिशेषः ॥५२॥ वशिष्ठरामयोः संवादरूपयाप्रश्नज्ञा
मोक्षोपायकथां ॥ ननरेणावरेणप्रोक्तः ॥ एषसुविज्ञेयोबहुधाचिंत्यमानः ॥ इतिश्रुतेर्नोतत्त्वज्ञोपदेशाद्विस्पष्टस्यकृतार्थतेतिस्वस्यतत्त्व

राम०
॥६॥

सामग्र्या समग्रतया चतुरुपरसानामपि प्राचुर्येणेत्यर्थः। परममत्यपुण्येभ्योऽधिकं एकैकेनानुभूतमेवेत्यनल्पयावधि उत्कृष्टं सुखं।
लभ्यमित्याह उत्तमेनेति॥३६॥ एवं मध्यमकनिष्ठेऽपि प्राचुर्याल्पत्वाभ्यां बोध्ये॥३७॥ अनुत्तमपुण्यफलेषु दोषानप्याह परेति
तैरुत्कृष्टैः स्पर्धमानैश्च सहेति शेषः। तथा च तस्य पुंसो दुःखदुःसहमिति भावः। यावदिति सर्वसाधारणो दोषः॥३८॥ मानवाश्च भवंतीति शे।
मर्त्यलोके कर्मावशेषेण तत्तदुचितं भजंतीति सूचनाय चकारः। स्वर्गं फलमिति भेदान्वयः॥४०॥ पापानां तपसानिः शोकं तपश्चरणं सुरुता नामस

दूत उवाच॥ स्वर्गे पुण्यस्य सामग्र्या भुज्यते परमं सुखं। उत्तमेन तु पुण्येन प्राप्नोति स्वर्गमुत्तमं॥३६॥ मध्यमेन तथा मध्यः स्व-
र्गो भवति नान्यथा। कनिष्ठेन तु पुण्येन स्वर्गो भवति तादृशः॥३७॥ परोत्कर्षासहिष्णुत्वं स्पर्धा चैव समैश्च तैः। कनिष्ठैश्च सतो-
षो यावत्पुण्यक्षयो भवेत्॥३८॥ क्षीणे पुण्ये विशन्त्येतं मर्त्यलोकं च मानवाः। इत्यादिगुणदोषाश्च स्वर्गे राजन्व्यवस्थिताः॥३९॥
इति श्रुत्वा वचो भद्रे स राजा प्रत्यभाषत॥ राजोवाच॥ नेच्छामि देवदूताहं स्वर्गमीदृग्विधं फलं॥४०॥ अतः परं महोग्रं तु त-
पः कृत्वा कलेवरं। त्यक्ष्याम्यहमशुद्धं हि जीर्णां त्वचमिवोरगः॥४१॥ देवदूत विमानेदं गृहीत्वा त्वं यथागतः। तथा गच्छ महेन्द्रस्य
सन्निधौ त्वं नमोऽस्तु ते॥४२॥ देवदूत उ॰॥ इत्युक्तोऽहं गतो भद्रे शक्रस्याग्रे निवेदितुं। यथावृत्तं निवेद्याथ महदाश्चर्यतां गतः॥४३॥
पुनः प्राह महेन्द्रो मां श्लक्ष्णं मधुरया गिरा॥ इन्द्र उवाच॥ दूत गच्छ पुनस्तत्र तं राजानं नयाश्रमं॥४४॥ वाल्मीकेर्ज्ञाततत्त्वस्य स्व-
बोधार्थं विरागिणं। संदेशं मम वाल्मीकेर्महर्षेस्त्वं निवेदय॥४५॥ महर्षे त्वं विनीताय राज्ञे संवीतरागिणे। न स्वर्गमिच्छते त-

तिरगे ज्ञानहेतुत्वात् विरक्तस्य अमेदेहपातादेव मोक्षो भविष्यतीति राज्ञोऽभिप्रायः॥४१॥ विमानं च तदिदं चेति कर्मधारयः। अथवा स्वागमनप्रमा-
णस्थाने न विगलितमानोऽस्यति देवदूतविशेषणं विमानेति पृथक्पदं। अत एव तत्र समापन्न धनमेतत्र इत्युक्तिः॥४२॥ महत्तां शक्रसमा-
गतानां आश्चर्यतां विस्मयहेतुतां॥४३॥ अविषयनियोगदुःखितदूताश्वासनाय मधुरया। आश्रमं वाल्मीकेरित्युत्तरेणान्वयः॥४४॥
स्वबोधार्थं आत्मतत्त्वज्ञानाय स्वपदस्थो बोद्धव्यापि स्वात्मबोधाभावादिति ध्वनितं संदेशं वाचिकं॥४५॥ रागिस्तो रागस्वन्त्वाः। काम्य शब्दश्चैव

वा॰टी॰
वै॰प्र॰
॥७॥

वेषधृग्विष्णुमिति कर्मधारयः ॥ ६३ ॥ दुःखैः दुःखसाध्यैः सुकृतैः सुलभः साक्षात्कृतो यिनहरिस्तेन शप्तः ॥ ६४ ॥ प्राप्य शापेन साक्षाद्धितैरे शान्ते
पादज्ञान प्राप्तिः अत एव हि रामस्य सीतावियोगो रावणापहारेण मिथ्यापवादेन भूतल प्रवेशेन चेतिन चिरं त्वयित्वस्यती तारायावचनं
त्वधिक्षेप मात्रेन शापः ॥ तस्याजीवन्यपिवालिनि सुग्रीवेणोपभुक्तत्वस्य धर्मतो मातरं यत्तुस्वकारोतिजुगुप्सित इत्यंगदवाक्येन प्रसि
द्धत्वात्याति प्रत्य भंगेन निकृष्टमोक्षसाधनं सर्वं सानुबंधं तत् ॥ महारामायणं सर्वग्रंथतो द्वात्रिंशत्सहस्त्रमितं संपूर्णं ॥ ६८ ॥ इति व
शिष्ठतात्पर्य प्रकाशे वैराग्य प्रकरणे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॐ अथ प्रारिप्सितस्य महतः शास्त्रस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनादि

तेन शप्तो हि नृहरिर्दुःखार्त्तः स्त्रीवियोगतः तत्वं ॥ भार्याहि देवदत्तस्य पयोष्णीतीरसंस्थिता ॥ नसिंहवेषधृग्विष्णुं दृष्ट्वा पंच
त्वमागता ॥ ६३ ॥ तेन शप्तो नृहरिर्दुःखार्त्तः स्त्रीवियोगतः ॥ तवापि भार्यया सार्द्धं वियोगो हि भविष्यति ॥ ६४ ॥ भृगुणैवं कुमारेण पि
तेर्देवशर्मणः ॥ वृंदया शापितो विष्णुस्तेन मानुष्यतां गतः ॥ ६५ ॥ एतत्ते कथितं सर्वं शापव्याजस्य कारणं ॥ इदानीं वेत्सि त
त्सर्वं सावधानमतिः शृणु ॥ ६६ ॥ इति श्रीवासिष्ठ महारामायणे वैराग्य प्रकरणे सूत्रपातको नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
दिवि भूमौ तथाकाशे बहिरंतश्च मे विभुः ॥ यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ १ ॥

सिद्धये मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाणि आयुष्मत्पुरुषकाणि च भवंतीति महाभाष्योपदर्शित
श्रुतिबोधित कर्त्तव्यताक सर्वावभासक चिदेकरस सर्वप्रत्यगभिन्न परब्रह्म प्रणति लक्षणं मंगलमाचरन्नार्यां शास्त्रस्य विषय प्रयो
जने दर्शयति दिवीति दिवि द्युलोके भूमौ भूलोके तथा आकाशे ॥ अंतरिक्ष लोके बहिरधिभूतं ॥ अंतर ध्यात्मं च कारादधिदैवं च मे मम येवि
भुर्विभाति विविधरूपेण प्रथमते स्वाविद्यया परमार्थतस्त्ववभासात्मा निर्विकार चिन्मात्र स्वभावः ॥ तस्मै सर्वात्मने नम इत्यर्थः ॥ अ
द्यावापृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपमिति श्रुता दिवाद्यापि दिवि ब्रह्मांडस्य उर्ध्वकपाले स्वर्णमये भूमावधः ॥ कपाले रजतमये आकाशे
तयोः संधौ रूक्माकाशे ॥ ब्रह्मांडाद्बहिरंतश्च यो विशेषेण सूर्यचंद्राग्निवागादिभ्यो प्यति शायेन स्वप्रकाशापरिच्छिन्नस्वभावत्वाद्भाति ॥ राम॰ ॥७॥

7

षिरामसंवादमित्यनंतं देल्पाचिदिपरनियानाश्रमस्यशिष्यतासूचिता। सात्त्वत्तस्यैवसंभवतिनेश्वरस्यरामस्यभगवतारत्वात्
वेत्तएवोचितइतिसंदिहानःपृच्छति कोराम इति। किमन्यएवकश्चिन्नामाउत्तमप्रसिद्धोनित्यमुक्तोविष्णुरित्यर्थः। तायतेनेन
तिज्ञानंनिश्चयप्रकारमित्यर्थः॥५४॥ तदेवाहप्रायेति व्याजोपदेशः। श्वाहतेनस्वभक्तोवाक्यसत्यतासंपादनोपदेशमोक्षीकृतेना
ज्ञानेनात्तप्राप्तःसंपन्नःभवतु। भूभवत्। भृदुभावश्मोहःदमः॥५५॥ महर्षिभिरपिराधनोहिशार्ष्यते। अपराधोहिश्रमूणांकामस्याज्ञस्य
स्यात्तुचानात्तत्त्वचिदानंदस्वरूपत्वादतथाभूतस्यरामस्यनतत्संभवः। शापादेवतदुक्तोत्त्वेन्यान्याश्रयइत्यभिप्रेत्याहचिदानंदेति

रामोवाच॥ कोरामःकीदृशःकस्यवद्धोवामुक्तएववच। एतन्मेनिश्चितंब्रूहि ज्ञानंतत्त्वविदांवर॥५४॥ वाल्मीकिरुवाच॥
शापव्याजोपदेशस्यराज्ञेतव्यधरोहरिः। श्राहतोज्ञानसंपन्नः किंचिद्दोसोभवत्प्रभुः॥५५॥ रामोवाच॥ चिदानंदस्वरूपेहि
रामेचैतन्यविग्रहे। शापस्यकारणंब्रूहिकःशाप्ताचेतिमेवद॥५६॥ वाल्मीकिरुवाच॥ सनत्कुमारोनिष्कामश्चवसद्ब्रह्मस
द्मनि। वैकुंठाद्दागतोविष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिःप्रभुः॥५७॥ ब्रह्मणापूजितस्तत्रसत्यलोकनिवासिभिः। विनाकुमारंतंदृष्ट्वा
ह्युवाचप्रभुरीश्वरः॥५८॥ सनत्कुमारस्तब्धोसिनिष्कामोगर्वचेष्टया। अतस्त्वंभवकामार्त्तःशरजन्मेतिनामतः॥५९॥ तेना
पिशापितोविष्णुःसर्वज्ञत्वंतवास्तियत्। किंचित्कालंहितत्त्यक्त्वात्वमज्ञानीभविष्यसि॥६०॥ भृगुर्नाम्नीप्रियांहत्वांदृष्ट्वाचक्रो
धमूर्छितः। विज्ञानवान्विभार्यायावियोगोहिभविष्यति॥६१॥ इदृश्याशापितोविष्णुःहालनेयतलयाकृतं। अतस्त्वंस्त्रीवि॥

परमार्थतश्चिदानंदस्वरूपेव्यवहारेपिचैतन्यमेवभक्तानुकंपयाविग्रहात्मनापरिणतंयस्यतस्मिन्॥५६॥ निष्कामंश्चवसदतिष्ठदिति
सनत्कुमारंविनान्यैःसत्यलोकनिवासिभिःपूजित
संयन्दं। निर्गताःकामारागादयोयस्मात्सनिष्कामेऽत्तसम्पन्नीतिवा॥५७॥ कुमारंसनत्कुमारंविनान्यैःसत्यलोकनिवासिभिःपूजित
इत्यन्वयः॥५८॥ कामेनआर्तःआर्तः। अतएवततीयासमासइतिहृदि॥५९॥ किंचित्कालमितिकर्मधारयःकालाधनोइत्यंतसंयोगइ
तिद्वितीया॥६०॥ क्रोधेनमूर्छितोमोहितःसमुच्छितः॥६१॥ इदृश्याजलंधरभार्ययाछलनंपतिव्रताभंगरूपवंचे

वा.टी.
वै०प्र०
॥८॥

अधिकारी कथ्यायसंबंधोथात्मशासनात् निर्माणमस्य ग्रंथस्य सत्स्वर्थाभ्यकीर्त्यते अथास्मिन् ग्रंथे कोऽधिकारी किमज्ञ उतज्ञः ना ज्ञः तस्य देहाद्यात्मबुद्धेर्दृढतरागतत्वाच्च मुमुक्षाविरहात् नच विषयदोषदर्शिताज्ज्ञः जनन मरणादिदुःखदर्शनाच्च तस्यैव वैराग्योद ये मुमुक्षा सपनाबधिकार इति वाच्यं रागिणा मुक्त्वा विषयपरित्यक्ति मादर्शनेन सत्स्वेव विषयेषु तद्दोषनिर्हरणोपायान्वेषणतया वि शिष्टविषया न्वेषितया चैहिकामुष्मिकतदुपाये फलयायत्तेः नापिज्ञः तस्य कृतकृत्यतया ग्रंथसाध्यप्रयोजनालिप्सुतया ग्रंथे प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशंक्याविशिष्टाधिकारिणं दर्शयति अहमिति उत्तात्यपर्थे सत्यं नात्यंतमज्ञो नापिज्ञोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारी किंतु यस्याहं बद्धोऽस्मिन् संसारेऽनादिकालादारभ्य कारानिगडादिवद्दृढ इव परिच्छेदपारवश्य जन्म मरणादिदुःखमत्र भवन्त्येो

वाल्मीकिरुवाच॥ अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः नात्यंतमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिकारवान् २॥०॥

8 चामि आ सत्तिकषोकतरणे चात्मज्ञानमेवोपायस्तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः तेनात्मज्ञानेनाहं विमुक्तः स्यामित्युत्कटजिज्ञासास हितो निश्चयोऽस्मिन् सविनयोपायनादिना गुरुमुपगतोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकार इति भावः २ ननु स्त्रीशूद्रादि [illegible] तेषां वै [illegible] अधिकार [illegible] । दोषस्त्रैवर्णिकस्यैव तत्र संन्यासपूर्वकवेदांत श्रवणे एवाधिकारी पूर्वकांडार्थानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिद्वारा उत्तरकांडाधिकारप्रापकत्वेस्य तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिसद्भा त् नचैवैवर्णिकस्यानाधिकारः तस्यानावेदविन्मनुते तं बृहंतमित्यधिकारनिषेधात्तस्मान्नाधिकारमुलभ इति चेत्तन्न स्मार्त कर्मवदुपपत्तेः यथा नैवर्णिकस्य नेताग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारोपि अनाहिताग्निसाधारणः स्मार्तकर्माधिकारोऽस्त्येवं तथा ॥ राम.
॥ ॥तज्ज्ञानाकारित्वेऽप्यसंन्यासि २॥०॥ ॥८॥

न्कुतः यतो यमवभासात्मा सूर्यादीनामपि अवभासक आत्माचयेन सर्वमपतितेजसेद्: आत्मिवास्यं ज्योतिर्भवति ज्योतिषामपि तज्जो
तिरित्यादि श्रुतिभ्यः तस्मै सर्वात्मने सर्ववस्तूनां पारमार्थिक स्वरूप भूताय नम इत्यर्थः अथवादिवंद्योतनैकरसे भूमानंदात्मकेतु
र्थ स्वरूपे तथा अवस्थाद्वयोतनि भूमान्चव्याकृताकाशे वहिः वहिः प्रज्ञभोगेपि जागरे अंतः अंतः प्रज्ञभोगेपि स्वप्नेच कारात संधो मरणे
मूर्छाद्यवस्थासु च यो विविधो भाति स्थूल सूक्ष्म कारणाभिमानि तया तन्नद्धा अस्तयात तत्सात्ति तयानि ष्प्रपंच पूर्णानंद चिन्मा
त्रस्वभावेन चेत्यर्थः तर्हि हि तं नानारस एवने त्याह अवभासा त्मेति चिन्मात्रस्वभाव इत्यर्थः तस्मै दृश्यस्य दृग्व्यतिरेकान्सर्वथा
नावात्मसाविद्यत्व निरविद्यत्वाभ्यामिति सर्वात्मनेनम इत्यर्थः अथवादि वसार्वज्ञादिसंपन्न त्वाद्व द्योतमाने कारणोपाधौ तथा
कर्मवीजोद्भवभूमौ कार्योपाधौ तथा आकाशे अंतराले आसमंतात्‌ काश इति व्युत्पत्त्या स्वरूपप्रकाश वहुले वाजी वन्मुक्ति दशा
यां वहिर्निरुपाधि स्वरूपे तथा कार्य कारणोपाधौ नर्गतमायांतः करण इन्द्रियदेहेषु चयः अवभासैकस्वभावो विभाति तस्मै सर्वोपा
धिनिष्ठात्मने नम इत्यर्थः अथवादिवि द्योतनात्मके तेजसि भूमौ पृथिव्यां आकाशे व्योम्नि आतरांतरालिकयोः सलिलपवनयोर्व
हिर्भूते अव्याकृते च कारणोरूपाधिके वा सूक्ष्म द्वयोर्मध्ये पारमार्थिक रूपे चयोनुगतः सन्मात्र स्वभावो विभाति स एवभासमान प्र
त्यगात्मा तस्मै सर्वात्मने पूर्णानंद स्वरूपाय मे मह्यं नम इत्यर्थः अथवादिवि देवलोके वहिः तटस्थतया पूज्य देवतेश्वराद्यात्मना
भूमौ भूलोके अंतः देहांतर्वर्ति तया पूजकात्मना आकाशे अंतराले च क्रियाफल साधना द्यात्मना तो निममस्वरूपान वभासदशायां
परिच्छेदनान्यथा भावो पियः संप्रति तस्येदमुदयात्स्वप्नमवभासमात्मादिभिः त्रिविध परिच्छेदशून्यो विस्पष्टं भाति तस्मै सर्वात्मने ना ५
सर्वसत्त्वः पूर्णपरब्रह्मात्मतया सर्वमभवदिति वल्पूर्णानंद स्वरूपाय नम इत्यर्थः अथवादिवि उपरि जगत भूमावधस्तात् आकाशे तरा
ले वहिः प्रागादि दिक्षु विदिक्षु च अंतः शरीरांतः चकारात्‌ पूर्वोत्तरकालयोर्यः अवभासात्मा विदेकरसो विभाति तत्त्वदृशो मम आ
त्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टा दित्युक्तेः तस्मै सर्वात्मने आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वं प्रपंच वाधेन परिशेषिता परमात्मने नम इत्यर्थः एवम
र्थांतराण्यपि यथाबुद्धि वैभव महनीयानि अनाचार्यतया विध [illegible] सेवाज्ञानं [illegible] त्वांतु स्यविषयः ज्ञाना तद्भाव स्थिति श्च परम निर्वा
ण रूपं प्रयोजन मिति सूचितं उक्तेरर्थाचेतदेव स्पष्टं दर्शयति १॥०॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥सीतारामजी सहायनमः॥

वा॰टी॰
बै॰प्र॰
॥ ९ ॥

शिष्यविशेषणान्यधिकारसंपत्तिद्योतकानि एकरूपवाग्ग्रहणं भारतप्रचारपटुः प्रधानशिष्यो यस्य स तथा अनुग्रहप्रेम समाहितचित्ता
वा अर्थिनः इति भरद्वाजस्यापि विशेषणं ५ एतेन नः प्राप्ताः पूर्वं रामायणकथाः उदाहृताः कीर्त्तिताः ६ वरप्रार्थनेन जगद्दुःखपरिहारं नंमोक्त सा॰४
शास्त्रं कालेजनना अधिकारिजनसमूहः ७ अत्रास्मिन्नर्थे पद्यस्मात्संसारध्वंसानुकम्पनं कृतं ९ अनेनार्थात्कृत्स्नसिद्धान्तं
रमितिगम्यते सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां अपोहतीत्यादिस्मृतिप्रसिद्धानं न गुरुणशालिना १०११ यद्यपि सर्वेऽरजः प्रधानः तथा
पि जगदुपरोद्भूतकरुणत्वान्महासत्वः सत्वगुणसंपन्नः अत एव सर्वभूतहितरतः १२ ल्यङ्लोपे पंचमी रामस्य भावकथनं प्र

शिष्यायास्मै विनीताय भरद्वाजाय धीमते एकाग्रोदनवांस्तस्मै भगवन्मधिदिवार्थिने ५ ततः तेनैकथोपाया भरद्वाजे
न धीमता कस्मिंश्चिन्मेरुगहने ब्रह्मलोकेऽप्युदाहृताः ६ अथास्य तुष्टो भगवान्ब्रह्मलोकपितामहः वरं पुत्रं गृ
हाणेति तमुवाच महायशाः ७ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ भगवन्भूतभव्येश वरोऽयं मे प्ररोचते येनायं जनताः दुःखान्मुच्यते तन्
दुदाहर ८ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ गुरुं वाल्मीकिमत्रार्थं प्रार्थयस्व प्रयत्नतः तेनेदं यत्समारब्धं रामायणमनिन्दितं ९ त भ ५
स्मिञ्छ्रुते नरो मोहात्समग्रात्संतरिष्यति सेतुनेवाम्बुधेः पारं मया रघुकुलशालिना १० ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्त्वा सर्व
द्वाजं परमेष्ठी महाश्रयं अभ्यागच्छत्समं तेन भरद्वाजेन भूतभृत् ११ तूर्णं संपूजितो देवः सोऽर्घ्यपाद्यादिनामयाश्रवो
च नो महासत्वः सर्वभूतहितेरतः १२ रामः स्वभावकथनादस्माद्दुरन्तनत्वया नोद्वेगात्सपरित्याज्य आसमाप्तेरनि
दितात् १३ ग्रंथितानि तेनालोकोऽयमस्मात्संसारसंकटात् समुत्तरिष्यति क्षिप्रं पोतेनेवाम्बुसागरात् १४ ॥ राम ० ॥

स्तुतेत्यर्थः दुर्गादिस्तत्तं ग्रंथनिर्माणेन कृपाप्रयुक्तात् सग्रंथः आसमाप्तेर्न परित्याज्यः अवश्यं समग्रो निर्मातव्य इति यावत् १३ संसा
र संकटादित्युपादानं पंचम्या समुत्तीर्णस्यात्यंतिकसंसारविश्लेषं दर्शयति क्षिप्रं द्वीपः श्रवणे तत्स्वभावेन पोतेन स्वत्ययेन प्रथमा
अन्यथा आमृप्येदनपुनरावृत्तेः आम्बुज्ञानोदयसमकालमेव ननु योतेन सागरमुत्तरणमेवाप्रसिद्धमिति कथं दृष्टान्तः राम॰
एवं तर्हि सागरे पतितस्य पाते नोद्धरणमेवाब्धेः समुत्तरणं विवक्षितं आम्नपदस्यार स्यात् अत एव पादेन पक्षम्य ॥ ० ॥ ० ॥ ॥ ९ ॥

श्रा १४ ॥ गणपतिश्रीलालादयोऽपि भाष्यं पश्यन्तु ७ तेषां संस्त्रयः भगवत्पूज्य मान्यं अथ पूर्वं रामायणं यत्कृतात्स्य लिखा पं ॥ क्ष ४ ३ ॥

17

मुमुक्षुसाधारणोऽस्मिन्ग्रंथेऽस्यैवाधिकारः अज्ञानावधिकस्य अस्यापि स्वनिवेदोपग्रहणत्वात् तथा चोक्तं वेदवेद्ये परे पुंसि जाते द-
शरथात्मजे वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मनेति तच्च पूर्वकांडस्य रामचरितकथाव्याजेनोपसंहरणं षट्कांडं सोत्तरं पूर्वरा-
मायणमुत्तरकांडस्य तु प्राकृतमिदं सोत्तरमिति यथा चैकेषुचित्स्यादिकर्म मुमुक्षुसाधारणोऽधिकारः तथा स्यादिश्रवणपु-
राणवत् आचार्यश्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयादित्यादिवचनलिंगात् नावेदविन्मनुते तं बृहंतं त्वौ- द्वा ३
पनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिवचनात्त्वेदविदः श्रोतज्ञानाधिकारपरमिति विवेचित अपरोक्षज्ञानपर्यवसानपरमित्यन्ये वेदस्य
वैकल्यप्राशस्त्यपरमित्यपरे सर्वथास्य ग्रंथस्याप्यपाराणिकसाधारणो ज्ञानेऽधिकारः सृहि सर्वविजिज्ञासुः आत्मावर्णं स्त्रया-
अमेरित्यादिवचनेभ्यः तच्च श्रोतज्ञानं पूर्वकांडोक्तधर्मानुष्ठानजन्यचित्तशुद्धिविवेकादिपूर्वरामायणप्रदर्शितस्वस्वरूपश्रवणाभ्या

॥ कथोपायान्विचार्यादौ मोक्षोपायानिमानथ । यो विचारयति प्राज्ञो न स भूयोऽभिजायते ॥ ३ ॥
॥ अस्मिन्रामायणे रामकथोपायान्महाबलान् । एतांस्तु प्रथमं कृत्वा पुराहमरिमर्दन ॥ ४ ॥

चित्तनिष्कामधर्मानुष्ठानजन्यचित्तशुद्धिर्जिज्ञासोर्व्याख्यानद्वारा हेतुरिति पूर्वोत्तररामायणयोर्हेतुहेतुमद्भावसंगतिं दर्शयन् सर्वानर्थनि-
वृत्तिरूपप्रयोजनांतरमाह कथोपायानिति कथायाः स्वधर्मतत्त्वज्ञानानुष्ठानेऽपर्यवसितज्ञानाधिकारप्रापकेषु उपायो यस्मिन्ग्रंथे
स पूर्वरामायणग्रंथः कथोपायः कांडभेदाभिप्रायं बहुवचनं ज्ञानादौ विचार्य तदर्थानुष्ठानप्राप्तः अधिकारः सन्योऽधिकारी इमा-
न्वक्ष्यमाणषट्प्रकरणरूपान्मोक्षोपायान्विचारयति प्राज्ञः प्राज्ञाज्ञकामकर्मवासनाऽज्ञानबीजः स भूयो नाभिजायते जन्मादि-
दुःखभाक् न भवति मुच्यत इत्यर्थः ३ अस्मिन्सांप्रतिके षट्पंचाशत्सहस्रसंमिते वा रामायणे अनादिकालाभ्यस्तरागादिदोषे-
ऽपि दृढमत्वान्महाबलान् रामकथारूपोपायान् द्वात्रिंशत्सहस्रमितान् षट्कांडानर्थं कृत्वा तदुत्तरेण संबंधः ४ श्रीरामचंद्रायतनेः ॥

तु २

वा०टी०
वै० प्र०
॥ २०॥
नं १

महामना अपरिछिन्नवस्तुनिवस्तुनि वेदान्तयाविधिरिता: चकाशः पूर्ववत् २६ कृतास्त्राविरोधोराम त्वयाविबोधपारं चस्मं
वोधं यदुत्तरं वोधमान्तरापरितुोष: २७ सत्य: यथार्थवक्ताइंद्रजिदन्त एवं सुग्रीवामात्य: २८ अंत: समनीरागचेत्त स:
वहिस्तु यथा प्राप्त धर्मप्राप्तमनुवर्तमाना २९ इतं दत्तमिति श्रोत स्मार्तकार्यापलक्षणं गृहीतमुषितिनतत्कालोचितलौकिक
सद्व्यवहारोपलक्षणं स्नातमित्युभयगोचरपूर्वापरप्रतिसंधानोपलक्षणं ३० युक्तिं तत्वनिश्चयादंत: समरसत्वं उदारसत्व: दृढी
कृतोत्कृष्टसत्वबलः इष्टवियोगजंदु:खशोकःदीनःकृपणतद्भावोदैन्यं तयोर्मूलमभिमानज्वर: सगतो यस्य निरतिशयानंद
त्मनास्थित: स नित्यतृप्त: ३१ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे द्वितीय: सर्ग:॥२॥ इत्थं संमार्जनोपायो
वासनावि:दलनं रामस्यतीर्थयात्राच विस्तरेणान्तर्यत्ने यथा रामादयो जीवन्मुक्ता व्यवहृतवंतस्तथा त्वं व्यवहरेत्युक्तोजीव

लक्ष्मणोभरतस्तैव शत्रुघ्नश्च महामना: कौशल्याच सुमित्राच सीता दशरथस्तथा २६ कृतास्त्रश्चाविरोधश्च वोधपार
मुपागता: वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणोष्टौ तथा परे २७ धृष्टिर्जयंतो भासश्च सत्योविजय एव च विभीषण: सुषेण
श्च हनूमानिंद्रजित्तथा २८ एतेष्टौ मंत्रिण: प्रोक्ता: समनी रागचेतस: जीवन्मुक्ता महात्मानो यथा प्राप्तानुवर्त्तिन: २९
एतैर्यथा हुतं दत्तं गृहीतमुषितं स्मृतं तथा चेद्वर्त्तसे पुत्र मुक्त एवासि संकटात् ३० अपारसंसारसमुद्रपाती लब्ध्वाप
रां युक्तिमुदारसत्व: न शोकमायाति न दैन्यमेति गतज्वरस्तिष्ठति नित्यतृप्त: ३१ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैरा
ग्यप्रकरणे द्वितीय: सर्ग:॥२॥भरद्वाज० जीवन्मुक्तिस्थितिं ब्रह्मन्कृत्वा राघवमादित: क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी

न्मुक्तस्थितिप्राप्त्युपायं रामस्य तत्त्वात्मिकमोपवर्ग तच्छ्रवणद्वारेवस्तिज्ञासमानो भरद्वाज: पृच्छति जीवन्मुक्तेति राघवमादित: कृत्वा वर्णनेनप्र
धानीकृत्य जीवन्मुक्तस्थितिं कथयेति संबंध: अथवा राघव क्रमाज्जीवन्मुक्तिस्थितिं जीवन्मुक्तावस्थां कृत्वा कल्पयित्वा मे आदित:
कथय यथा येन क्रमेणाहं नित्यं सुखी भविष्यामीति संबंध: अथवा राघवसंवादकथायां आदित: प्रभुत्वेन वशिष्ठश्चवक्तृत्वेनकृत्वे
त्यर्थ: तथाच जनकयाज्ञवल्क्यौ कल्पयित्वा यथा श्रुति: स्वमेव संवादकथया तत्त्वं वोधयति तथा त्वं मयि वोधये त्यर्थ: तथाच तत
त्वज्ञत्वेन कल्पितानां दशरथादीनां पूर्वं रामायणे वृद्धचर्यामुक्ताभावदर्शने नित्यमुक्तस्य च रामस्य तस्य हृदेवाश्चनाभूत्वाई प्रातद्व्या

२०

राम०
२०

ततस्तादृशो तोः भरद्वाज द्वारा आज्ञा संदेशात् संभवेयि एवमर्थं वन्दे तु मयं ज्ञान कान्योहमेवागत वनिति संबंधः १५ ब्रह्मपादस्पर्शेन पुण्यपवनमात्र
मस्य १६ स्वस्थपार्थिवपन्युक्तः सर्वं ब्रह्मागमनहर्षविस्मयचयचित्तत्वाकुलत्वात् कामर्थितो नाचधारितमिति गम्यते अत एवाह कृत्याह १
१।१८ यथापूर्वं कथा पापराम्नायं कृतं तथा मोहोपाय रामायणमिति शेषः १९ रामः कथं व्यवहृतो व्यवहृतवान् किमर्थः शोचन्निन रव

१२

वत्सं त्वदेवमेवार्थं महमागतं चानय कुरु शोकादिनार्थं तथा कामितुं उक्तवानजः १५ ममपुण्यं अमात्सम्यात्मरणादंतादि १
मागतः मुहूर्तमपुष्यितः प्राञ्जलिस्तरंगइव वारिणः १६ नक्षिन्मयाते भगवत्यहं विस्मयमागतः पुनस्तत्र भरद्वाजमपृच्छत्स
स्थयाधिया १७ किमिति दुःखरूपं प्रोक्तं भरद्वाज वदाशु मे इत्युक्तेन पुनः प्रोक्तं भरद्वाजेन तेन ते १८ ॥भरद्वाज उवाच॥ रा
मदुक्तं भगवता यथा रामायणं कुरु सर्वलोकहितार्थाय संसारार्णवतारकं १९ महां च भगवन् ब्रूहि कथं संसार संक
टे रामो व्यवहृतो ह्यस्मिन् भरतस्य महात्मनाः २० शत्रुघ्नस्य लक्ष्मणस्यापि सीतायाश्चापि यशस्विनी रामानुयायिनस्तेवां
त्रिपुरामहाधिपः २१ निर्दुःखतो यथैव तु शासनं तुहि मे स्फुटं तथैवाहं भविष्यामि ततो जन तथास्तु २२ भरद्वाजे वाल्मीकि॰५
न राजेंद्र वदे पृष्टोस्मि सादरं तदा कथं तु विमोराज्ञा महर्षिं तु पृष्टवान् २३ शृणु वत्स भरद्वाज यथा पृष्टं वदामि ते शु
तेन येन संमोह मलं दूरे करिष्यसि २४ तथा व्यवहृतस्तत्र यथा वहतः सुखी सर्वसंसक्तवाकुत्रा रामो राजीवलोचनः २५॥

उक्तं जीवन्मुक्तवत् २० तकाराद्यपराप्यरिग्रहः चकारादिपरिवारे तत्परिवार समुच्चयार्थं २१ स्फुटं नष्ठो शेषपर्यवसितं जन तथा तदुपत्र
वणा कृतार्थो जन संग्रहेन २२ सादरमुपाय मोहरूपोपगमन प्रणति आर्थनाया दर सहितं २३ संमोहः आत्मनस्तापरिज्ञानं तद्रूपम
लं पंकं मलिनमिति या खेदः २४ असंसक्तोपाधिविच्छितिनि ख्यादनमिति हेया २५ श्री० श्री० श्री० श्री० रामायनमः ॥०॥

उक्तमेवस्तु एतत्सहजगदिति द्वाभ्यां अमुना एतत्तदुःखोपदर्शिनेन ५ अनुभूयत इत्युक्तेऽनुभवः किमात्मैवे तन्यमेवउत्तान्यः नतावद्न्यः
चिद्व्यतिरिक्तस्यजडतयाविषयत्वाच अनुभवत्वायोगात् आत्मैवचेतसर्वमेवास्तीति किंशास्त्रोणेत्याशंक्याह दृश्यमिति सत्यमा
त्मैवानुभवः तथाप्यसौ दृश्यसहकृतो नतदनुभवः किंतु मननसाहित्यकेनात्मतत्वसाक्षात्कारबोधेनाविद्यानाशो सदुपादानकदृश्य
मार्जनं दृश्यं कालत्रयेपिनास्तीत्येवं रूपं संपन्नं चेत्तिर्त्यासिवात्मारूपायिपरानिर्वाणनिर्वृति तस्मात्तत्वज्ञानादुत्पन्नेवभवतीति केवल
स्वद्वारास्वरूपभूतोप्यनुभवः शास्त्रफलमित्यर्थः ६ ननुशास्त्रांतरोपदर्शितोपायैरेवमुक्तिः किंनस्यात्तत्राह अन्यथेति उक्तोपा
यापरिग्रहे अकृत्रिमा अजन्यानादिरज्ञानं अज्ञायेषां अनात्मशास्त्रेगर्तेषुलुठतां रागाधपतननहेतुगर्तं प्राप्नेन शास्त्रबोधितोपा

॥ जगद्भ्रमोयं दृश्योपि नास्त्येवेत्यनुभूयते वर्णोत्तोऽस्माद्वारवेद्यविचारेणाशु नानघ ५ दृश्यंनास्तीति बोधेन मनो दृश्यमार्जनं
तुष्टि संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ६ अन्यथा शास्त्रगर्तेषु लुठतां भवतामिह भवत्यकृत्रिमाज्ञानां कल्पैरपि न नि-
र्वृतिः ७ अशेषेण परित्यागो वासनानां यउत्तमः मोक्ष इत्युच्यते ब्रह्मन्सएव विमलक्रमः ८ क्षीणायां वासनायां तु चेतो
गलति सत्वरं क्षीणायां शीतसंतत्यां ब्रह्मन्हिमकणो यथा ९ श्रीरामचंद्रायनमः राधाकृष्णजीकी जय ॥ ० ॥ ० ॥ ०

22

येहिकामुष्मिकविषयासक्त्या प्रवर्तमानानां अतएव तदुपभोगाय पुनः पुनरिह संसारे भवतां जन्मगृह्णतां दुःखाय सदा नामनंतैर्ब्रह्म
कल्पैरपि निर्विश्रांति सुखं नास्ति अनाद्यज्ञानस्यज्ञानातिरिक्तसाधनसहस्रैरपि निर्वृतेरिति भावः ७ ननु उपासनाद्युपायांतरसाध्यः
मालोक्यादयोऽन्येपि मोक्षाः प्रसिद्धास्तेस्तेषां कथं न निर्वृतिस्तत्राह शेषेणेति वासनानां जन्मबीजानां अशेषेणयः परित्यागः
मूलोच्छेदेनात्यंतोच्छेदः समुखो मोक्षः मुचधातोर्बंधनिवृत्त्यर्थस्याह्लासमानानमिव मुख्यबंधत्वात्सालोक्यादेस्तद्भावान्मोक्षशब्दो
गौण इति समुख्य एव विमलैर्विगताविद्यादिमलैः क्रम्यतेनान्यः कर्मभिः रूपासनैः श्रवणादिभिश्चदिनेदिने चित्तवैमल्यमेवसर्व
वासनात्यागांतसाधनक्रमो यस्य तथाविधइति वार्थः ८ ननुवासनापगमेपितद्धेतोर्मनसः सत्वात्पुनर्वासना उत्पत्स्यंते ततो बंधो

प्रक्षाधिस्त्यासं क्षार्तःस्तीति ग्राह्यमिति ग्रावास्तत्राप्रकृतस्य
नाचिस्तेषु ॥४॥

एवं वाल्मीकिः पूर्वोक्तलक्षणस्वरूपसाधनफलैः जीवन्मुक्तिस्थितिं विस्तरेणाभिवक्तुः प्रथमं सुखप्रतिपत्तये संक्षिप्य तल्लक्षणस्वरूपे द-
र्शयति भ्रमस्येति हे साधो आकाशे नीलत्ववदत्यन्तासंभावितस्य कल्पनया जातस्य जगतः संबंधिनोऽध्यासलक्षणस्य भ्रमस्य तन्मूलावि-
द्यायाश्च समूलोच्छेदेनापुनःस्मरणं यथा भवति तथा विस्मरणं यत्तदेव वरं सर्वोत्कृष्टं मुक्तिलक्षणं स्वरूपं च मन्ये प्रमाणानुभवाभ्यां निश्चि-
२४ नोमीत्यर्थः यद्यपि वैराग्यतो निरोधे सुषुप्तौ निर्विकल्पसमाधौ च दृश्यविस्मरणमस्ति तथापि तन्नापुनःस्मरणं अथवापुनः स्मरणे त-
न्नान्तःकरणेन तत्पुनःस्मरणं न विद्यते यस्मिन् तत्तथाविधं स्मरणाभावः दृश्यप्रतिभासमात्राभावोपलक्षणमेतत् अथवा विस्मरण-
मिव विस्मरणं यथा विस्मृतविषयस्य सत्यत्वानुभवेन यत्प्रतीतिस्तथा सत्यत्वं च तत्तद्दृश्यप्रतीतिरित्यर्थः तर्हि किं परमार्थसत्य-
स्येव दृश्यस्य सांख्याभिमतमुक्ताविव प्रतीतिमात्रं नेत्याह भ्रमस्येति अध्यस्तस्येत्यर्थः कथं तस्य भ्रमत्वे संस्काराजन्यत्वादिशंका।

वाल्मीकिरुवाच ॥ भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरं २ दृश्यात्यन्ताभावबोधं विना तत्
नानुभूयते कदाचित्केनचिन्नाम स्वबोधोऽन्विष्यतामतः ३ स च नः संभवत्येव तदर्थमिदमाततं शास्त्रमाकर्णयसि चेत्तत्त्वमाप्नोषि नान्यथा ४

धो चे

ह जागतस्येति पूर्वपूर्वजगद्व्यवहारजन्यसंस्कारपरिनिष्ठितस्येत्यर्थः ननु तर्हि दोषसत्त्वाभावान्निरधिष्ठानत्वाच्च न भ्रमत्वमित्याशं-
क्याह आकाशवर्णवज्जातस्येति यथा दूरत्वादिमहादोषजन्यादाकाशे वर्णभ्रमः तद्वदविद्यादोषाद्ब्रह्मणि जगद्भ्रम इत्यर्थः तथा चात्यंत-
कल्पितोच्छेदलक्षणं तदुपलक्षितचिन्मात्रावस्थितिः स्वरूपमित्यर्थः २ अन्येऽन्येन तयोः स्वानुभवसिद्धत्वं दर्शितं तर्हि स्वानुभव-
कुतो नानुभूयते तत्राह दृश्येति दृश्यस्यात्यन्ताभावबोधाय यत्नं विना तत् उक्तं लक्षणं स्वरूपं च अननुभवस्य कालतो देशतश्च
व्यापकत्वप्रदर्शनाय कदाचित्केनचिदिति दृश्यबाधस्तु केन हेतुना तमाह स्वबोध इति सर्वजगदधिष्ठानप्रत्यगभिन्नात्मत-
त्त्वसाक्षात्कारोऽविरतश्रवणमननसाक्षात्कारेणान्विष्यतामुपायेन साध्यतामित्यर्थः ३ तर्हि तस्य क उपाय तत्राह स चेति इहास्मिन्शा-
स्त्रे अधिगते सतीति शेषः आकर्णयसि चेत् यावत्तत्त्वनिर्णयमिति शेषः ....

वा.टी. विद्यागृहाद्ब्रह्मचर्याश्रमोचितगुरुकुलवासादिनिष्क्रम्येत्यर्थात्सर्वविद्यास्थानग्रहणोत्तरमितिगम्यते नास्तिकुतोपिभयंयस्यसतथोक्तः १८
वै. प्र. विगतज्वरमितिसोराज्यान्तरानानुराद्धिपीडापिनास्तिकिंवाच्यमानापीडानसंतीतिद्योतनार्थं १९ रामस्यमनःतीर्थपुण्याश्रमश्रेणीद्
॥१२॥ दृष्टुमुत्कंठितमभूदितिसंबंधः पूर्वस्मात्केसमर्थमानामप्यन्नैवान्वयः २० नन्वध्यात्मरामायणेतीर्थयात्रोपवर्णनस्यवृत्तस्यमार्गेणन
तत्रोपवर्णनस्यत्वकःसंबंधः नचरामचरित्रत्वादेवात्रोपवर्णनंरामजन्मादेरप्यत्रैववर्णनीयत्वापत्तेः पूर्वरामायणेप्यदर्शनाच्चेति
चेदत्रोच्यते कथोपायान्विर्येत्यत्रस्वस्ववर्णोचितयज्ञादिकर्मजन्यचित्तशुद्धिद्वाराविद्याधिकारउपपद्यतइत्युक्तेःयस्तुवयाविद्या
ग्रसंपत्यायताधनुरतुमहमतस्यतीर्थयात्रादिनापियज्ञादिफलचित्तशुद्ध्वाधिकारःसिध्यतितेनभौमामयायज्ञास्तीर्थरसेणेति

विद्यागृहाद्विनिष्क्रम्यरामोराजीवलोचनः दिवसान्यनयद्गेहेलीलाभिरकुतोभयः १८ अथगच्छतिकालेतुपालयत्यवनिंनृपे
प्रजासुवीतशोकासुस्थितासुविगतज्वरं १९ तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कंठितंमनः रामस्याभूद्भुवंतत्रकदाचिद्गुणशालि
नः २० एवंविचिंतयंस्त्वेवमुपेत्यचरणौपितुः हंसःपद्माविवनवौजग्राहेनरकेसरी ॥२१॥ श्रीरामउवाच ॥ तीर्थानिदेवसद्मानि
वनान्यायतनानिच द्रष्टुमुत्कंठितंतातममेदंनाथमानसं २२ त्वदेतामर्थितांपूर्वांसफलांकर्तुमर्हसि नसोस्तिभुवनेनाथत्वयायो
थीनमोचितः २३ इतिसंप्रार्थितोराजावशिष्ठेनसमंनृपः विचार्यामुंचद्देवेनंरामंप्रथमसार्थिनं २४ शुभेनक्षत्रदिवसेभ्रातृभ्यां
सराघवः मंगलालंकृतवपुःकृतस्वस्त्ययनोद्विजैः २५ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥श्रीराधाकृष्णजीकीजय॥ ०॥०॥ ०

72

मितादिति वचनाद्धितिसूचनायतीर्थयात्रोपवर्णनं अतएवहिनरामंहृद्वयस्कंयदिकल्याणजिज्ञासोवर्णनंफलमुक्तार्थसूचनायते॥
मार्गयोपवर्णनंतुदृष्टकौतुकदर्शिनोत्कंठयाध्यात्मजिज्ञासाप्रतिबंधकत्वायदितत्कौतुकानुभवमंतरेणसोत्कंठानापैतितर्हिन
यत्नुभूयैवतदसारत्वनिश्चयेनतदुत्कंठाशमयोग्यानि ।ःप्रत्यूहभ्रवणादिप्रतिहीभवेदितिशेषबाधनार्थमितिसर्वसमंजसं राघवएव
गुरुक्रमंर्थविंनयिवापितुश्चरणौजग्राह जीवन्पितकस्यपितसन्निधौपित्राज्ञापूर्वमेवधर्माधिकारादितिभावः २१ नाथेतिस्वस्यपा
रतंत्र्यसूचनार्थं २२ पूर्वांप्रार्थमिकीनमानिनःअभिलाषितार्थसंपादनेनसंतोषितः २३ अमुंचद्देवेनपुत्रविश्लेषदुःखान्मातुमेने २४ २५ राम. ॥१२॥

मनसि नष्टे विषयालब्धे देहस्य बंधः स्यात्स्यती यत्रां काह अयमिति भूतपंजरो भूतस मुक्तापारध्वः भूतानां प्राणिपक्षिणां पंजरस्था
नीयो वा ज्ञयान् वासनात्वं येरोपिनि वत्र तेन्दुत्र्य यो॰ १० एवमुपपादितेन परां मुक्तिमुपवर्ण्य प्रस्तुतां जीवन्मुक्तिं विवक्षु
स्तद्रूपं वासनाद्वैविध्यमाह वासनेति ११ तत्र मलिनां लक्षयति अज्ञानेति वासनाजीवानां प्ररोहे अज्ञानं सुक्षेत्रं तस्मिन्सु
घनाकार विषयानुसंधानाभ्यासो पचिता कारा वासनावीजं रागद्वेषादि रूपांचितत्वात् घनेन निबिडेन अहंकार उपसेचकः क्षेत्रकर्ष
नहिं सा वध्यमाना संतन्यमाना च शालते प्रोभते १२ अङ्कुरं लक्षयति यथा बीजानतः सन्नाम्रांकुराः संत एव कालजालादि लव
धाद्राविर्भवंति तथा वासनान्तर्भाविजन्मपरंपराः सत्य एव कालकर्मादिवलितं यथा प्रादुर्भवंति अत्यंतासतो जन्मायोगा त्तत्रत्व

अनया वासनया देहो ध्रियते भूतपंजरः तन्तुनान्तर्निविष्टेन मुक्तौघस्तन्तुना यथा २० वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना
तथा मलिना जन्मनो हेतुः शुद्धा जन्मविनाशिनी २१ अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलि
लिना वासना बुधैः २२ पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वा स्थिता संभृष्टबीजवत् देहार्थं ध्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते २३ अपुन
र्जन्मकरणी जीवन्मुक्तेषु देहिषु वासना विद्यते शुद्धा देहे चक्र इव भ्रमः २४ ये शुद्धवासना भूयो न जन्मानर्थभाजनं ज्ञा
तज्ञेयास्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः २५ जीवन्मुक्तिपदं प्राप्तो यथा रामो महामतिः तत्तेऽहं शृणु वक्ष्यामि जरामरणशान्तये
२६ भारद्वाज महाबुद्धे रामक्रममिमं शुभं शृणु वक्ष्यामि तेनैव सर्वं ज्ञास्यसि सर्वदा २७ ॥०॥ ०॥०॥०॥०॥०॥०॥

ज्ञानेनाविद्यास्वरूपदाहे तांतर्गतजन्मांकुरनाशोपि स्वयमर्थ सिद्धेन भवति वह्नौ भृष्टजीवदेहधारणमात्रप्रयोजना वासना सनाशिष्यते साशुद्धे
त्यर्थः २३ उक्तमेवार्थं स्फुटयति अपुनरिति देहे स्थिति देहधारणकार्यं तं ज्ञानेप्ययि वासनासद्भावो अनुमीयते इति भावः २४ फलेन सहप्र
स्तुतां जीवन्मुक्तिमाश्रये नलक्षयति य इति तयाच तत्त्वज्ञानसुष्ठु जन्मांकुरत्यागेन कृत्वा शुद्धवासनामात्र धृतशरीरत्वं जीवन्मुक्तत्वं लक्षणफ
लितं २५ तत्साधनानि क्रमेण प्रतिजानीते जीवन्मुक्तिति तथाविधं जीवन्मुक्तिपदं रामो यथा येन साधनक्रमेण प्राप्तस्तदुक्ष्यामि जराम
रणोपलक्षित सर्वानर्थनिवृत्तिलक्षणफलमित्यर्थः २६ उक्तार्थमेव स्फुटयत्फलान्तरमाह भरद्वाजेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि फल

यो॰ उ॰ ४

वा॰टी॰ तत्रतत्रसन्निहितैरमरादिभिर्मानितःपूजितोरघुनंदनः अखिलांजंबूद्वीपात्मिकांमहींसम्यगवलोक्यस्वगृहमेयोध्यामुपययावि
वै॰प्र॰ तिसंबंधः ईश्वरःशिवः ४२ ॥इतिश्रीरामकृता॰शैवेतीर्थयात्राप्रकारोनामतृतीयःसर्गः॥३॥ तीर्थयात्रागतस्यारामसुहृदानंदनं गृहे राम
॥२३॥ स्यावेष्टचर्यादिव्यवहारमवर्णयन्नेराम इति मौलेःसमूहैः मंगलाचारार्थं विकीर्णैःविरूपत्रिविरूपनामैकदेशेनामयहेण
१ प्रथमागतःप्रथमंप्रवासादागतः २ सहःआलिंगितस्तेषुसमुचितमभिवादप्रियाभिलापाद्याचरणंयस्यसतथोक्तः नमोमो
स्वदेहइतिशेषःहर्षोत्कुल्लत्वमितिभावः तस्मिन्दशरथगृहे दशरथेरामस्यप्रियप्रकथनैःप्रियवाक्यैः आनंदिताःजनाः

अमरकिन्नरमानवमानितःसमवलोक्यमहीमखिलामिमां उपययौस्वगृहंरघुनंदनोविहृतदिक्शिवलोकमिमेश्वरः ४
२॥इतिश्रीमहारामायणेतीर्थयात्राकरणंनामतृतीयःसर्गः॥३॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ रामःपुष्पांजलिव्रातैर्विकीर्णःपुरवा
सिभिः प्रविवेशगृहंश्रीमान्जयंतोविरूपतथा १ आस्यनामाथपितरं वसिष्ठंभ्रातृबांधवान् ब्राह्मणान्कुलवृद्धांश्च
घवःप्रथमागतः २ सुहृद्भिर्भ्रातृभिश्चैवपित्राद्विजगणेनच मुहुरालिंगितांगोराघवोनममोमुदा ३ तस्मिन्गृहेदशर
थेःप्रियप्रकथनैर्मिथः जघूरगुर्मधुरैराथामृदुवंशस्वनैरिव ४ वभूवाथदिनान्यष्टौरामागमनउत्सवः सुखमज्ज
नोन्मुक्तकलकोलाहलाकुलैः ५ उवाससमुखंगेहेततःप्रभृतिराघवः वर्णयन्विविधाकारान्देशाचारानितस्ततः
६ प्रातरुत्थायरामोसौकृत्वासंध्यांयथाविधि सभासंस्थंददर्शेदसमंस्वपितरंतथा ७ श्रीरामचंद्रायनमः॥॥

२३

३ तैःमिथःअन्योन्यंद्विशोनुपूर्वमस्तुर्दिशोदिशिभ्रांतवंतः हर्षकृतव्यामोहादिभ्रमंप्राप्तुरितिवार्थः दृष्टांतेप्येवं अथवादिक्शब्देन
तत्रस्थाजनालक्ष्यतेदशरथःप्रियकथाभिरुपलक्षितामिथः समवतउत्सवविशेषेमृदुवंशस्वनैः क्रीडितइववभ्रमुरित्यर्थः ४ मत्ते
हृष्टैर्जनैरत्युत्कृष्टतयामुक्तःकलागंभीरायःकोलाहलःतेनआकुलःआप्तः ५ इतस्ततोदृष्टान्देशाचारानितस्ततोवर्णयन्नितिवा राम॰
सुखमुवासेन्वयः ६ प्रातरित्यादिवीप्साभिप्रायेणतथेतिपूर्वश्लोकोक्तसमुच्चयार्थः ७ श्रीरामचंद्रायनमः॥०॥०॥० २३

२६ २७ भंगोप्युभंगुरैर्भ्रमरसमूहसंकुलैः अर्थात्कुसुमैश्चितिगम्यते २८ अपनोदितैः प्रेरितैः ३० आवर्ज्य पुनर्दानमानादिनावशीकुर्वन्
जंगलान्यिव जांगलान्नीर्णरण्यानि ३१ ददर्शत्यस्य पावनान्यंभांसि मानित्यंते सर्वत्र संबंधः आयतानि दिर्घमुत्यायतनानि जनातिसुल
लणयाजनपदांतेषु ३२ वेणी केवलां कृष्णवेणीं कृष्णयासंभिन्नाम् ३४ श्रीगिरिं श्रीशैलं ३५ कृत्स्न प्राप्य सरः वडवावदनं हयग्रीव

वशिष्ठ प्रमुखैर्विप्रैः शास्त्रज्ञैश्च समन्वितः स्निग्धैः कनिष्ठैरेव राजपुत्रवरैः सह २६ अंबाभिर्विहिताशीर्भिरालिंग्यालिंग्य
भूषितः निरगात्स्वगृहाद्रम्यात्तीर्थयात्रार्थमुद्यतः २७ निर्गतः स्वपुरात्यौरैस्तूर्यघोषेण वादितः पीयमानः पुरस्त्रीणां नेत्रैः
र्भंगोप्युभंगुरैः २८ यामीणललनालोल[illegible]लहस्तापनोदितैः लाजवर्षैर्विकीर्णो माहिमैरिव चलैर्माहि २९
आवर्जयन्निप्रगणान्दानैरव्रजाशिषः आलोकयन्दिगंतांश्च परितश्चामजोगमान् ३० आयारभ्य स्वकान्समा
क्रमात्कोशलमंडलात् स्नानदानं तपोध्यानपूर्वकं संददर्शह ३१ नदीतीर्थानि पुण्यानि वनान्यायतनानि च जंगलानिज
नांतेषु लग्नानिक्षिप्रमहीभृताम् ३२ मंदाकिनी सिंधुनिभा कालिंदी चोत्पलामला सरस्वती शतद्रुश्च चंद्रभागा मिरावती ३३
वेणीश्च कृष्णवेणी च निर्विंध्या सरयूस्तथा चर्मण्वती वितस्ता च विपाशा बाहुदापि च ३४ प्रयागं नैमिषं चैव धर्मारण्यं ग
यां तथा वाराणसीं श्रीगिरिं च केदारं पुष्करं तथा ३५ मानसं च कृत्स्नसरस्तथैवात्र रमानसं वडवावदनं चैव तीर्थं हंस
सादरं ३६ अग्नितीर्थं महातीर्थं इंद्रद्युम्नसरस्तथा सरांसि सरितश्चैव तथानंदह्रदावली ३७ स्वामिनं कार्तिके
यं च पुष्पालग्राममहरिं तथा स्थानानि च चतुः बहिर्हरस्थहरस्यच ३८ नानाश्चर्यविचित्राणि चत्वराध्वनयनि च विं
ध्यमंदरकुंजांश्च कुलशैलस्थलानि च ३९ राजधीराणां च महतां ब्रह्मर्षीणां तथैव च देवानां ब्राह्मणानां च पावनाना
मानाश्रमान् ४० भ्रमन्नयं सर्वभूभागमास्सहमानदः चतुर्दिग्गतेषु सर्वानेव महीतटान् ४१ ॥
तीर्थं ३६ महातीर्थमिंद्रद्युम्नसरोवरविशेषणं ३७ ३८ कुंजान्लतागृहान्कुलशैलान्हिमवदाद्यः ३९ चकारेणानुक्ततत्तत्स्था
नसमुच्चयार्थः ४० सर्वं भूभागमपि पर्यटंतासन्निहितानां कान्तुकानाम्नि हि मातिधाय प्रकटनाय चाभ्यागमनं च ४१ ॥ राम ॥

ना॰ टी॰ भरत इति इत एव पूर्वं रामायणमनुसृत्य यतिविना शत्रुघ्नं भरतस्य मातामह गृहगमनं विवाहागमनं च कल्प्यते तेनात्मित्यनेन पूर्वमपि
वै॰ प॰ वाड्वारं तत्र भरतगमनमनवस्थाने वासीदिति गम्यते जननी वधूर्वहतीति जन्या स्नात्रत्रायलंकारादिभिरीति जन्यत्रा विवाहसंदर्भे २
॥१४॥ काम्यीदीनि निर्वेदचिंतादुःखलिंगानि वर्ण्यंते ४ विशालान्तत्र विशिष्टस्यामानाय सालिमालमिति ५ अत्याप्तारो निश्चेष्टः ६ लि
यिकर्मार्थितः उपमायस्य ७ अनिहिकं अहन्यवश्यकर्तव्यं ८ गुणगण्याकरं तं एवं पूर्वोक्तचिंतादिभिर्युक्ते वशिष्ठं आलोकेन

24

जन्यत्रार्थं च पुत्रान्तं प्रत्यहं मंत्रिभिः सह कृतमंत्रे महाप्राज्ञे यज्ञे दशरथे नृप २ कृतायां तीर्थयात्रायां रामो निजगृहे स्थि
तः जगामानुदिनं कार्श्यं शरदीवामलो धरः ४ कुमारस्य विशालाक्षः पाण्डुतां मुखमादधे पाकयुक्तदलं फुल्लं सालिमाले नि
वींभुजे ५ कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनः स्थितः चिंतापरवशो नित्यं निर्व्यापारो बभूव ह ६ कदाचिच्छ्रितया युक्तः ख
दीपरदुर्मना नोवाच कस्यचित्किंचिदपि कर्मार्थितो यमः ७ खेदयुक्तः परिजनैर्नानाश्री प्रार्थ्यमानैः पुनः पुनः चकाराह्निकमा
चारं परिम्लानमुखांबुजः ८ एवंगुणविशिष्टं तं रामं गुरुगणाकरं आलोक्य भ्रातरावस्य तानेवाययतुर्द्रुतं ९ तथा
नेषु नवनेत्रेषु खेदवत्सु कपोलेषु च सपत्नीको महीपालश्चिंताविव शांताययौ १० काते पुत्र घनाचित्ते त्यवं राम पुनः पुनः
अपत्र ... नवा कथयद्ध्यसः ११ न किंचिन्नातमे दुःखमित्युक्त्वा पितरं कराः रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमे
वस्तितिष्ठति १२ ततो दशरथो राजा रामः किं खेदवानिति अपृच्छत्सर्वकार्यज्ञं वशिष्ठं वदतां वरं १३ अस्य तत्कारणं श्री
मन्मा राजन्दुःखमस्तु ते इत्युक्त्वा चिंतयित्वा स वशिष्ठमुनिनान्नृपः १४ ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”

न्वयः ९ १० नाकथयदेव कथन प्रयोजनासिद्धि निश्चयादितिभावः ११ दुःखं त्वया परिहर्तुं शक्यमित्याशय इति नानेत वादितो तिष्ठ
त्रिस्मत स्थो स्मयोगाद्विषयेल्लट् १२ किंनिमित्तमिति प्रश्नः प्रतिवचनेन वशिष्ठमुनिना सन्नयति एवं प्रकारेणोक्तः तदेवाह अस्य ४६
त्रेत्यादि नवधेनोत्तरश्लोकमहितेन रामचिंतायाः समोदर्केत्वसूचनाय श्रीमन्निति संबोधनम् १५ श्रीरामचंद्राय नमः ॥१०॥ ॥ ॥१४॥

सरामः वशिष्ठादिभिः सहस्थित्वा अनुरूपाभिः कथाभिरादृतः सन् दिनचतुर्भागं अत्यंततसं योगेद्वितीयादिनस्य चतुर्भागे इत्यर्थः आखे
टकेन चावनजंगमेषु नैरण्यान्वय: आखेटकं मृगया ९ २० मृगयादीनामनित्यत्वे घातनाय प्रोयेति भोः तस्मात् लक्ष्मण शत्रु प्राप्
२१ हे अनघे इति संज्ञा भरद्वाजस्य वा संबोधनं सरामः नृपतीनां राज्ञां समुचितेन व्यवहारेण मनोहरया सुजनानां चेतसि चंद्रिका
वदाल्हादिकया अत एव स्वस्तुताप्रशस्ता सुधारसवत्यपालनाचतुराचया तत्याविधयेति स्तुतेति आपाद्य संहिताख्य सुधांतदृष्टसेन

कथाभिः सुविचित्राभिः स वशिष्ठादिभिः सह स्थित्वा दिनचतुर्भागं ज्ञानगर्भाभिरादृतः ८ जगामपित्रा च ज्ञातो महत्या वै०
सेनयावृतः वराहमहिषाकीर्णं वनमाखेटके रुया ९ ततआगत्य सदने कृत्वा स्नानादिकं क्रमं समित्र बांधवो भुक्त्वा म०
निनाय ससुहृन्निशां एवं प्रायदिनाचारो भ्रातृभ्यां सह राघवः आगत्य तीर्थयात्रायाः समुवासपितुर्गृहे ११ नृपति टी०
संव्यवहारमनोज्ञया सुजनचेतसि चंद्रिकानया परिनिनायदिनानि स चेष्टया स्तनसुधारससंघ शालया नृप १२ इति
श्री वाशिष्ठे महारामायणे दिवसव्यवहारनिरूपणं नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥ श्री वाल्मीकिरुवाच ॥ अथोनषोडशे वर्षे वर्तमा
ने रघूद्वहे रामानुयायिनि तथा शत्रुघ्नलक्ष्मणेऽपि च १ भरतेसंस्थिते नित्यं मातामहगृहे सुखं पालयत्यवनिं राज्ञि यथाव
ॡ

माधुर्यरसयेशालया तथा पूर्वोक्तं यान्येष्ट्यादिनानि परिनिनाय अतिवाहयामेस ॥१२॥ इति श्री वाशिष्ठ ता० वैराग्यप्रकरणे चतुर्थः
सर्गः ॥४॥ रामस्य कापि कार्श्यादिनिर्वेदादेह वर्ण्यते रक्तस्नेहद्रुत्जित्ज्ञासेवे सिद्धो क्षेकरक्रमः इत्थं श्रीरामस्य चित्तमपुपायात्
प्रानचर्याप्रपवर्ण्यनत्फलवैराग्यादिसाधने सर्पति विवक्षुरुपक्रमते अथेति ऊनेचतुर्थांशेन षोडशे वर्षे वर्तमाने रामः कार्श्य
जगामेति चतुर्थेन संबंधः रघूद्वहे इति व्यवहितस्य रामसाहित्यस्य शत्रुघ्नलक्ष्मणस्य वा विशेषणं ननुरामरामर्षि रामः का
र्श्यं जगामेत्येतेनाननुयायपत्नेः ननुलक्ष्मणेऽपि इति ज्ञानवो विषये आश्रमभेदनं तेरणभावे स्वभावांतरलक्ष्य कांत्वभावलक्षणसमन्व

वासिष्ठ० १३

वा॰टी॰ सीदतीति निषीदत्यस्मिन्निति सदनं सभास्थानं प्रति हाराः द्वारपालाः स्वपतेर्नृपतेर्हि द्वास्थस्य स्वस्वामिनः सभाद्वास्थास्तत्र वाल्मीकस्य गतिं बुद्ध्वेति
बै॰ प्र॰ कर्मणा एव यो यत्र विवस्वान् वान् ९ असौ द्वास्थैर्निवेदितार्थो वाल्मीको यद्द्वारि प्रहरणः शक्तिधारी कर्क १० महातेजाः महाप्रभावः को
॥१५॥ न्यायातु बालभास्करवद्भासुरः तद्वदयाद्यनाय ज्वालाकृतेति श्रीमांस्तथोलसितवान् ११ तं राजद्वारप्रदेशं ऊर्ध्वतः सभासुरपताकांतं परितः
च्छ साग्विभयुरुषायुधं कीर्णं कांचनं व्याप्तं सौवर्णमिव पिंगलं १२ विश्वामित्रो मुनिः प्राप्त इति अनुद्धतया गिरा राजानि राजानं प्रति

तेगत्वा राजसदनं विश्वामित्रमर्षिं ततः प्राक्प्रवेदयामासुः प्रतिहाराः यतेस्तदा ९ अथ्यास्थानगतं भूपं राजमंडलमालिनं स
मुपेत्य त्वरायुक्तो वाल्मीकिसोव्यजिज्ञपत् देवद्वारि महातेजा बालभास्करभासुरः ज्वालाकृतजटाजूटः पुमांछ्रीमानवस्थितः
११ सभासुरपताकांतं साग्विभपुरुषायुधं कृतवांस्तं प्रदेशाय स्तेजोभिः कीर्णकंचनं १२ वीक्षमाणेन तु वाल्मीके निवेदयति राज
नि विश्वामित्रो मुनिः प्राप्त इत्यनुद्धतया गिरा इति वाल्मीकवचनमाकर्ण्य नृपसत्तमः ससमंत्री ससामंतः प्रोत्तस्थौ हेमविष्टरा
त् १४ पदातिरेव सहसा राज्ञां वृंदेन मालितः वसिष्ठवामदेवाभ्यां सहसामंतु संस्तुतः १५ जगाम यत्र तत्रासौ विश्वामित्रो महा
मुनिः ददर्श मुनिशार्दूलं द्वारभूमाववस्थितं १६ केनापि कारणेनोर्वीतलमर्कमुपागतं ब्राह्मेण तेजसा क्रांतं क्षात्रेण च
महोजसा १७ जराजरठ्यानित्यं तपः प्रसरकृत्तया जटावल्या वृतस्कंधं ससंध्याभ्रमिवाचलं १८ श्री॰ श्री॰ श्री॰ ॥७॥

निवेदयति विज्ञापनं कुर्वाणे वाल्मीके वीक्ष्यमाणेन तु दृष्टमात्रे सति स राजसत्तमः प्रोत्तस्थाविति उत्तरेण संबंधः १३ किमनवधार्यैव
नेत्याह इति वाल्मीकवचनमाकर्ण्येति सामंताः अल्पदेशाधीश्वराः विष्टरात् सिंहासनात् १४ मालितो वेष्टितः सेवाजसत्तमः वसि
ष्ठवामदेवाभ्यां सह जगामेत्युत्तरेणान्वयः यत्र विश्वामित्रो महामुनिस्तत्रासौ जगामेति संबंधः १६ तपः पराक्रमाभिव्यंजकैवलक्षणा रामः
भ्यामोजस्तेजसो भेदः १७ जराजठरया वयः प्रकर्षपलितया १८ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ श्रीहनुमतमूर्तये नमः ॥०॥०॥०॥० १५

25

संतः अल्पेन कारणवशेन कोयं विषादकलनां च न वहति यथा महांति भूतानि पृथिव्यादीनि सर्गेण सृष्टिफलवशेन संहारे वेगेन च विना
न विकारं व्रजंति नोपचयापचयविकारं भजंते ॥२५॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे पंचमः सर्गः ॥५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
न विकारं व्रजंति नोपचयापचयविकारं भजंते मुनिनाथेन वशिष्ठेन इति उक्तप्रकारेण सामान्या
विश्वामित्रागमो राज्ञा विधिवत्पूजने भुंजे राज्ञः प्रश्नः कार्यस्य प्रतिज्ञा चात्र वर्ण्यते मुनिनाथेन वशिष्ठेन इति उक्तप्रकारेण सामान्या
कारेण त्यर्थः अत एव पार्थिवे विशेषे संदेहवति सति निर्णयाय कंचित्कालं पश्यते किंचित्कालं प्रतीक्षणं यस्य तथा भूते सति १ राज्ञी

कोयं विषादकलनां वितनं च वहेत् नाल्पेन कारणवशेन वहंति संतः सर्गेण संततिजवेन विनाजगत्यां भूतानि भूपन महांति विकार
वंति ॥२५॥ इति श्रीवैराग्यप्रकरणे कार्यनिवेदनं पंचमः सर्गः ॥५॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्ते मुनिनाथेन संदेहवति पार्थिवे
इत्यास्थितेमौने किंचित्काले प्रतीक्षणे १ परिखिन्नासु सर्वासु राज्ञीषु नृपसद्मसु स्थितासु सावधानासु राजस्वेवासु सर्वतः
२ एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः महर्षिरभ्यगात् द्रष्टुं तं बोधानराधिपं ३ तस्य द्वारपरस्तोभिस्तथा विलुलुपे किल ४
मायावीर्यमनोन्मेषे धर्मकार्यस्य धीमतः ४ स्वार्थं तस्य यतस्य दृष्टुं मेच्छत्स पार्थिवे नहि प्राक्तोत्य विघ्नेन समाप्तुं स मुनिः क्रतु ५ त
न स्तैर्बा विना शार्थं मुद्रात्तनृपसन्निधिः विश्वामित्रो महातेजा अयोध्यां अभ्यगात् पुरीं ६ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ।
शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतं ७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्वास्था राजगृहे ययुः संभ्रांतमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ८ ।

पुरीषु नृपसद्मसु इति संबंधः राज्ञीभेदात् नृपभेदः प्रसिद्ध इति वचनं चेष्टाविशेष लिंगेन निर्वेदकारणपरिज्ञानाय सावधानासु २ ।
एतस्मिन्निति यद्यपि भावः लक्षणा सप्तमी निर्वेद कालविशेषोपलक्ष्यते तथापि लोकदृष्ट्या अनवसरे विश्वामित्रागमनमिति सूचनाय ॥
विशिष्यकाले इत्युपादानं पुनः विश्रुतः ३ धर्मार्थकार्यः स्वयं यत्कर्तव्यः तस्य तथा भूतस्य यज्ञं तथा विलुलुपे यथा सनं नराधिप
मभ्यगादिति पूर्वेणवा यावर्थिवे द्रष्टुमैच्छदिति उत्तरेण वा संबंधः ४ समाप्तुं समापयितुं सम्यक् समाप्तिः प्राप्तुं वा ५ उपनत उपयुक्तः ६ आख्यात
रखा १

बा.टी. अनुग्रहमेव भावि भाग्यानुरूपं स्वयमन्निरूपयतीति यदिति अनादिकारणरहितं अनेनोत्पत्तिवृद्धिपरिणामानं निरामयः अत्रत्रणमनप
बे.प्र. त्वं अपायेन विना शेन विवर्जितं औपाधिकैः स्वाराज्यसुखलवैः सर्वोनानंदयतीत्यानंदः परमरसस्वरूपत्वार्थ सुखं प्रसिद्धं तदेव प्राप्तमित्य
२६ र्थः २८ धन्यानां कृतार्थानां धुरि अग्रस्थाने लक्ष्मीभव प्रधानो निर्दिष्टः लक्षणं २९ एवं दशरथोक्तप्रकारेण ते राजानो महर्षयस्य कथ
यंतः अथ सभास्थानमासाद्य आसनेषु समुपाविशन्नित्यन्वयः ३० लक्ष्म्यातयोलक्ष्म्यामीतः अर्घ्यार्घ्ये सोदकस्यान्नस्य द्वारा आहरणे

तो२

यदनादिपरत्तुणं पदपायविवर्जितं तदानंदसुखं प्राप्तं मयात्वद्दर्शनान्मुने २८ अथवर्णोमहेतूनं धन्यानां धुरि धर्मतः भव
दागमनस्पेमे यद्धे लस्ममार्गेः २९ एवं प्रकथयंतोत्र राजानोथ महर्षयः आसनेषु सभास्थानमासाद्य समुपाविशन् ३०
सद्छ्यामालितं लक्ष्म्या भीतं कुमिष्विसन्नमे प्रहृष्टवदनो राजा स्वयमर्घ्यं न्यवेदयत् सराज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा
प्रदक्षिणं प्रकुर्वंतं राजानं पर्यपूजयत् ३२ सराजा पूजितस्तेन प्रहृष्टवदनस्तथा कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपं ३३
26 वशिष्ठेन समागम्य प्रहस्य मुनिपुंगवः यथार्हं चार्चयित्वैनं प्रपच्छानामयं ततः ३४ सर्वं यथार्हमन्योन्यं पूजयित्वा समेत्य
च तेसर्वेहृष्टमनसो महाराजनिवेशने ३५ यथोचितासनगताभिष्याः संहृष्टतेजसः परस्परेण पप्रच्छुः सर्वे नामयमादरात् ३६
उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्राय धीमते पाद्यमर्घ्यं च गां चैव भूयोभूयो न्यवेदयत् ३७ अर्चयित्वा तु विधिवद्विश्वामित्रमभाष
त प्रांजलिः प्रयतो वाक्यमिदं प्रीतमनान्तपः ३८

।पराधशंकया स्वयमेवाहत्यार्घ्यं ददौ इत्यर्थः ३१ पर्यपूजयत् प्रशशंस ३२ कुशलं देहसंबंधिमत्यादिषु अव्ययं कोशेषु एव वशि
ष्ठमर्चयित्वा यथार्हं शिष्यमगाय स्यादि ध्वनामयं पप्रच्छेत्यर्थः ३४ अन्योन्यं समेत्य पूजयित्वा च यथोचिते सनगताः संतः पप्रच्छुरित्य
न्वरेणासं वंधः ३५ ३६ आद्येन चकारेण अनुक्तगंधपुष्पवस्त्रालंकारादेः समुच्चयः द्वितीयेन दक्षिणाफलतांबूलादेः तेषां चव राम.
बहुविधत्वाद्भूयो भूय इति ३७ प्रयतः पवित्रः इदं वक्ष्यमाणम् ३८ श्रीरघुनाथजी की जय ।। ।।हनुमते नमः ।।०।।०।।० २६

दीप्तं तेजः प्रकर्षाद् दुर्दर्शं उपशान्तं सौम्यं अप्रतिघाति अप्रधृष्यं कान्तं प्रियदर्शनं ऊर्जितः प्रगल्भः आकारः अवयवसंनिवेशो यस्य तत्तथोक्तं निर्वृत्तं निष्पन्नं भास्वरं कांतिमत् भास्करमिति पाठे सूर्य सदृशमेव यथा दित्येनाक्रमपूर्वविशेषणान्यन्वयं योज्यानि १९ पेशलेन रम्येण मनःप्रीणनचतुरेण भीमेन भयानकेन आकुलेन प्रकर्षाचलता गंभीरेण अनाकलनीयान्तेन पूर्णेन परिक्षेपेन आक्रम्य संवलित तेजः बहिः प्रसृता प्रभा तेजः प्रकर्षं वेलन्तरूपानुविधायित्वात्प्रभा प्रकर्षं वेलन्तरूपानां तद्नुरूपो सा तेन रंजिते

उपशांतं च कांतं च दीप्तमप्रतिघाति च निर्वृत्तं प्रोर्जिताकारं दधानं भास्करं वपुः १९ पेशलेनातिभीमेन प्रसन्नेनानाकुलेन च गंभीरेणातिपूर्णेन तेजसा रंजितप्रभं २० अनंतजीवितं दस्रा सखीमिव कामिनीं दत्तां धारयंतं करे म्लानां अक्षमालां कुंडीं अम्लानमनसि २१ करस्थाकांतं वचनं सत्वाम्नसवत् मधुरास्वरैः वीक्षणेन मृतेनेव संसिंचंतमिमाः प्रजाः २२ यज्ञोपवीतांगं धवलप्रोन्नतभ्रुवं अनंतं विस्मयं चोतः प्रयुक्तं तं मिदं ति नुः २३ मुनिनालोक्य भूपालो दूरादेव नतः कृतिः प्रणाम गलन्मौलि मणिमालिन भूतले २४ मुनिरप्यवनीनाथं भास्वान् इव शतक्रतुं तत्राभिवादयांचक्रे मधुरोदारया गिरा २५ न तोयवर्षि प्रमुखाः सर्वे एव द्विजालयः स्वागतादि भगवते नेप्रजयामासुरादृताः २६ ॥वैशंपायन उवाच॥ अशंकितोपनीतेन भास्वता दर्शनेन तं साधयन् अनुगृहीतात्मानः रविणैव भुजा करा २७ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥०॥

वेतिन चोक्तिः २० अनंतजीवितं दस्रा चिरजीवितं दत्तवत्याः सखीमिव परिगृहीता नित्यर्थः म्लानां अक्षमालां कुंडी कमंडलुं अम्लानं प्रसन्नं मानं मनो यस्य २१ मधुराः अक्षरा यस्मिन् सभाषणानि तेषु मधुराभावेण सहितेनेत्यर्थः २२ यज्ञो निवपः प्रकर्षाद्नुरूपाः यज्ञोपवीतान्यंगे यस्य तं २३ दूरादालोक्य पूर्वमेवानतः कृतिः भूपालो मुनिं प्रणमेनेति संबंधः अंत्यपदं क्रियाविशेषणं २४ अभिवादयांचक्रे संपूजनमाशीर्भिः प्रत्यभिवादयामास इत्यर्थः २५ प्रजयामासुः प्रशशंसुः आदृता आधृता आप्रशशंसुः आदृतां आदरयु

लो २६ अशंकितोपनीतेन श्रवणार्थैः शोषणातिना इति

कर्णिका टीका वासुकी १७

वा.टी.
वै.प.
॥२७॥

सदा मान्योऽसीति हेतोः तदुभयं कृतमित्येव विद्धि ५२ अर्थेः कर्तुमशक्यमपि करिष्याम्येवं दातुमशक्यमपि दास्याम्येव यस्मात् प्रमा-
णं वक्तुर्त्वयित्वा हृदि सत्यानि प्रतिपद्यते प्रतिपत्ति लाभेन सार्थकं भवतीति भावः ५३ स्यात्तु पुर इति शेषः वने रक्षणवनो द्भुतेर्दुर्गरक्षोत्तरेण
सपैलव तथा मम आज्ञा न्न्यात् रणे हतिबाद्धेः ५४ ननु महत्सैन्ये मया वा तेन निग्राह्या इति राजाभिसंधिमाले स्याह तेषां चेति काकु
स्थान् कृता द्यामान् ५५ तत्कुतः तत्राह वीर्ये ति उत्सि काग र्विताः न केवलं स्वबले नेव किंतु स्वामिबलेनापी त्याह रवरे ति ५६ तर्हि
तन्न स्यापि तेकथं साध्यास्त त्राह रामस्ये ति अनारतगताः अविरत निर्गताः यथा हस्य भि भवेत्तमा अपि पांसवो न हे स्यामि भवेत्तमा

यत्कार्यं येन वार्थेन प्राप्तोऽसि मुनिपुंगव कृतमित्येव तद्विद्धि मान्योऽसीति सदा मम ५२ स्वकार्ये न विमर्शं त्वं कर्तुमर्हसि कौशिक
भगवन्नास्य देयं मे त्वयि यत्प्रतिपद्यते ५३ न च तेन राम मासाद्य स्थातुं शक्ता निशाचराः क्रुद्धं केसरिणं दृष्ट्वा वने रणे इवैणका ५४
तेचनान्यः काकुत्स्था योद्धुमुत्सहते पुमान् अनेके सरितः क्रुद्धान् ज्ञानां कारिणामिव ५५ वीर्योत्सिक्ता हि ते पापाः कालकूट
रोपमा रणे खरदूषणयोर्भृत्याः कृतान्ताः कुपिता इव ५६ रामस्य राजशार्दूल सहिष्यन्ते न सायकान् अनातैर्गता धाराजलदे
स्येवयांसवः ५७ न च पुत्रकृतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव नतदस्ति जगत्यस्मिन्यन्न देयं महात्मनां ५८ हन्त नूनं विजानामि हतांस्तां
न्विद्धि राक्षसान् न ह्यस्मदाद्यः प्राज्ञाः संदिग्धे संप्रवर्तनः ५९ अहं वेद्मि महात्मानं रामं राजीवलोचनं वशिष्ठश्च महातेजा ये चान्ये
८४

27

सदुद्दिव्यः ५७ भवतु तथा तथापि पुत्रो दुस्त्यजः पितृभिरित्याशंक्याह न चेति मम पुत्रो यत्नीति प्राकृतस्नेहमनुरागं तत्कृतस्नु आहन
तद्विति तथाहि शि विदधीच्यलर्कप्रभृतयः स्वदेहचक्षुरादीनपि ददुरिति भावः ५८ नात्रापायशंकापि किंतु विजयाभ्युदय एवेत्या
हहंतेति नूनमिति निश्चये विजा नामि तपसेति शेषः त्वमपि विद्धि मद्वचसेति शेषः जगदेवद्वच्यतिनहीति ५९ महांतं जीवापाध्यपरि
छिन्नमात्मानमीश्वरमित्यर्थः प्रमावेत्यामहात्मानं वशिष्ठश्चवेत्तीति विपरिणामेनानुषङ्गः एवमन्ये अपि दीर्घदर्शिनो योगसिद्धाद्य

यथायोगं सर्पस्य कर्षकस्येति शेषः ४९ अर्थलाभो दरिद्रस्येति शेषः ५० ईप्सितेन चराभिलाषितेन महिषी संयोग अभ्युदयादिन्या दृष्टस्य
प्रियतमस्य पुत्रभ्रात्रादेः सुरादेरिति शेषः ५१ त्वदागमनात् हर्ष इत्यनुषज्यते ५२ ५३ प्रथमः प्रश्नः प्रेष्यविषयः द्वितीयः कर्तव्यसे-
वाविषयः प्रज्ञापात्रत्वमेवोपपादयति पूर्वमिति तपसा ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्त इति संबंधः ५५ प्रीतिर्यतितापशांत्या सुखयति मु-
ख्यार्थो भेदोऽत्रेत्यार्थ इव शब्दः ५६ इच्छादीनां परोपसर्पणहेतुत्वं प्रसिद्धं विषयस्नेहहानिशयो विषया कारेण चित्तस्य रंजनाद्रागः

यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमवर्षके यथांधस्य च चक्षुःप्राप्तिर्भवदागमनं तथा ४९ यथेष्टदारसंपर्कात्पुत्रजन्माप्र-
जावतः स्वप्नदृष्टार्थलाभश्च भवदागमनं तथा ५० यथेप्सितेन संयोग इष्टस्यागमनं यथा प्रनष्टस्य यथा लाभो भवदागम-
नं तथा ५१ यथा हर्षो न भोगत्यामृतस्य पुनरागमात् तथा त्वदागमाद्ब्रह्मन् स्वागतं ते महामुने ५२ ब्रह्मलोकनिवासो
हि कस्य न प्रीतिमावहेत् मुने तवागमस्तद्वत्सत्यमेव ब्रवीमि ते ५३ कश्च ते परमः कामः किं चैतत्करवाण्यहं पात्रभूतोसि
मे विप्र प्राप्तः परमधार्मिकः ५४ पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि भगवान्मया ५५ गं-
गाजलाभिषेकेण यथा प्रीतिर्भवेन्मम तथा त्वद्दर्शनात्प्रीतिरंतः प्रीणयतीव मां ५६ विगतेच्छाभयक्रोधो वीतरागो निरा-
मयः इदमत्यद्भुतं ब्रह्मन्यद्भवान्मामुपागतः ५७ शुभक्षेत्रगतं चाहमात्मानमपकल्मषं चेदनिवद्बोनमस्यं वेदवेदावि-
दां वर ५८ साक्षादिव ब्रह्मणो मे तवाभ्यागमनं मतं पूतोस्म्यनुगृहीतश्च तवाभ्यागमनान्मुने ५९ त्वदागमनपुण्येन साधो
यदनुरंजितं अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितं ६० त्वामिहाभ्यागतं दृष्ट्वा प्रतिपूज्य प्रणम्य च आत्मन्येव न माम्यत

५७ देवर्षिजुष्टस्थानानामिव क्षेत्रत्वात्त्वत्सान्निध्यानाद्ब्रह्मन्यपि तत्येति भावः अतएवापकल्मषमपगतपापं अत एव धर्मात्कर्षादम
तमय चंद्रमंडलप्राप्यानंतोन्मग्न निवेशनेन स्त ५८ धर्मेण पूतः यशोभ्युदयाभ्यामनुगृहीतः ५९ तदेव स्फुटयति त्वदिति ६० पुरुषहू-
र्षाभ्यामभिवृद्ध्या दात्मनि शरीरे अस्यांतः स्वांतो वनसमामीत्यर्थः अतविषे वेलास्तीत्यादि इति शेषः ६१ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

वा.टी. बे.अ. १८

विबुधव्रजान्देवसंघात् ५ विहिते अनुष्ठिते ६ अवधूते विघ्ने निरस्ते यागकर्दमके यज्ञसमूहे ७ ननु शापेनैव तेन कुतो न निरस्तास्तत्रा
हनचेति ८ ईदृशी क्रोधस्यायोग्या प्रापयेयं स्वार्थं शिवसंगुणं सतमे साधुतमे सततम इति पाठे तु संबोधनं अभिभवसि रक्षा
र्थः अर्थोस्तमानां रेकयद्यंवा १० ऊर्ध्वमतमिति दर्शनात् अयज्ञ्वस्य धासार्थ विशेषणानि वि वक्षितार्थोपयादकानि ११ सत्यपरा

यदा यदा तु यज्ञेन यजेहं विबुधव्रजान् तदा तदा तु मे यज्ञं विनिघ्नंति निशाचराः ५ बहुशो विहिते तस्मिन्मया राक्षसनाय
काः अकिरंस्ते महीं यागे मांसेन रुधिरेण च ६ अवधूते तथा भूते तस्मिन्यागकर्दमके कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशा
दपागतः ७ न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव तथाभूतं हि तत्कर्म न शापस्तस्य विद्यते ८ ईदृशी यज्ञदीक्षा साम
म तस्मिन्महाक्रतौ त्वत्प्रसादादविघ्नेन प्रापयेयं महाफलं ९ त्रातुमर्हसि मामार्त्तं शरणार्थिनमागतं अर्थिनां यन्निराश
त्वं सतामभिभवो हि सः १० तवास्ति तनयः श्रीमान्व्याघ्रशार्दूलविक्रमः महेंद्रसदृशो वीर्ये रामो रक्षोविदारणः ११ तं पुत्रं राजशार्दू
ल रामं सत्यपराक्रमं काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि १२ शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा राक्षसा ये विकर्तार
स्तेषामपि विनिग्रहे १३ श्रेयश्चास्मै करिष्यामि बहुरूपमनंतकं त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातो भविष्यति १४ नात्यति कालः
कालोऽयं यथायं मम राघव तथा कुरुष्व भद्रं ते मा शोके मनः कृथाः १५ कार्यमेतद्यापि कालेन कृतमेतदुपकारितां महदप्युपका

क्रम मम मे पराक्रमं काकपक्षो कर्णमूलशिखे स्वस्तिर्याचारसिद्धे १२ ननु कृतास्त्रो बालोयं कथं शक्तस्तत्राह शक्त इति गुप्तो रक्षितः अपक
र्त्तारो यज्ञस्य लोकस्य तिवा शेषः मृर्द्ध विनिग्रहे शिरश्छेदे १३ श्रेयः अस्त्रविद्याप्रदानरूपं अस्त्रमिदाहृतरूपप्रभावतस्त्वनंतकमनवधिकं
१४ कालाय यज्ञांगभूतो वसंतादिर्येषां नात्येतीति संबंधः १५ अभिलषितसाधनानुग्रहरूप उपकारः तद्भावमहद्धनु विजयाया ससाध्य राम
मपि कार्यफलरिक्ततामेति सम्पन्नफलत्वेनोपकारोपि प्रीतिरिक्ततामेत्यर्थः १६ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ ॥०॥ ॥ ॥० हनुमतेनमः॥ १८

ती९

78

धर्मो महत्त्वं च यशश्च स्वमिति मनसि निश्चितं यदि तर्हि समभिप्रेतं प्रियतममित्यात्मजविशेषणं सम्यगभिप्रेतम् अध्यवसितं यथा भवतीति क्रियाविशेषणं वा ६१ दशरात्रोऽदशाहो यज्ञसाध्यः ६२ अस्मिन्नर्थे तत्र मंत्रिगणः सर्वे वसिष्ठप्रमुखाश्चापीति संबंधः तेन तेषामनुज्ञादानेन ६३ उत्साहातिशयात्पूर्वोक्तमेव पुनराह कार्यस्येति लोभादितिन्तु कृत्वं वारयति धर्मतः कर्त्तेति ६४ आत्मविद्यस्वतयः प्रभवाभिज्ञेनगुणैर्विशिष्टमिति वाक्यविशेषणं ॥६५॥ इति श्रीवाल्मीकीयरामा० वैराग्य० अष्टा: सर्गः ॥१८॥ राज्ञः प्रशंसात्मुनेर्यत्तद्विप्रनिवेदनं ॥

रा०बा०३

यदि धर्मो महत्त्वं च यशस्ते मनसि स्थितं तन्मह्यं समभिप्रेतमात्मजं दातुमर्हसि ६२ दशरात्रं हि यज्ञो यस्मिन् रामेण राक्षसाः हंतव्या विप्रकर्त्तारो मम यज्ञस्य वैरिणः ६३ अत्राप्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददतां तव मंत्रिणः वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे तेन रामं विसर्जय ६४ कार्यस्य न विनाशस्त्वं कर्तुमर्हसि धर्मतः कर्त्ता चाहमशेषाणां देवानां परमं जगाम हर्षं ॥६५॥ इति विश्वामित्राभ्यागतं नाम अष्टादशः सर्गः ॥१८॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरं हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत १ सदृशं राजशार्दूल तवैवैतन्महीतले महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः २ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यविनिर्णयं कुरुष्व राजशार्दूल धर्मं समनुपालय ३ अहं धर्मं समातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ तस्य वि ॥ घ्नकरा घोरा राक्षसा मम संस्थिताः ४ ॥

तेवधायरामस्य याञ्चावाचो पवर्ण्यते अद्भुतविस्तरं आश्चर्यार्थविस्तारयुक्तं १ सदृशं युक्तं तवैतत्तु गर्भविशेषणेवंशप्रभावादुरुप्रभावात्मार्थः २ हृद्गतं विवक्षितं तस्य कार्यविनिर्णयं तत्संबंधिकर्त्तव्यार्थनिश्चयं कुरुष्व अभिनिवेशः तत्कदाचिद् धर्मश्चेद्दशाकामित्यासंक्याह धर्ममिति ३ तदेवाह अहमित्यादिना धर्मं यज्ञं समातिष्ठे आरभे ४ ॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०

वा॰टी॰ धत्वाये: श्रुहिंवोतेला निश्वास्याणि त्रिशोये: श्रहियेतेना भ्यस्ता लिस्मलकोटीनां समरभूमिष्वितिसंबंध: तत्त्वोयुद्ध त्त: वैशारद्यहृस्त्ता
वै॰रा॰ नमस्येनाल्लीतिभाव: ७ परिशीलनं श्रेयस्येतिशेष: प्रतिङ्गपाठेतु परिमितं शीलनमस्येति बहुव्रीहि: कीर्ण पुष्पारोपयोपहार: पुष्पा
१९॥ यासुकासुखीयासु अजिरभूमिषु चत्वरस्थलेषु ९ अतितरामित्यस्य पश्यतेन हरिण: कृशइत्याभ्यां संबंध: हरिण: पांडुर: त
त्रहेतु: तः पयेप श्रयाबाश्रा भातीति पयामस्तदाकर: आतश्चोपसर्ग इति क: सह मेनतु बारेणेव १० विहर्तुं संचरितुं क्रीडितुम्

ॐ
नपास्त्रै: परमैर्युक्तोनचयुविशारद: नवास्त्रै: सूरकोटीनां तत्त्व: समरभूमिषु ७ केवलं पुष्पखंडेषु नगरोपवनेषुच उद्या
नवनकुंजेषु सदैव परिशीलनं ८ विहर्तुमियजानाति सह राजकुमारकै: कीर्णपुष्पोपहारासु सुखकास्वजिरभूमिषु ९ अ
धत्व तिनरान्त्रसन्मम भाग्यविपर्ययात् हिमेनेवाहिपद्माभ: संपन्नोहरिण: कृश: १० नानुमन्तानिशाङ्कोतिना विहर्तुं गह
वनं श्रुत: स्वेदपरीतात्मातृस्नीतिकेति केवलं ११ सदार: सहभ्रत्योहं तत्कृते मुनिनायक: शरदीवपयोवाहोन्तूनेनि:सा
रतां गत: १२ ईदृशोसौ सुतो बाल श्राधिनाथवशीकृत: कथं दास्यामि तं तुभ्यं योद्धुं सह निशाचरै: १३ अपि वालोगेनास
जाद्यपि साधोसुधारसात् राजादपि सुखायेव पुत्रस्नेहो महामते १४ येदुरंता महारंभास्त्रिषु लोकेषु खेदद: पुत्रस्नेहेन सं
तोपि कुर्वन्तेतान संशय: १५ असवोपि धनं दारास्त्यजन्ते मानवै: सुखं न पुत्रा मुनिशार्दूल स्वभावो ह्येषजंतुषु १६ राक्षसा
"क्रूरकर्माण: कूटयुद्धविशारदा: रामस्तान्योधयत्विस्थं युक्तिरेवातिदु:सहा १७॥०॥

तिनुन अकर्मकतायेत ११ तत्कृते तन्निमित्तं नि:सारितां निरुत्साहबलतां नि: सत्वतां वा १२ ईदृश इति शरीरेण बाल इति वयसा आधि
नावशीकृत इति तुच्छाद्विना वनस्याशक्तता प्रेमव्यानईताच दर्शितात्वत्रा पिबोद्धुं तद्योपि निशाचरै: सहसुत रामयुक्त इति भाव: १३।
ने॰ ननुधर्मलिप्सास्तवकितद्विराधिना पुत्रस्नेहस्यापांकायाह अयीति उक्तसुखान्येव हि धर्मफलं तानि पुत्रमुखे नातिश्रेयस्तु इति भाव: १४।
दुरंताश्चिरसाध्या: नप: क्लेशालाव संतो धार्मिको अपि १५ सुखं त्यजन्त इति विपरिणामेनानुषंग: १६ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण स्थितो
राम॰ १९

मुनिर्वाक्यमुपसंहरति इत्येवमिति २७ उपपन्नानि युक्तानि पदानि प्रसिद्धानि चनीयवस्तूनि यस्मिन्कर्मणि तत्तथा ननु शाकमुच्यतां किमु
पपन्नं चिंतयेतित्राह धीमानिति लोको मनोरथपूर्त्यापि तुष्यति धीमांस्तु तत्पूर्त्ता विषयिण्यपि युक्तकथनेन विना न तुष्यतीति युक्तमुपप
त्तिचिंतितिभावः २८ ॥ इति श्रीवाशिष्ठ० वैराग्य० सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ स्नेहातिशयोत्र रामस्य युद्धायोग्यत्ववर्णनं रावणादिबलं ज्ञात्वा विषादस्त्री
पवर्ण्यते उपपन्नं सुरोत्तरालाभान्निश्चेष्टः पूर्वोक्तरामदर्शनानुसंधानात्प्रतिज्ञाताप्यसामर्थ्यान्मुनिवचनस्य च दुरन्तत्वात्सुदैन्यं सदैव।

२
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः। विरराम महातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः २७ श्रुत्वा वचो मुनिवरस्य महानुभावस्तूष्णीं
मतिरुपपन्नपदं सवर्क्कं नोपुप्तियुक्तकथनेन विनेति तोषं धीमान् पूरितमनोभिमतश्च लोकः ॥ २८ ॥ इति श्रीवाशिष्ठमहारामाय
णे विश्वामित्रवाक्यं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितं मुहूर्तमासीन्नि।
श्चेष्टः सुदैन्यं चेदमब्रवीत् १ ऊनषोडशवर्षोयं रामो राजीवलोचनः नयुद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः २ इयमक्षौहि
णी पूर्णा यस्याः पतिरहं प्रभो तया परिवृतो युद्धं दास्यामि पिशिताशिनां ३ इमे हि शूरा विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः अहं
चैषां धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्द्धनि ४ एभिः सहैव वीराणां महेन्द्रमरतामपि ददामि युद्धं मत्तानां करिणामिव केसरी ५।
बालो रामस्त्वनीकेषु न जानाति बलाबलं अन्तःपुरादृते दृष्टा नानेनान्या रणावनिः ६ ॥ ०७ ॥ ०७ ॥ ० ॥ ० ॥ श्रीहनुमते।

प्रमाणं १ किंचिदूनः षोडशो वर्षो अस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः युद्धयोग्यत्वेन नास्ति राक्षसैः सह तु सुतरामिति भावः २ तर्हि कीदृ।
शः प्रयासः तेनाह इयमिति अक्षौहिणीलक्षणं तु एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या
यथोत्तरं सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिणीत्यमरसिंहेनैव भारतादिप्रसिद्धं सग्र॥
ह्योक्तं ३ अत्र युद्धे गोप्ता रक्षकः ४ महेन्द्रादीनपि महतां मत्ततेन रणावनिर्न दृष्टेत्येव वक्तव्ये अन्यापि विपोषणं वेपथ्योत्स्वं नर्हि पर
स्यान्तरंतः ५ पुरमित्यव्ययीभावः पुरमध्ये वर्तनी कीडार्थकल्पितरणावनेरन्या न दृष्टेत्यर्थः ६ श्रीकृष्ण ॥ ० ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

तदेवसु दयति श्रूयतइति २७ किलेतिसंभावने सचेन्नृशंसेन संबंधः ततर्हि २८ तत्कुतस्तत्राह कालइति पर्य्यगिति कदाचित्केचुवे देवेतिस्यवस्यथेत्यर्थः वीर्याति भूतय इत्येतिद्वंद्वगर्भकर्मधारयः २९ किंततस्तत्राह अयेति अस्मिन्कालेन समर्थास्तत्राप्यद्य सुतरामेत्याशयः नियतेर्दैवस्य ईश्वरस्येति यावत् ३० अन्वयः पुत्रः पुत्रकस्तस्मिन् अर्थिमनोरथसमर्थना समर्थत्वादलमा ग्यस्य ३१ ननुकुतस्तवेदृशम धैर्यं तत्राह देवेति पुरुषाणामनुष्या ३२ महतां पूज्यतमानां वीर्यवतामिंद्रादीनामपि अदत्ते अपहर

अश्रूयतेहिमवान्वीर्ये रावणोनामराक्षसः साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रोविश्रवसोमुने २७ सचेन्नवमखे विघ्नं करोतिकि लदुर्मतिः तत्संग्रामेनशक्ताः स्मोवयंतस्यदुरात्मनः २८ कालेकालेपदार्थानां हानिर्वृद्धिर्वीर्यविभूतयः भूतेश्वभुद्दयं याति प्रलीयंतेचकालतः २९ अयाख्मिंस्तुवयंकाले रावणादिषु शत्रुषु नसमर्थाः पुरः स्थातुं नियतेरयनिश्चयः ३०॥ तस्मात्प्रसादं धर्मज्ञ कुरुत्वं मम पुत्रके मम चैवाल्पभाग्यस्य भवान्हि परदैवतं ३१ देवदानवगंधर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः नशक्ता रावणं योद्धुं किंपुनः पुरुषायुधि ३२ महावीर्यवतांवीर्यमादत्ते युधि राक्षसाः तेन सार्द्धं नशक्ताः स्मसंयुगे तस्य वालकेः ३३ अयमेन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः राघवोपि गतोदैन्यं यतो वार्द्धकजर्जरः ३४ अथवालवणं

तीव राक्षसो रावणः संयुगे योद्धुमिति शेषः येन सह वयं न शक्ताः स्म तस्य वालके किंशक्यमिति शेषः अथवा तस्य वालके रिंद्र्द्र ने तिप्रभृतिभिः सहापि न शक्ताः स्म इति पूर्वेण संबंधः ३३ अशक्तौ हेतुंतर माह अयमिति पेलवीकृता निर्बलीकृताः सज्जनाः येन स राघवः स्वयमेव वार्द्धकेन यतोजर्जरः शिथिलः अथवा राघवो रामः हेइक एवा वार्द्धकः सहवजर्जरः ३४ अयबेतिकल्पांतरे य गपूतंव तिशेषः कथयतु भवानिति शेषः असुरप्रस्थं दैत्यसदृसं दैत्याद्यस्तस्यामुत्पन्नत्वात् शैवमूलवलेन तस्मात्तयत्वान्मांधात्र

रामनीतेराक्षसवधोनसंभावितः प्रत्युतसपुत्रस्यममैववधः संपादितःस्यादित्याह चतुर्भिः तथात्वयन्नधर्मोपेतं यातवसहानधर्मःस्या
दितिभावः १८ ननुषष्टिवर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिकेतिपूर्वरामायणे उक्तंकथमत्रउक्तं नवेत्यत आह नतुषष्टि
नोन्वयः किंतुनववर्षसहस्राणिपुत्रकाम्ययोपलक्षितस्यजातस्यममदुःखेनदुःखसाध्येनाश्वमेधपुत्रेष्ट्यादिनाचत्वारउत्पादिताइति १९
तेषुरामएवप्रधानभूतः यथाशरीरेषुप्राणः अतएवतेसोतिप्रियतमः किंतेनस्तत्राहतंविनेति २० यस्यलनयनेत्रयाणामन्येषामपिम

विप्रयुक्तोहिरामेणमुहूर्तमपिनोत्सहे जीवितुंजीवनाकांक्षीनरामंनेतुमर्हसि १८ नववर्षसहस्राणिममजातस्यकौशि
क दुःखेनोत्पादितास्तेमेचत्वारः पुत्रकाम्यया १९ प्रधानभूतस्तेष्वेवरामः कमललोचनः तंविनेहत्रयोप्यन्येधार
यंतिनजीवितं २० सएवरामोभवतानीयतेराक्षसान्प्रति यदितत्पुत्रहीनंत्वंमृतमेवाशुविद्धिमां २१ चतुर्णामात्मजानां
हिप्रीतिरत्रैवमेपरा ज्येष्ठधर्ममयंतस्मान्नरामंनेतुमर्हसि २२ निशाचरबलंहंतुंमुनेयदितवेप्सितं चतुरंगसमायुक्तं
मयासहबलंनय २३ किंवीर्याराक्षसास्तेतुकस्यपुत्राःकथंचते किंप्रमाणाःकेचैवरक्षंतियमेस्फुटं २४ कथंतेन
प्रहर्तव्यंतेषांरामेणरक्षसां मामकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिनां २५ सर्वंमेशंसभगवन्यथातेषांमहारणे स्था
तव्यंदुष्टभावानांवीर्योत्सिक्ताहिराक्षसाः २६

रणंसत्त्वात्द्रष्टोरामएवमत्पुत्रान्राक्षसान्प्रतिनीयतेभवतेतिचतुर्भिः पुत्रहीनंमांमृतमेवविद्धीत्यर्थः २१ चतुर्णांमरणादितिकिंवा
रामैकस्यनयनमात्रेणापित्वस्यमृत्युःसंभावितइतिप्रेत्याह चतुर्णामिति धर्ममयंधर्मप्रचुरं २२ पादरामेनतंयामितदाकथंत्वका
र्यसिद्धिस्तत्राह निशाचरंति हस्त्यश्वरथपादातेश्चतुरंगबलसैन्यं २३ अथविज्ञापनाकांक्षितिपरबलजिज्ञासुःपृच्छतिकिंवीर्याइति
कथंचतेवर्तंतइतिशेषः कियत्प्रमाणाः संख्यापरिमाणानकेचैवजानतः २४ प्रकर्तव्यंप्रकर्तव्यंप्रहर्तव्यामितिपाठस्यार्थं २५ वीर्ये

बालकाण्डटीका: नहिप्रविष्टः २८

वा.टी.
बै.प्र.
२१॥

जगन्मित्रं विश्वामित्रं विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रं इति तत्सामार्थ्यमसिद्धेः मित्रे चर्षाविति पूर्वपदस्य दीर्घः यद्यपि वशिष्ठोपि कोपेन यतत्कोप
प्रतीकारसमर्थ तथापि नतु क्रोधयतो सोढव्यादि मानि तिभावः ६ त्रैलोक्येपि ये गुणवतां गुणाः प्रसिद्धास्तैः सर्वैर्भूषितः ७ तिज्ञा
नार्थपालनेन व्रतेन शोभनं यस्य तथाविधस्त्वं तावंतं कालं भूत्वेत्यर्थः भवच्छब्दः प्रथमपुरुषोपूर्ववत् धर्मेण प्रशंसावयुत इति त्रिषु
लोकेषु विख्यातः ८ स्वस्य स्वानी च धर्मं प्रतिज्ञापालनं प्रतिपद्यस्व निश्चयपि भुवनेश अभिलाषित संपादनैः ९ हे इति त्रिभुवनेशस्तस्य

क्रोधाभिभूतं विज्ञाय जगन्मित्रं महामुनिं धृतिमान्सुव्रतो धीमान्वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ६ ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ इक्ष्वाकूणां कुले केर
जातः साक्षाद्धर्म इवापरः भवान्दशरथः श्रीमांस्त्रैलोक्यगुणभूषितः ७ धृतिमान्सुव्रतो भूत्वा न धर्मं हातुमर्हसि त्रिषु लोकेषु वि
ख्यातो धर्मेण यशसा युतः ८ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व न धर्मं हातुमर्हसि मुनेस्त्रिभुवनेशस्य वचनं कर्तुमर्हसि ९ करिष्यामीति सं
श्रुत्य तत्ते राजन्नकुर्वतः इष्टापूर्तं हरेद्धर्मं तस्माद्रामं विसर्जय १० इक्ष्वाकुवंशजातोपि स्वयं दशरथोपि सन् न पालयसि चेद्वाक्यं को चेः
परः पालयिष्यति ११ युष्मदादिप्रसूतेन व्यवहारेण जंतवः मर्यादां न विमुंचंति तां न हातुं त्वमर्हसि १२ गुप्तं पुरुषसिंहेन
ज्वलनेनामृतं यथा कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यंति राक्षसाः १३ एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः एष बुद्ध्याधिको लो
के तपसां च परायणः १४ एषोस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे नैनमन्यः पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यति कश्चन १५ श्लो० ॥ क्रो०

27

९ ननु हरेदित्यर्थः १० यद्गुसं स्पंति राजानस्तद्वृत्तास्संति हि प्रजा इति भाषात्प्रजा मर्यादापालनायापि प्रतिज्ञा अवश्यं पालनीयेत्या
ह इक्ष्वाकु इति द्वाभ्यां न पालयस्यन्तीकं वाक्यं चेत् ११ प्रणीतेन प्रवर्त्तितेन जंतवो जंतुसदृशा अज्ञा अपि १२ पुरुषसिंहेन पुरुषश्रे
ष्ठेन विश्वामित्रेण ज्वलनेनेति ईशानिलये वह्निस्थितममृतं परितः प्राकारभूतेन रक्षितमिति प्रसिद्धं कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं शक्ष्यंति धर्ष
यितुमिति शेषः १३ उक्तार्थोपपत्तये विश्वामित्रप्रभावं प्रपंचयति एष इति परं श्रयणं स्थानं १४ सचराचरे प्रसिद्धमिति शेषः सच

नचरक्षांगनतवलीतस्मात्सर्वात्मापि ॥ ८॥

राम.
२१

अथ येत्पनुपत्यंते सुंदोपसुंदपुत्रौ मारीचसुबाहू २६ अदत्तमपि रामं च योवलान्नेतुमिच्छतीति चेत्तत्राहत्यैति ततर्हि उक्तवलेपि ते त्वयाक
र्तुमुखत्वविवत्तया सहैव वक्तारो राक्षसत्वाद्रक्षसा इत्यर्थः अन्यथा अमत्वात्तु शाश्वतं निश्चितं २७ असौकं दशरथः मुनेरभिमतेराम
प्रमाणेनात्मसवधे च संशयकर्त्तव्यमथवा न कर्त्तव्यं सेत्स्यत्यथ वा न सेत्स्यतीत्यादिरूपकर्त्तव्यमहो मिज्ञो ते निमग्न इव तत्क्षणं निश्चयमपि
नाज्ञासीत् यतः संप्राप्तौ चोजलधौ मज्जमानइवासीदिति शेषः २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य० वैराग्य० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रस्य को

सुंदोपसुंदयोश्चैव पुत्रौ वैवस्वतोपमौ यज्ञविघ्नकरौ तौ मे हि तेन ददामि पुत्रकं २८ अथ वैनौ यदि चेद्युद्धं लड्ढ्यो स्यहमेव जे अम
ध्यान्तु नपश्यामि शाश्वतं जयमात्मनः २७ इत्युक्त्वा मृदुवचनं रघुवंशोऽसौ कान्तो ले मुनिमतसंशयनिमग्नः नज्ञासीत्क्षणं म
पि निश्चयं स हात्मा प्राप्तौ वाविचजलधौ सम्भ्रममानः २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे दशरथवाक्यं ना
अष्ट० तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलेक्षणं समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिं १ करिष्यामीति संश्रुत्य प्रतिज्ञां हा
तुमर्हसि सभवान्केसरी भूत्वा मृगतामिव वांछसि २ राघवाणामयुक्तोयं कुलस्यास्य विपर्ययः न कदाचन जायंते शीतां
शोरुष्णरश्मयः ३ यदि त्वं न क्षमो राजन् गमिष्यामि यथागतं हीनप्रतिज्ञ काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ४ ॥ वाल्मीकिरु
वाच ॥ तस्मिन्कोपपरीते तु विश्वामित्रे महात्मनि चचाल वसुधा कृत्स्ना सुरांश्च भयमाविशत् ५ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

पौत्रत्तनयोस्तयोस्त्र वलोक्तिभिः वशिष्ठेन शनैरराज्ञः समाधानं च वर्ण्यते स्नेहेन पर्याकुले व्याकुले ईक्षणे नेत्रे यस्मिंस्तुल्यकालतयात
त्तथाभूतं वचनं श्रुत्वेत्यर्थः १ संश्रुत्य अंगीकृत्य सः प्रसिद्धः भवान् पूर्वः त्वमितिध्याहार्यं अन्यथा मध्यमपुरुषद्वयानुपपत्तेः २ राघवाणां
कुलस्य अयं विपर्ययो न तवाद्ध लक्षणः अयुक्तः तदेव व्यतिरेकन्यासेन समर्थयति नेति दृष्टान्तेन समर्थः ४ परिव्याप्ते महात्मनि तपोभ्रात्म
शालिनि पतितु परराधाद् पराधिधारणपराधात्मा मामेव धास्यतीति भयाद्वसुधाचचाल किमन्यमेव तपसा रावणादि हंतारं स्रक्ष्यति स

वसिष्ठोवाच

यस्यकालियाविक्षतीति मृगालम्भ्यमाने ब्रह्मत्यागे

३५

इति श्री वाशिष्ठ॰ ता॰ वैराग्य॰ नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ तत्रादौ प्रहितोऽगत्वा याष्टीको रामचेष्टितं विज्ञाय पुनरागत्य राज्ञे कृत्स्नं न्यवेदयत् त
थेति उक्तफलप्रश्नसे प्रहर्षस्य पराकाष्ठा लब्धा कुतः परस्मै पदं हे तो ज्ञाता १ अविघ्नेन पुरुषार्थनिर्विघ्नगुणेनर्य त्रासिद्ध्यर्थं अथवा सत्यु वचन
परिपालनस्य महापुण्येन पूर्वोपस्थित मिथ्याशोकवशीकृतं वेना। त्यागि विश्रामा भूरि लो भिप्रत्येव मुक्ते शीघ्र पदेनाप्येतदेव यो ग्यतेन २ वि
स्रष्टः प्रेषितः अंतः पुरांतस्थं राममंदिरं ३ विमनाः विषण्णमनाः ४ सकल घटिकायाः षष्ठो भागः एकत इतिवक्तीत्यनेनापि संवध्यते उ
क्तिर्वी अत्रावेण नमनः पूर्वकं मुखं च नु ध्यायत्येवेति भावः ५ तत्प्रनीहारस्थं सह राम समा वा रनिवेदना यागत रामानुचरं जनं अनाश्वसा

इति वशिष्ठ समाश्वासनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तथा वशिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथस्सुतं संप्रहृष्ट
मना राममाजुहाव सलक्ष्मणं १ ॥ दशरथ उवाच ॥ प्रतीहार महाबाहुं रामं सत्यपराक्रमं सलक्ष्मणमविघ्नेन पुण्यार्थं शीघ्र
मानय २ इति राज्ञा विसृष्टोऽसौ गत्वांतः पुरमंदिरं मुहूर्तमात्रेणागत्य तमुवाच महीपतिं ३ देवसर्वदलिताशेषरिपो रामः
स्वमंदिरे विमनाः संस्थितो रात्रौ षट्पदः कमले यथा ४ आगच्छामि क्षणेनेति वक्ति ध्यायति चैकतः न कस्यचिच्छृणोति क
स्यातुमिच्छति खिन्नधीः ५ इत्युक्तस्तेन भूपालस्तं रामानुचरं जनं सर्वमाश्वासयामास पप्रच्छ च यथाक्रमं ६ कथं कीदृ
ग्विधो राम इति पृष्टो महीभर्ता रामभृत्यजनः खिन्नो वाक्यमाह महीपतिं ७ देहयष्टिमिमां देव धारयंत इमे वयं खिन्नाः खे
दपरिम्लानतनौ रामे सुतेतव ८ रामो राजीवपत्राक्षो यतः प्रभृति चागतः सविप्रतीर्थयात्रायास्ततः प्रभृति दुर्मनाः ९ राम ॥ १०

न सम्यग्धि वेदयेयुरित्याश्वासयामास ६ एकः क्रियायाः प्रश्नः अपरः कार्श्यविषादाद्यवस्थानां ७ यष्टिमिव कृशां देहं यष्टिं खिन्नाः दुःखि
ताः तथा च वयं दृष्टिः मंच्यता इष्टो रेवदकार्श्येन तस्य ते किं वाच्यं इति भावः राजीवं कमलं यतो यस्मात् दिनात्प्रभृति आगतस्तिष्ठतीति पद
मध्याहार्यं अन्यथा आगमनस्य प्राप्य हिकत्वाभावेनाधिकरणानिरिक्तारंभकालानपेक्षत्वेन प्रथमस्य प्रभृतीति पदस्यैव वैयर्थ्या
त् यदा आगतस्ततः प्रभृते तावतैव सिद्धेः स्थितस्तु प्रा प्रहि कत्वाद्गमनस्य वदस्सेवाधिकरणकालानिरिक्तारंभाकालापेक्षति
॥ न तद्वैयर्थ्यमिति ९ ॥

नसदृशाः प्रभावेणेति शेषः नन्विदं कथं संगच्छतां भगवं गिरामस्य प्रभृतीनां महर्षीणां ब्रह्मादीनां देवानां च प्रत्येकमपि न्यूनप्र-
भावत्वानुपपन्नमिति चेदेवं नहि ननु दृशास्त्वन्नल भावमन्यथाभिमानिकं परिच्छिन्नभावमभ्युपेत्येदमुच्यत इत्यदोषः नच ब्रु-
भावत्वानुपपन्नमिति चेदेवं नहि तत्तु दृशास्त्वत्रल भावमन्यथाभिमानिकं परिच्छिन्नभावमभ्युपेत्येदमुच्यत इत्यदोषः नचब्र-
स्वभावनापि तेषामेव तत्सारूप्यं तत्र भेदाभावेन तेष्विति तस्य तस्ययोगात् तथाच श्रुतिः तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशत आत्मा ह्ये-
षां सभवतीति कृशाश्वतनितमिति शेषः दत्तं तपसा संतोषितेन रुद्रेणेति शेषः प्रसिद्धमिदं पूर्वरामायणे न्वेते अस्त्रदेवाः प्रजाप-
तिसुता रुद्रः तदुपमाः संहारवीरा विचक्षणाः -मोक्षः शत्रुतपसामर्थ्येन विश्वामित्रं तपः प्रभावेन वशीकृतत्वादन्वचरन् अनुच-
रवत्सेवंते भलकालेन विवक्षितः १८ तेषु प्रधाना नाहजयेत्यादिना दानाधिसंख्या दक्षकन्ये १९ तान्विभज्य दर्शयति पंचाशतमिति

नैव देवा न ऋषयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः नागा यक्षगंधर्वाः समेताः सदृशा मुनेः १६ अस्त्रमस्मै कृशाश्वेन परैः परमदु-
र्जयं कौशिकाय पुरा दत्तं यदा राज्यं समन्वगात् १७ ते हि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतोपमाः एनमन्वचरन्वीरा दी-
प्तिमन्तो महौजसः १८ जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे तयोस्तु यान्यपत्यानि शतं परमदुर्जयं १९ पंचाशतं सु-
तांल्लेभे जया लब्धवरा पुरा वधार्थं सुरसैन्यानां तेऽमी कामचारिणः २० सुप्रभाजनयामास पुत्रान्पंचशतं परान् सं-
हारान्नाम दुर्द्धर्षान्दुराकारान्बलीयसः २१ एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः न राम गमने बुद्धिं विक्लवां कर्तुम-
र्हसि २२ अस्मिन्महासत्वे मुनींद्रे स्थिते समीपे पुरुषस्य साधोः आगेमिमृत्योर्गतत्वमेति मा दीनतां गच्छ यथा विमूढः २३

लब्धवरा पतिशुश्रूषयेति शेषः सुरसैन्यानामिति कर्त्री हि षष्ठी अतो योग्यतया असुरवध एव लभ्यते २० संपर्वान्परास्त्वभि-
भवनशीलत्वात्तत्स्वान् दुराकाशालीलाकारान् २१ गमनं सर्वमनुयोग वल्सास्त्यपतितन्वीलेनगन्मुनिः अत एवरा
मविजयमपि भाविनं हृदि समागत इति तद्बुद्धि फलं चाकुलमिति भावः २२ तदेव दृढयन्नाह अस्मिन्निति सत्वं प्रभावः पुरुष-
स्यासाधारणस्यापि अमरत्वमेति अर्थान्तपुरुषः तथाच साधारणपुरुषस्यापि तत्सन्निधानमात्रेण प्रियत्रशान्तादपि मृत्योर्न
भयं प्रत्युतामरत्वप्राप्तिस्तत्र महाप्रभावस्य रामस्य गमने इति किमु तुच्छेभ्यो राक्षसेभ्यो भयमन्येतमसं भाविता मिति मूढवत्का-

बालकां० २३

वा॰टी॰ अलकेषु वक्त्रेषु यैः ध्यसत्वादिभिः अंजये विलोला यासां ताः हेला शृंगारभावजा क्रिया सा भंगी पदे अलकाइव पुष्पमंजर्यः हेलये चलितलो
वै॰प्र॰ चनाश्चपलेक्षणाः २० पिचिनि स्वरस्थेषु जंतुषु जंतुसदृशेषु यामेरषु देवादिक्रीनो मनुष्यो यथा एकांतादिष्वेव रजिवं भाति तद्वत् ता
२३ पप्रसिद्धया परिव्राजां ये धर्मा अपरिग्रहादयस्तद्वंतं परिव्राजमेव अनुयाति अनुकरोति २१ एकया मुख्यया २२ तर्हि तत्र किं करो

विलोलालकवक्त्रेयैर्हेलावलितलोचनाः नारदृश्यंतितं नार्यो मत्तो वनतरू यथा २० एकांतेषु दिगंतेषु तीरेषु विपिनेषु च
23 रतिमाप्नोत्यरण्येषु विक्रीत इव जंतुषु २१ वस्त्रपानाशनादानपराङ्मुखतया तया परिव्राट् धर्मिणं रूपसोनुयाति तप
स्विनं २२ एक एव सदेशजनशून्येजनेश्वरः न हसत्येकथा बुद्धा न गायति न रोदिति २३ बद्धपद्मासनः शून्यमना वाम
करस्थले कपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति २४ नाभिमानमुपादत्ते न च वांछति राजतां नोदेति नास्तमायाति सुख
दुःखानुवृत्तिषु २५ न विद्मः किमसौ याति किं करोति किमीहते किं ध्यायति किमायाति कथं किमनुधावति २६ प्रत्यहं
कृशतामेति प्रत्यहं याति पांडुतां विरामं प्रत्यहं याति शरदंत इव द्रुमः २७ अनुयातौ तथैवैतौ राजं शत्रुघ्नलक्ष्मणौ ता॥
॥ दृशावेव तस्यैव प्रतिबिंबाविवास्थितौ २८॥

रोति तत्राह बद्धेति शून्यं परमार्थालंबेन मनो यस्य सः परितिष्ठति ध्यायन् इत्यर्थो लभ्यते २४ उत्थानमयावत्प्रसादविवादेषु सुखदुः
खानुवृत्तिषु विषादानिष्टसंयोगेषु २५ ईहते इच्छति अनुधावति अनुसरति २६ विरामं वैराग्यं द्रुमपक्षे वैवर्ण्यं कृशतामिति यावत् राम॰
अनुयातौ स्नेहादनुसृतौ अर्थात् रामं इति गम्यते तादृशावेव यादृशो रामः २८॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २३

आन्हिकानिजव्यापारंभोजनादि नकरोतिवेत्यनास्थाद्योतनाय २० देवार्चनाचदानंचेतिवार्चनंच आदानंचितिवावियह: २१ नाम

रीभि: सहेलिशोभ्य: दोलाप्रेंखोलिका अंगणेक्रीडग्वल्वेर यथावर्षधाराभि: सहता उपभुंजानश्चानक: क्रीडतितथानक्रीडतिचेत्य

न्वय: मुकुलाकारैर्मौक्तिकै: प्रोतारचिताश्च: सर्वो: पानविष्वयमासन्नपतनं स्वर्णिरण २३ क्रीडंतीभिर्वधूभिर्विलोकात इतिवाक्री

डंतीनां विविधलोकचानिलोकापजेतिवापदंभेद क्रीडद्वधूनांविलोकारवंघनावाण्यस्तद्ववहत: कुसुमवायवोयंत्रेत्येकपदंवि

यत्र प्रार्थनयास्माकं निजव्यापारमान्हिकं। सम्यमाम्लानवदन: करोतिनकरोतिवा २० स्नानेदेवार्चनादानभोजनादिषु दुर्म

ना: प्रार्थितोपिहि नान्तरभ्रास्यपानमीश्वर: २१ लोलंतान: पुरनारीभि: कृतदोलाभिरंगणे नचक्रीडतिलीलाभिर्धाराभिरि

वचानक: २२ मौक्तिकचकुमुकुलप्रोताकेयूरस्रुकदावलि: नानंदयतिनं राजन्नु शु: पातविषये यथा २३ क्रीडद्वधूविलोकेषु

वहत्कुसुमवायुषु लतावलयगेहेषु भवनानिविषादवान् २४ यदुक्तमुचितंस्वादुपेशलंचित्तहारिच वाक्यपूर्णं तएव तेन

वधारयिवदते २५ किंभिमादु:खदायिन्य: प्रस्फुरंतीपुरांगना: इतिनत्रविलासेषु कामिनी: परिनिंदति २६ भोजनंशयनं

यानं विलासंस्नानमासनं उन्मनश्चेहितस्त्वनाभिनंदत्यनिंदितं २७ किंसंपदा किंविपदा किंगेहेन किमिंगितै: सर्वमेवा

॥ ॥ सदितुस्कान्तस्नुमेवाचतिकृते २८ ॥ जोपितेपरिहासेषुनभोगेषुनिमज्जतिनचरति

ग्रह: लतानांवलयनंवेष्टनंवलयस्तत्संबंधिषुगेहेषुकुंजेष्वित्यर्थ: २४ उचितंउभयोर्लोकशास्त्राविरुद्धं पेशलं चतुरं चित्तहारिमनो

हरं २५ प्रस्फुरंती: हावभावलावण्यविलासादिभि: शोभमाना नत्वांनीर्वा इत्यांकिंयत्नेदु: खदायिन्यइति निंदतीतियोजना प्रस्फुरंतीति

याध्याहार्त: २६ शयनं आसनमित्यधिकरणेल्युट: विलसंतियेनयस्मिन्वातं अनिंदितं निर्दोषंइदसर्वविशेषणं २७

इंगितैर्मनोरथै: असत्‌आसारं २८ उदंतिहस्यतिनिमज्जतिमज्जनकार्यंसारंभेपुनातिकृत्वास्थानं करोति २९ श्रीरामचंद्रायनम: ॥ ॥

वा॰टी॰ नभेदयंतिनभिंदंतिप्रेमसलाधारोयास्मिन् धाराजलधारा: ३६ आवासंनिवासस्थानंअर्थिनेयाचकाय ३७ कल्पनामय: कल्पना
वै॰प्र॰ प्रचुर:मोहोभ्रम: ३८ आक्रंदपर: इष्टवियोगादितिशेष: तयान्वयव्यतिरेकाभ्यांरागदु:खपश्यन्नपीतिभाव: ३९ रघुपदेनर
२५ घुवंशोलसनेशालोवृक्षविशेष: प्रसिद्ध: एवकारोहेत्वंतरव्यावृत्तये ४० कि कुर्म:श्लोकोमनयार्थमितिशेष: ४१ ननुनीतिज्ञ:
संव्यवहारोपदेशोनास्यमोहापनीयतांतत्राहराजानमितिउपदेशमंराजनीतिव्यवहारानितिशेष: अवधीरयतिअनभिनंदते

कांतामध्यगतस्यापिमनोस्यमदनेनबव: नभेदयंतिदुर्भेद्यंधाराइवमहोपलं ३६ आयदामेकमावासमभिवांछतिकिंधनं अनु
शिष्टेतिसर्वस्वमर्थिनेसंप्रयच्छति ३७ यस्मायदिंप्रसंपदित्येवंकल्पनामय: मनसाभ्युदितोमोहइतिश्लोकानुगायति ३८
हाहतोहमनाथोहमित्याक्रंदपरोपिसन् नजनोयातिवैराग्यंचित्रमित्येवतत्परो ३९ रघुकाननशालेनरामेणरिपुघा
तिनाभयामित्थंस्थितेनैवबसंखेदमुपागता: ४० नविद्म:किंमहाबाहोतस्यतादृग्विचेतस: कुर्मकमलपत्राक्षगति
रत्रहिनोभवान् ४१ राजानमथवाविप्रमुपदेशमयत: हसत्यज्ञमिवाव्यग्र:सोवधीरयतिप्रभो ४२ यदेवदमिदस्फा
रंजगन्नामयदुत्थितं नैतद्वस्तुनवैवाहमितिनिर्णीयसंस्थित: ४३ नारीनात्मनिनोमित्रेनराज्येनचमातरि नसंपदान
विदांतेस्यास्थानविभोवहि ४४ निरस्तास्थानिराशोसोनिरीहोसोनिरास्पद: नमूढोनचमुक्तोसौतेनतप्यामहेभृशं ४५
*

नतिरस्करोतीव ४२ यातीतियत् गत्वंरनश्वरमेवेत्यर्थ: इदमिवंबहुविधंवाहिइंद्रियगम्यंस्फारंविस्तीर्णं वसतीतिवस्तुसदेकरूपंअहम्
मितिबुद्धिगम्यंचनैववस्तुकिंतुमायाइत्यमेवेतिनिर्णीयतत्त्वजिज्ञासु: संस्थित: विषयेपंचसम्य: विषयस्यैवहेतुत्वविवक्षयाइत्तृतीये
वहि: शब्देनसामान्योक्तस्येवपूर्व:प्रपंच: ४४ स्वपराधीनविषयत्वाभ्यामास्थाशार्योभेद: विशेषाभवादेवनिरीहोनिरिच्छ:वाह्य
विषयेचेदं तर्हिदु:खहेत्वभावात्कुतोसौदु:खीतत्राहनिरास्पइतियनोपमलक्ष्यात्मविश्रांतिरित्यर्थ: नमूढोविवेकत्वात् नचमुक्तो

विश्रामस्थापनाय ४५

नकिंचिदित्युक्तेसति: पविहंतुं शक्यं किंचिन्नास्तीत्रिरामाशाय: निरीहित: स्वाभिप्रायव्यंजकचेष्टाशून्य: २९ आपातमात्रेति
चेंद्रियसंयोग: मात्रपदार्थस्त्रिगामकत्वंतात्पर्येण भवतीति भव्या विवेकीतं ननु सर्वं ३० गोष्ठीविलासस्थानं प्राप्तिविवर्जि
तै: पुरुषै: चेष्टितै: वाह्य: प्रवृत्तिभि: नीतं नय इति शेष: प्राप्तिविवर्जितैश्चेष्टितैरिति सामानाधिकरण्यं वा अस्मिन्कल्ये नीतं
मयेति शेष: काकल्पा मधुरास्फुटयावाचो ३१ येनेहं राजलक्ष्म्या मंडलमध्यावस्थाय: शालिपश्चाज्ञया राज्ञ: ससंभ्रमं अ
न्यमनाहीनि सम्यक्कृतप्रकाशतया राजनइति संभ्रमात् परमनोमर्थे नरमनो यस्य स्यर्थ: नस्य चापरिज्ञानान्मुनिलल्यथालोचनेन

अन्येरागभिरं वाभि: संपृष्टोपि पुनर्पुन: उक्तानकिंचिद्देवीनत्रलीमासेनिरीहित: २९ आपातमात्रगस्येषु माभोगेषु
मनकुथा: इत्यपार्श्वगतं भव्यमनुशास्तिसुहृज्जनं ३० नानाविभवरम्या सुस्त्री सुगोष्ठीगता सुच पुर: स्थितेनिवासेतो
नाशमेवानुपश्यति ३१ नीतमापुरनाया सपद्प्राप्तिविवर्जितै: चेष्टितैरितिकाकल्पाश्चोभ्र: प्रगायते ३२ संभ्राद्भवेति
पार्श्वस्थं वदं तमनुजीविनं प्रलपंतमिवोन्मत्तं हसंत्यन्यमनाजनि: ३३ नष्टोत्कांकारर्णयति ईदृशेतेन पुरोगतं कौतोत्पवृत्तस
र्वत्रसुलभत्वापि वस्तुनि ३४ अथाकाशासरोजिन्या अथाकाशमहार्णवे इत्यमेनन्मनइति विस्मयोस्य न जायते ३५ ॥७॥

ना।

पर: स्वाभिमनानाथत्रासनानत्संसारात्रासनात्त्रोपेत्ताहासौ ३३ सर्वं वस्तुविसुत्समेत्य गुणत्त: फलतश्च शोभनं स्वानुरूपं तस्मा
प्याप्ति ३४ ननुगुणतश्शुत्कर्षहि स्वयंयोग्य वस्तुनि विस्मय एवोचित: कथं तत्राव ततआह अपीति यस्मिन्मनसिवासवस्तु २
जोचतो विस्मय: स्यात्सन्मन एव इत्यर्थ: इंद्रपांति समयास्यदामि त्यर्थ: कथंयलं: आकाशरूपे आकाशस्थिते वा महार्णवेपतादृश
कमलिन्यास्तमिति शेष: दोअपिप्रावसंभावनाद्वयं धौलको यथा आकाशे सरप्ये च कमलिन्यस्य नमसंभाविता तथा आत्मा २
निमनोमनसि च विस्मय इति निश्वयादस्यवाहा वस्तुनि विस्मयो न जायते इति भाव: ३५ [illegible]

वा॰टी॰ विश्वामित्राज्ञया रामस्नानात स्वसभांतरे राज्ञाम्यां सनमाश्वादिवोज प्रमश्चवर्धते एवंउक्तप्रकारेणनिर्दिस्योदुःखितेनामोहितेन

वै॰ प्र॰ न्नस्मिन्विषयेमहाप्राज्ञाः परीक्षणकुशलाभवंतः तारिणं यथपुलिंह रत्वास्तदनुपायिनो मन्त्रः १ आपद्गोरागतावाबोऽन्डोभा

२५ वः संएवमोहः अयंतु विवेकादिभिर्नावोधफलत्वाद्बोधएवेति महोदयत्वे न्यर्थः २ तत्र शब्दोभीघ्रमित्यर्थं इहैवचेत्मन्वयः इति

यदहशरद् आगमनदेशाएवमोहायनपद्योतनार्थः घनंमेघं ३ ननुमोहपनीतपितस्यकासि स्थित आह एतस्मिन्निति तस्मिन् उपस्थि

तेनद्विजैः परमंपदमिति श्रुतिप्रसिद्धं उत्तमेपदे स्वात्मनि ४ सत्यतामवाधितवस्तुतामुदितानांनलोपश्छांदसः परमानंदरूपतांप्रज्ञां

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एवंचेन्महाप्राज्ञा भवंतो रघुनंदनं ज्ञानयंतु त्वरिता हरिणं हरिणा इव १ एषमोहो रघुपतेनापद्मो न च

25 रागतः विवेकवैराग्यवता बोध एव महोदयः २ इह यानुत्तमं ग्रामं इहैव चैव बध्यते ततः मोहं तस्यापनेष्यामो मारुतोऽब्दं घनं

यथा ३ एतस्मिन्मार्जिते युष्माभिर्मोहे सरघुनंदनः विश्रांतिमेष्यति पदे तस्मिन्वयमिवोत्तमे ४ सत्यतां मुदितां प्रज्ञां विश्रांतिमितया म२ श्रा २

तां पीनतां वरवर्णत्वं पीतामृत इवैष्यति ५ निजां च प्रकृतामेव व्यवहारपरंपरां परिपूर्णमना मान्य आचरिष्यति खंडितः ६ ॥०

अपरिच्छिन्नज्ञानज्ञानरूपतां मुदितां आनंदाविर्भावविलसितां प्रसिद्धां प्रज्ञामितिवा पीतामृत पदेतस्तुत्युक्तस्य धर्मफलस्य प्रत्यक्षीकरणं

यथार्थतां स्वर्गसुखितां देवतां नसंपन्नतां चेति क्रमादर्थः पीनतांवरवर्णत्वं शरीरे ५ ननुव्यवहारस्याविद्यकत्वप्रसिद्धेर्ज्ञातापायि

छायापापइवतद्वयामोपि स्यात्स त्वनिष्टः प्रज्ञानां तत्राह निजामिति निजां स्ववर्णाश्रमोचितां प्रकृतां उपक्रांतां यद्यपि परिपूर्णकामस्त

थापि जीवता सर्वव्यवहारस्य दुस्त्यजत्वाद्वयस्यसुपादेयव्यवहारप्रकृत त्यागोपादानवैहत्वभावात्स्ववरितआम्हिजनानुग्राहकत्वाच्च रामः

निजामेव व्यवहारपरंपरां अविच्छिन्नमाचरिष्यतीत्यर्थः ६॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥ २५

प्राणत्यागपर इति रागादिदोषाणामेव तु जन्मबीजत्वात् इति तस्य मम प्राणापगमादेव मुक्तिः सेत्स्यतीति तदाशय इति भावः ४६ अवश्यहेव
यं प्रतिबंध ४७ लोके पुत्रश्चिंताकार्यादिप्रारब्धानां प्रसरेण प्रज्ञानेन शालिनी विस्तीर्णा आयतां आपन्नतां आर्षत्वात् कारलोपः यद्वा आ
पद्यत इत्यापत् आपन्नस्य इदं आपत्ता आयता इति छेदः इति लोके आपदिति व्यवहितेन संबंधः द्वितीयांतानि पूर्वाणि तानि त्यस्याव
शेषणानि उर्द्धं तु मुन्मूलयितुं समुद्यतस्य समभ्युद्युक्तोस्तु भयानि विशेषः ४८ आभोगिकान्निमवेक्ष्यवत्त्वेन कृत्रिम आभोगः प्रतिविषा

किं धनेन किमंबाभिः किं राज्येन किमीहया इति निश्चयवानंतः प्राणत्यागपरः स्थितः ४६ भोगेष्वायुषि राज्येषु मित्रे पितरि मा
तरि परमुद्वेगमायातश्चातकेव गतेभ्यया ४७ इति लोके समायातां शाखाप्रसरशालिनी आपन्नामलमुद्वर्त्तुं समुद्यतु इ
मापदं तस्य तादृक्स्वभावस्य समभ्युदितभवान्वितं संसारजालमाभोगि प्रभो प्रतिविधाय येन ४९ ईदृशः स्यान्महासत्वः क
श्चिदस्य महीतले प्रकृते व्यवहारेस्मिन् योविधेयितुं क्षमः ५० मनसि मोहमपास्य महामनाः सकलमार्तितमः किल सा
धुतां सफलतां नयतीहतमोहरन्दिनकरो भुवि भास्करतामिव ५१ इति श्रीवासिष्ठरामायणे वैराग्यप्रकरणे राघव

येन प्रतिकूलविषयव्यवहरति ४९ एवंभूतः यः प्रकृते व्यवहारेऽतिविधेयितुं क्षमः स ईदृशो महासत्वः महाबलः कः स्यात् न कोपीत्यर्थः इ
वेत्यनर्थको निपातः अथवा तां विनेति शेषः तमित्रयो भवति स एव क्षमः स्यादिति भावः ५० आर्तिलक्षणानि तमांसि विवेकप्रतिरोध
कानि यस्मात्तथाविधं सकलं मोहं रामस्य मनसि आपास्य इह अस्मिन्नागमे विषये स्थितां साधुतां उपदेशसमर्थतां यः सफलतां नयति स
तादृशो महात्मना कइव स्यादिति पूर्वोक्तसंबंधः न च दृष्टांतः तमोहरन् सन् दिनकरः भुवि विषये यथा नुकीयां भास्करतां सकलतां नयति
तद्वत् ५१ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे दशामः सर्गः ॥२०॥

वा॰टी॰ सौम्यं प्रियदर्शनं सम्यं अनूनाननिति क्रांतं मनोहरमुखकांतं अनुग्रं परस्यार्थं पुरुषार्थस्य २६ सम्यग् यत् यौवनारंभो यस्य तं इदं वपु यस्य मन
वै॰ प्र॰ शोभने अनुद्विग्नमविकारमागमान् आनानंदमसाप्तपरमानंदं २७ जगत्रासंसारगतिः पवित्राणांगुणानां वासोचरं विषयं गुणैः स
२८ र्वैः महासत्वकलोमेनेव समाश्रितं २८ अविक्षुभितयानसौ स्थित्यासर्वसाधनयत्नावविततत्वबोधविश्रांत्यभावादीपत्पूर्णमंतःक
रणस्य कोटरं छिद्रमिव स्थितं मनोरथं दर्शयतं सत्वयत अनुत्तमसितिराम विशेषणं वा २९ रघूद्वहः प्रणनाममनुत्तरेणान्वयः अव

सौम्यं समं शुभाकारं विनयोदारमानसं कांतोपशांतवपुषं परस्यार्थस्य भाजनं २६ समुद्यद्यौवनारंभं संक्षोपशमशोभनं
अनुद्विग्नमनानंदं पूर्णप्रायमनोरथं २७ विचारितज्ञपात्रं पवित्रगुणगोचरं महासत्वैकलाभेन गुणै रिव समाश्रितं २८
उदारमार्यमापूर्णमंतःकरणकोटरं अविक्षुभितयाप्यादर्शयंतं मनुत्तमं २९ एवंगुणगणाकीर्णं दूरादेव रघूद्वहः प
26 रिमेयस्मिताच्छासुहारावरपल्लवः ३० प्रणनामचलच्चारुचूडामणिमरीचिना शिरसावसुधाकंपलोलदेवाचलश्रिया ।
३१ एवं मुनीन्द्रेभुवति पितुः पादाभिवंदनः कर्त्तुमभ्याजगामाथ रामः कमललोचनः ३२ प्रथममपि पश्चान्मुनी मान्यैकमानि
नौ ततो विप्रास्ततो बंधू स्ततो गुरुगणान्सुहृत् ३३ जग्राह चततो रक्षामनाकुंधीतयागिरा राजलोकेन विहितां तां प्रणाम
मपरंपरां ३४ विशिष्टाशीर्मुनिभ्यां तु रामः सुमनमानसः आससादपितुः पुण्यं समीपं सुरसुंदरः ३५ पादाभिवंदनपरं त
मथासौ महीपतिः शिरस्यभ्यालिलिंगाथ चुचुंबच पुनःपुनः ३६ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥हनुमतयेनमः॥ ०॥

रमेवपल्लवौ वरपल्लवः परमैयौ स्मितमिवाच्छादच्छोस्त्वीयौ हारां वरपल्लवौ यस्य तं ३० चूडामणिः शिरोरत्नं देवाचलं सुमेरुः ३१ एवंसर्ग
त्रिलोकसप्तकोक्त प्रकारेण मुनींद्रे विश्वामित्रे भुवति अथ रामः पितुः पादाभिवंदनं कर्त्तुं अभ्याजगामेति संबंधः ३२ मुनौ वशिष्ठ
विश्वामित्रौ मान्यैरपि मुख्यतया मानि सुहृत् शोभनहृदयो रामः ३३ मनाकुंधेन अधीति तदुचितेषु विनयस्तवनाय ३४ सुसममानु
सः आशी रर्थलाभालाभयोः ३५ शिरसि अघ्रायेति शेषः अभ्यालिलिंग अभितुरवमालिंगितवान् ३६ रामकृत्स्न॥०॥ राम॰
२८

ननु तामाचरंस्त आह सङ्गोऽस्त न तः सर्ववस्तु स्वदुःखदशावानपि स्यात्तेनाह भविष्यतीति सहंमननादि जं ज्ञानदार्ढ्यवत्वं परं कारणं तत्त्वमव
रं कार्यं तत्त्वं लोकत्रुदुभयं ज्ञातं येन अथवा लोकानां प्राणिनां परं परमपुरुषार्थरूपं अवरं संसारिकभ्रमणरूपं च विवेकतो ज्ञातं
येन अथवा लोका आविराट् परम आकृत अवरं हिरण्यगर्भा स्त्व परमार्थतोऽत्रसैव न पश्यमिति तात्पर्येन आलयं अनासक्तो सम
लोष्टाश्मकांचनः सुखदुःखादिहीनश्चेत्यर्थः ७ अथ इत्युक्ते वसिष्ठवचनात्स्वात् प्रतीहारादेऽपि दूताः प्रेषिता एवेति गम्यते अ
थ प्रतीहारगमनानन्तरं निजगृहासनात् उत्थितो रामः एतावता मुनिसंवादपरिमितेन कालेन स्वपितुः स्थानं जगामेत्युत्तरेण संबंधः

भविष्यति महासत्त्वो ज्ञातलोकपरावरः सुखदुःखदशाहीनः समलोष्टाश्मकांचनः ७ इत्युक्ते मुनिनाथेन राजा संपूर्ण
मानसः प्रतीहारं प्राह मानितं भूयादृतमपरं परं ८ एतावता च कालेन रामो निजगृहासनात् पितुः सकाशमागंतुमुत्थितो
ऽक्ष्वाकुस्नातः इतः कतिपयैर्भृत्यैः सह जगाम ह तमुपस्थं पितुः स्थानं स्वर्गं सुरपतेरिव १० दूरादेव ददर्शासौ रामो दश
रथं तथा वृतं राजसमूहेन देवौघेनेव वासवं ११ वसिष्ठविश्वामित्राभ्यां सेवितं पार्श्वयोर्द्वयोः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्मंत्रिवृंदै
रुपासितं १२ चारुचामरहस्ताभिः कांताभिः समुपासितं ककुब्भिरिव मूर्ताभिः संस्थिताभिर्यथा चितं १३ वसिष्ठविश्वा
मित्राद्या स्तथा दशरथादयः ददृशू राघवं दूरादुपायंतं गुहोपमं १४ सत्त्वावष्टंभगर्भेण शैलेनेव हिमाचलं स्थितं सक

९ वसिष्ठमित्राविमहर्षिजुष्टं त्वानुरूपं १०-११ सेवितं प्रियहितमधुरोक्तिभिर्लालितं सर्वान् शास्त्रार्थान् तत्त्वतो लोके विस्तारयंती
ति सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा विधाय यैस्ते मंत्रिणस्तेषां वृंदेन १२ ककुब्भिर्दिग्भिः १३ समीपमायांतं गुहः कार्त्तिकः १४ कीदृशं दृशं
दाहसत्त्वेत्यादिपंचभिः शीतः तापोपशमनेनाह्लादकस्तुषारस्यतद्भावः शैत्यं तेन हिमाचलमिव भिन्नं शैत्यस्यैव सत्त्वेत्यादीनां चला
दिभिन्नस्थानिविशेषणानि सत्त्वेन सात्त्विकहेतुना सत्त्वगुणेन धातुनिकायेन वा शांतेन सकलैः पूर्णैः सहितं चंद्रेण स्वसेव
तुयान गंभीरेण नवगात्रेणेनेन स्फुटेन वक्रेण चेति संबंधः १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा.टी.
वै.प्र.
२७

नत्वाधिहेत्वात् योजगति प्रसिद्धा एव तेकुतः पश्चात्तेन माहमसइति तत्र सिद्धत्वं तु तेषामनुचिन्तानां उत्तमपुच्छितं पदं स्थानं भवसि आ
पत्तादरिद्रो वा नत्वं स्यात् तेनुवच आपत्तु अप्रयोऽयं प्रीती कार्येनास्ति यित् भावेनैव सर्वापदां निरस्तत्वात् आपिचनेत्राधयः
निरीनाः स्वत एव निरस्ताः सर्वासो भाग्यं संपन्नतया पूर्णत्वादिति भावः ३६ अभिमतमनतिक्रम्य यथाभिमतं अभिमतार्थमप्रछाः
येनार्थः अनर्थोनिहेतुमर्भं सर्वमेवाभिमतं प्राप्स्यसीति संबंधः येनाभिमतलाभेन पुनराधयस्त्वां नभेत्स्यंते ३७ सुमतेर्विश्वामित्र

मन्येनानुचिन्तानां त्वमाधीनां परमुत्तमं आपत्स्वाप्रयोऽयं तेनिरीना अपि चाधयः ३६ यथाभिमतमाप्नुत्वं त्वं हि मा०
प्यासिद्धानघ सर्वमेव पुनर्येन भेत्स्यंते त्वां तु नाधयः ३७ इत्युक्तमस्य सुमते रघुवंशकेतुराकर्ण्य वाक्यमुचितार्थवि
लासगर्भं तस्थावखेदमतिगर्जति वारिवाहे बर्ही यथाप्त तु मिता भिमतार्थसिद्धिः ३८ ॥ इति श्रीवसिष्ठकृता० वैराग्य
०राघवसमाश्वासनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इति पृष्टो मुनीन्द्रेण समाश्वास्य च राघवः उवा
च वचनं चारु परिपूर्णार्थसंतरं ॥ १ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भगवन् भवता पृष्टो यथावदधुनाखिलं कथयाम्यहं तत्तोपि को लं
घयति सद्वचः २ अहं तावदयं जातो निजेऽस्मिन् सपनि क्रमेण वृद्धिं संप्राप्तः विद्यश्च संस्थितः २३ ० ॥ श्री ॥ श्री ॥

मर नाम १ ज्ञात १ ६२

स्य इति उक्तं उचितानां स्वाभिलाषानुरूपाणामर्थानां विलासः प्रकाशो गर्भे तात्पर्ये यस्य तथाविधं वाक्यं निशम्य रघुवंशकेतुः श्रीरा
मः अनुमिताभिमतार्थसिद्धिः सन् खेदं त्यजेति संपद्यमप्यनर्थत्वमित्याद्यत्रापवर्ण्यते समाश्वस्य सम्यगाश्वासं प्राप्य परिपूर्णो
र्थगौरवादिव मंथरं मंद प्रश्नं अत एव वचार् कोलंघयतीति तयाच भवदाज्ञापरिपालनाय वृद्धानितु धार्ष्ट्यं नेति भावः इ
त्यं विनयोक्तां मुनिवर्णीकृत्य स्वप्नानुवाद माजेन धर्मानुष्ठानजन्य चित्तप्रसादविवेकवैभ्या रागस्य संबंधः वा खां हि मेघवर्हं
मयूरः ३८ ॥ इति श्री वसिष्ठकृता० वैराग्यप्र० एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ भोगानां दुःखरूपत्वं विषयादरसत्यता विचारादयस्वस्वरूपं

यदि स्मरं तावदिदं स्मरेः ॥ ३६ ॥
रा०
२७

जड्वद्विविकिवत् जीर्णया शिथिलया खेदायै दैन्याय आत्माजीवः यथा राममुनैश्चैव राजहंसौ वुभौ पश्चात् इति युवने रक्षोन्नः २७ उत्सं
गे अंके अंगसंचेतनस्य न्यासस्तत उपाविशत् २८ वैद्यैविप्रादिभिः गुरुभिराचार्यैः प्रजापालने धर्मसाधनत्वात् पुण्यपदं राजस्थानं
स्वर्गादिवा अनुधावता अनुसरता ३० असन्निहिता दूरे तिष्ठन्ति नोपसर्पन्ति सन्निहितान्नुपरिपेलवाः सर्वतोऽलं धीयस्य ति संगेन
न कार्यं समाहत्यर्थः मोहस्य प्रसरत्वं तदुपरीला भवंतीत्यर्थः त्वयैव शूरः पतस्त्वया विषयारयोपि जिताः प्रसिद्धा आरंभेदु दुःखेन दृष्ट
वनंते खनेडुः खवारंभंते विषयारयस्तु खनेव दुःखनेच संयान्दिताकुः खो नरपरं परारंभका दुरुच्छेदाश्चेति भावः ३२ एवं तेनापि

प्रागुपलक्षणं चैव तथैव परवीरहा आलिलिंग घनस्नेहो राजहंसोंबुजे यथा ॥ २७ उत्संगे पुत्रं निःक्षेपेति वदन्पथ महीपतेः
भूमौ पद्मिनाक्ष्णो रोसौ श्रृके यन्मा विदन ॥ २८ ॥ राजोवाच ॥ पुत्र प्राप्तविवेकस्त्वं कल्याणानां च भाजनं जडवज्जीर्णया
शाखेददायान्मनि दीयतां वृद्धविप्रगुरुप्रान्के न्वायको नानुतिष्ठता पद्मासायैत पुण्यं न मोहमनुधावता ३० नावदेवापदा
दूरे तिष्ठन्ति परिपेलवाः यावदेवनमोहस्य प्रसरः पुत्रदीयते ३१ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ राजपुत्र महाबाहो शूरस्त्वं विजिता
स्त्वया दुरुच्छेदा दुरारंभा अप्यमी विषयारयः ३२ किमतज्ज्ञ इवाज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे विनिमग्नोसि कल्लोलबहुले
जाड्यशालिनि ॥ ३३ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ चलनीलोत्पलव्यूहसमलोचनलोचनं ब्रूहि चेतः कृतां त्यक्त्वा हेतुना केन मध्य
सि किंनिष्ठा के चैते के न कियंतः कारणानते आधयः प्रविलुंपंति मनोगेहमिवाखवः ३५ ॥ ॥ श्रीरामरुरु ॥

त्वमज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे अतज्ज्ञ इवाज्ञ इव किं निमग्नोसि कल्लोलाः सहलं तृष्णाविक्षेपाः जाड्यं मोहप्रभावरणं चलतानीला ॥
त्पलसमूहे न समलोचनयोः लोलनौ च वलतो चेतो व्यग्रचित्तैतन कृता केन हेतुना विमुह्यसि भ्राम्यसि न च भ्रांतिहेतुः कश्च
त्यर्थः ३४ आधयो मानसव्यथाः मत्त्वः परिलुंपंति विखादयंति कस्मिन्निष्ठा समाप्तिर्येषां ते कस्मिन्काले संपन्नाः शाम्यंतीत्यर्थः ॥
अथवा किं नामाश्रिताः के चैते तत्स्वरूपप्रश्नः केन निमित्तप्रश्नः कियन्त इति संख्याप्रश्नः कारणानीति केन त्येन न संवध्यंते

इत्यर्थः अथवा कं तीत्या भवेचापलकाः ॥

नकेवलंभावानांसंबंधमात्रंमनोधीनंकिंतुजन्मस्थितिप्रकाशभंगाअपीतिसर्वांशेमनोधीनमेवजगदित्याहमनइतितन्नहि
मनएवसुखसाधनमस्तुनेत्याहमनइति असत्यभूतमपिवस्तुविवेकेआभाति तथाचतत्तोपिसर्वत्वेसिद्धेविषमेतावंतंका
लंकेनसुखंस्यादितिमोहिताःस्म अतःपरिशेषाभ्यांनिरेवेयमितिदर्शयति असत्तेवेति संसारेसुखतत्साधनयोरसत्वादे
वेत्यर्थः कथंयथाख्यातयाविकृष्यादाक्यौतिकेमगतस्तोभःसहस्पासुखाशयेतिगम्यते मुग्धमृगामृगतृष्णयाः ११अपि
वेत्यर्थःकथंयथाख्यातथाविक्रमादानौतिकेमगतसोमःसहस्पासुखाशयेतिगम्यतेमुग्धमृगामृगतृष्णया ११भोगाविषयसुखले
तापरवशा इत्यर्थः जनानाअभिज्ञंमत्वाअपिवयंभूतएवशांवरंशंवरसंबंधिमायेयमितिभावः १० असत्तेवयंकष्टंविक्र
मनःसमापितमिदंजगदाभोगिदर्पते मनश्चासद्वाभातिकेतिकेनत्मपरिमोहिताः १०असतेवयंकष्टंविक्र
मनःसमापितमिदंजगदाभोगिद्दर्पते मनश्चासद्वाभातिकेतिकेनलपरिमोहिताः विक्रीताविक्रीताइवसंस्थिताः वतमूजन
यामन्नवुद्भवः मृगतृष्णामसादूरेवनेमुग्धमृगाइव ११ नकेनचिच्च विक्रीताविक्रीताइवसंस्थिताः वतमूजन
यंसर्वेजानानाअपिशांवरं १२ किमेतेषुप्रपंचेषुभोगानामसुदुर्भगाः मुग्धेनदैवयंमोहात्संस्थितावृद्धभावनाः
ज्ञातंबहुकालेनव्यर्थमेववनयंवते १३ मोहेनिपतितामुग्धाःश्वभ्रेमुग्धमृगाइव किंमेराज्येनकिंभोगैःकोहं
किमिदमागतं यन्मिथ्यैवास्तुतन्मिथ्याकस्यनामकिमागतं एवंविमृशतोब्रह्मन्सर्वेष्वेवततोमम भावेष्वरति

वाः किनामदृष्टनष्टस्वभावत्वाद्दूरंतदुःखवीजत्वाच्चदेहोभोगविरूपारवनडरूपाधीइतिभावः येर्वयंमुग्धाव्यर्थमेवविज्ञाइति
भावनाभ्रांतियेवितेतथाभूताःआइतिस्मरणाभिलापेवहुकालेनज्ञातं किंतदाव्यर्थं भवमोहेनिपतिताइतिकनश्वभ्रेव
नांतर्गततगर्ते १४ कोहंइदंदृश्यजातंकिंस्वरूपंकिमर्थंचागतं राज्येनचमेकिंभोगैश्चकिंकिमिदंसर्वंमिथ्यैवानकिं
चित्सत्यमपितत्राकिंदृष्टिःसत्योतदर्शतन्नयन्मिथ्यैवतदेवमिथ्यास्तुननुवैपरीत्यंतस्य मिथ्यात्वेकथंकिमागतंनकापि
तिनिरितिभावः १५ एवंकिनामेदमित्यादिनवस्नाकोत्मप्रकारेणविमृशतोविचारयतःअरतिवैरस्यंमरुषुपीडुलमूमि

रामायणटीका वैराग्यप्रकरणम् २८

विहृत: संचरितस्तान् गतपर्वान्करिष्यति: ४ ई दृशो व द्वेषभाएम्लक्षण: ५ भोगेषु रसो रागस्त्वद्भूतया किं नाममुखं न
किंचिदित्यर्थ: संसृतिर्विस्तार: असुखत्वमेनोपपादयति जायत इति श्रुतेर्बीजं भवे जन्म जन्मबीजं भवे श्रुति दिति निचय
दितिभाव: ६ नन्वस्तु न पर्यन्तरा ले विभवभ्र मिश्रु सुलभमस्तु न एवेतिन्याह अस्थिरा इत्यिचरणां प्रकृति निरस्मधी
नसाधनसाध्या अचराणां देपपन्न साधनायतेस्तु भय भोग प्रवृत्तिस्वलक्षणं चेष्टित सहिता अपि विभवभूमयो वैभवसम
यमात्र स्थिति कभावा विचणास क्रु चं द्रनान्नपानाद्यो नु सुखदायनो अस्थिरा अलाभ वियोगकालयोर्दु:खदा इत्यर्थ: न

तत: सदाचारपरो भूत्वाहं मुनिनायक: विहृतनीयायार्यभूवी मंत्रु धिमेखलां एतावता कालेन संसार
स्याभिमांसरन् समुद्रो मनसि मेविचार: सोपलिप्सा: विवेकेन परात्मातेनाहं तदनुत्वयं भोगनीरसयानुक्ता
प्रविचारितवानिदं ६ किंनाम दं वतसुखं येषं संसारसंतति: जायते म्रियते लोको म्रियते जननाय च ७ अस्थिरा:
सर्वएवैते सचराचरचेष्टिता: आपदांपतय: भाया भावा विभवभूमय: ८ अयः शलाकसदृशा: परस्परमसंगि
न: श्लिष्यते केवलं भावामन: कल्पनयात्वया ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यापुपभोगकालेतेभ्य: सुखमाशंक्याह आपदांपतय: आपदस्तिपतय: स्वामिन: श्रेष्ठा इति यावत् रागादिदोषोपजननेपरस्माय
तन् प्रापकत्वात्तद्रूपा एवेत्यर्थ: अनिष्टुरा एव च निषिद्धा तु पापाश्रयिपापजनकत्वात्तेभ्यश्च नियसेए क्वान्नसदृशत्वात्तन
द्रोग: सुखमितिनास्ति संसारे सुखाभि ति सिद्धमि तिभाव: ८ यदि नैतेसुखदास्तर्हि कथं सखकारकत्वेन परस्परं संब
ध्यंतेनत्राह अय इति सर्वे पि भावा: त्वते लोह शलाका: सूच्यादय इव परस्परमसंगिन: संबंधशून्या एव परंतु अ
नयामग्नेदं भोगसाधनमनेनेत्यमिदं क रिष्यामी त्या दिमन: कल्पनयकेन लं क्रियाकारका दिभावेन श्लिष्यंते संब

प्रकर्षेण घोगमुक्ताः संतः प्रवृत्ता वर्त्तंत इति शेषः रणेषु रेते अंबं धाय विदुषः प्रोद्यत बाह्वा न्विहा न्ये के सुभटाः शक्ता न केपी त्यर्थः १८
या१

वा०टी० सुधेंरणान मुरोदनेन नीरसाः प्रीतिमृत्स्या अनएव त्वहेतु हर्षादिमृत्स्याह्वाः स्वजन विषाद प्रतिबंधापरं विद्वयमानाम न्मुख
स्पकृ ति मर्लिता मिलाषाद्वि नीर्भय विवेकरएव पश्यतीत्यर्थः २३ भावानां प्रियत विषयाणां मभावो विनाशस्तु प्रचुरां अ
वै०श० २९ पवाभः सर्वदुःखोपशमनोपलक्षित परमानंद भावलक्षवोऽज्ञानं तद्विकारभ्रतां स्थिर्ता स्थिति संस्मृत्य विचापि संसारचेष्टया
भ्रशं मुषामि सुभगः धनादि संपन्नो दूरे अर्पासो भाग्यणात्परतः देवात्मा सेनदारिद्र्योपूर्न दशां संस्मरणमयपलश्य तितद्ल २५
ननु श्रीमिरवलदभिमतोर्थः सेत्स्यति श्रीमतां किंनु दुर्लभमिति प्रवादात्त्राह मोहयंति विप्रलंभो वचने २५ तदेव प्रपंचयंति चिं
तेति धनेन श्रितास्ताधारामिस्तिलशः खंडनेन निचपापराशिकरणायप्रवृत्तानि चक्रातीउग्रापदादारिद्र्यशत्रुरोगादितीव्राय
त्सहस्रपीडितानां २६ देहा दिभावानां सततसंभाविनभंगुरत्वहेतु समर्थितैर्विविधानां दृष्टादृष्टदोषाणां दुर्दशानां चपरिचिं
तनैर्हेतुभिर्ममनोनिर्वृत्ति सुखेनेति दंतिपक्षे विस्तार रहित गर्जोपि धनिभंगुरं कादिपतनकारणं संपादितैरपरिज्ञानच्छत्रपारि
29 दोषाणां पतनवंधनादि दुर्दशानां च परिचिंतनैरित्यर्थः २७ अज्ञानलक्षणायां निशि लोके मिहिकामिस्तुषाधूमैर्गतालेकेवि
नष्टशातज्योतिषिसतिरवुलाः परद्रुःखदास्तत्र सचतुरा विषयशत्रुचोराः कालेकालेसर्वदादिशिसर्वदिक्षु विवेकलक्ष
णमुख्यरत्नहरणे घुक्ताः एवकारस्तत्सदृशानापि दौर्लभ्यद्योतनार्थः विनातपोनाशं तद्धासंभवादिति भावः ३० इतिश्री

सून्यामन्मुखरत्नीता शुष्करो दनीरसाः विवेकरएव हृत्तं स्यो ममैकांतेषु पश्यति २३ भ्रशंमुषामि संस्मृत्य भावाभा
वमपि स्थितिं दरिद्रो गोवसुमणो दूरे संसारचेष्टया २४ मोहयंति मनोवृत्तिं खंडयंति गुणावलिं दुःखजालं प्रयच्छंति विप्रलं
भपराश्रियः २५ चिंतानिचयचक्राणि नानंदाय धनानि मे संप्रति कलत्राणि गृहा एणुग्रापदामिव २६ विविधदोषद
शापरिचिंतनैर्विततभंगुरकारणकल्पितैः ममननिर्वृतिमेति मनो मुने नगडितयथावनदंतिनः २७ खलाकालेकाले
निशितनिशितमोहैक मिहिकागता लोके लोके विषयशतचौराः सचतुराः प्रवृत्ता अभियुक्ता दिशि दिशि विवेकैकहरणेरण
शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोद्यसुभटाः २८ इतिश्रीवैराग्यप्रकरणे प्रथमपरितापः सर्गः १२ ॥ ॥ ॥ ॥ २९

एवंस्वरूपस्य विचारोत्पत्तिप्रकारमुपन्यस्य प्रश्नांशं दर्शयितुं नितद्दिसादि पंचभिः तत्तस्मादि मर्शे असारत्वात् तत्रादौ विनाशोत्पत्ति
विकारस्वरूपमसंभावितमिवमन्यमानः पृच्छति किमिदमित्यादिना इदं सत्तजयासर्वानुभवप्रमाणसिद्धं दृश्यं परिणस्यति सर्वा
त्मना असद्भावापद्यते तत्किं सतो असत्त्वविरोधाद्यद्यसदेवेति कश्चिद्ब्रूयात्तर्हि भूयो जायते सत्त्वमापद्यते तदिदं किं सत्त्वावहिर्भिन्ना
च्छ्याद्विकारांश्च भजते नदपि यदि पूर्वावस्थां न त्यजत्यवस्थांतरं चोत्पद्यते तर्हि प्रसिद्धाविरोधः वर्द्धाद्यवहारानुपपत्तिः
अथ यदि पूर्वावस्थां न त्यजति तर्हि युगपदुभयावस्थात्वप्रसंगः अवस्थांतरस्याप्यनुवर्तनात्सर्वभावानां कौटस्थ्यापत्तिश्च यद्यवस्था
भावेभ्यो भिद्येरंस्तर्हि तासामभावत्वमभेदे चावस्थापि न्यवस्थावति पर्यायत्वेनानुपपत्तिश्चेति भावः असप्रश्नत्रयस्योत्तरार्थ

तदेतद्भगवन्ब्रूहि किमिदं परिणस्यति किमिदं जायते भूयः किमिदं परिवर्द्धते जरामरणमाध्यजननं संपदस्तथा आ ५९
विर्भावतिरोभावे विवर्द्धते पुनः पुनः भोगैस्तैरेव तैरेव नुच्छेद्यमर्मा किल प्रपजन्तैरतां नीतावानैर्दिवगिरिद्रुमाः अचेतन
नाइवजनाः पवनैः प्राणनामभिः ग्रंथितः संस्थिता मर्यंप्रथाकीचकवेणवः २० शाम्पतीदं कथं दुःख मितितिनेत्रा
ह्मचिंतया जरद्भुमइवाग्रेण कोटरस्थोनवह्निना २१ संसारदुःखपाषाणनीरंध्रहृदयोप्यहं निजलोकभयादेवगल

मुत्पत्तिस्थित्युपशमप्रकरणानि अथवा इदं शरीरकेन स्यति पुनः किं जायते किं वर्द्धते न कश्चिदस्य जन्मादिनार्थ इत्यर्थः १७ अर्थो
नाली ते तावद्धनप्रस्तुतानर्थपरंपराप्रलीनाहजरेति संपदसंपन्नर्थाहेतुत्वादनर्थंगणनं १८ ननुभोगहेतुत्वाद्देहस्यार्थाप्यस्ती
त्याशंक्याह भोगैरिति तैरेवतैरेवेति तेषामपूर्वत्वाभावात्पिष्टपेषणवद्दुःखस्य द्योतनायासंपादनेन च वत्साप्रद्वत्त्यचेन न स्वाभावास्त
इ त्याति प्रस्याहं अचेति नाइ ति नाममर्यंप्रकवार्थेयवेणविना वेणवः कीचकात्तिस्युर्यत्सनं तानिलोद्धताः २० हेतुनाकेनमुख्यती
तिप्रश्नोत्तरमाह शाम्यतीति २१ संसारदुःखैः पाषाणइवनीरंध्रं निश्छिद्रमिति निद्रूप्रदितं हृदयं यस्य तथा निजलोकाः स्वजनास्ते
पिमदर्पंस्तदुरितिभयादेव २२ ॥ ॥

वा॰टी॰ दुरारूढाः दुःखेन संपादिता अपि न गुणवतां धार्मिकाणां भेवोपभोगाय भवति किंतु गुणविचारेण विनापंकं चित्तसन्निहितमबलं
वै॰रा॰ वते यथा राज्ञां प्रकृतिः स्वभावः बहुधा दूरारूढा आत्मनो न धार्मिकैः गुणवद्भिः सहिता भवंति किंतु येन केन चित्तसन्निहितेन सहेति प्र
३० सिद्धं ६ यस्य कर्मणः स्त्रीरं फलं धनराज्यलाभादि लोभहिंसानृतादिदोषसर्ववेगानां विस्तारायं भवति तेन तेनैव पुरुषस्त
वाणिज्यादिकर्मणो वा श्रीविस्तारमधिगच्छति न याग दानादिना प्रमंते तेषां व्ययहेतुत्वादित्यर्थः ७ शीतस्य दुःस्पर्शपदेन द
यादास्निग्धपत्ने लाघुपलक्ष्यते वातसमूहो वात्या परुषीकृतो दुःसहीकृतः ८ तदेवस्पष्टयति प्राज्ञाद् तिस्पष्टं गुणारस्तिना

स्वलं॰९१ गुणागुणविचारेण विनैव किलपार्थिवं राजप्रकृतिवत्सूक्ष्मादुरारूढा भवेते ६ कर्मणा तेन तेनैषा विस्तारमनुग
च्छति दोषाशी विषवृंगस्य यल्लीरं विस्तारयते ७ तावच्छीतस्य दुःस्पर्शः परस्वे च जनैर्जनः वात्ययेव हिमं पाव
त्विषा न परुषीकृतः ८ प्रज्ञाश्रुरा: कृतत्राख्यपेशलाः स्वदवस्थये पोष्यमुख्येव मर्णय: श्रियाते मलिनीकृताः ९ नश्री
सुखायभगवन्दुःखायैव हि वर्द्धते गुप्ता विनाशनं धत्ते मर्तिं विषलता यथा १० श्रीमानजनिघ्रभ्रूरस्था
पविकाधनः समदृष्टिं प्रभुष्वैव दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः ११ एव हि विषमाद्दुःखभोगिनां गहनागुहा येन मोहग
जेंद्राणां विध्यशैल महातटी १२ सत्कार्यपद्मरजनी दुःखकैरवचंद्रिका सुदृष्टिदीपिकावात्याकल्लोलौघ
तरंगिणी १३ संभ्रमाभ्रादिपदवी विषाद विषवर्द्धिनी केदारिका विकल्पानां खेदायभयभोगिनी १४

विनाशनं विनाशसाधनं धत्ते संपादयति मर्तिं मरणं १० न नु श्रीमंतो पिधार्मिका यशस्विनः प्रदृश्यंते तत्राह श्रीमानिति स्प
ष्टं ११ दुःखलक्षणानां भोगिनां सर्पाणां १२ सत्कार्याणि पुण्यकर्माणि वाज्ञानाप पद्मानां रजनी रात्रिसंकोचहेतुत्वात्स
र्यः एवं दुःखकैरवाणां चंद्रिका विकाशहेतुः सुदृष्टिः परमार्थदृष्टिर्नीतदृष्टिदीपिकाया वात्या वातसमूहः कल्लोलौ
घयुक्ता तरंगिणी च तस्या आपदीपप्रशमनहेतुत्वात् रूढत्वान्न विशेषणवैयर्थ्यं पुनरुक्तं पकं १३ संभ्रमो भयं सर्पिणी भ्राति

यो ला भोयस्य तथा विधयस्य भयस्य जनने भोगिनी सर्पिणी भयभोगवती खेदायेति स्पष्टं पद्यं १४

श्रतद्रूपो णो मभ्रमणसादिपदवी प्रथममार्गः पुरोवाता दिः केदारिकाक्षेत्रभक्तिः विकल्पसंख्याना खेदः श्रा

याप्रियासर्वगूढानां याभोगानर्थदा सदा दोषैर्बहुविधैः साध्वी रासर्गीनं विनिं धत्ते इत्थं विषयाणामसारानर्थ तां प्रतिपाद्य विषय संपादनमूलं श्रियोपि तं योबिंधतां प्रतिपादयितुमुपक्रमते इति मित्यादिना अस्मिन्संसारे स्थिता अनपगता सती बहुतरसुखहेतु त्वानु उदाराउत्कृष्टेति परिकल्पितामूढजनैरिति शेषः वस्तुतस्तु सापि परिमोहायैव नूनं यतोवधबंधनरकादिकदर्थनाएव कदर्थस्तान्ददातीति नसुखलेशमपीतिभावः प्राप्ताप्राप्ताविघुक्तावा कदर्थदेतिवाकुत्सितानर्थान् अर्थी न धनानि ददाति न विवेकमितिवा कदर्थदा १ उल्लासैरुत्साहैर्बहुला अनंताः कल्लोला मनोरथपरंपराये षांतान्स्फारान्बहून्जडान्मू

श्रीरामउवाच॥ इयमस्मिन्स्थितोदारा संसारे परिकल्पिता। श्रीर्मुने परिमोहायसापि नूनं कदर्थदा १ उल्लासबहुलानंतः कल्लोलानलमाकुलान् जडान्प्रवहति स्फारान्प्रावृषीव तरंगिणी २ चिंतादुहितरो बह्व्यो भूरिदुर्ललितैधिताः चंचलाः प्रभवंत्यस्यास्तरंगाः सरितो यथा ३ एषा हि पदमेकत्र न निबध्नाति दुर्भगा दग्धेवानियताचारमितश्चेतश्च धावति ४ जनयंती परं दाहं परामृष्टांगिका सती विनाशमेव धत्तेंतर्दीपलेखेव कज्जलं ५ ॥ ॥

र्खान्प्रवहति यारवस्वरूपमायाघाकर्षति तरंगिणीपक्षेऊर्ध्वंलासैर्नादैर्तेनबहुलान् उपचितान् अनंतान् कल्लोलान् तरंगान् जडान्मलिनान्वहति धारयतीर २ अस्याः श्रियः सकाशात् लक्षणात् दुहितरः पुत्र्यः प्रभवंति दुर्ललिते दुश्चेष्टितैरेधिता वर्धिता ३ यथाचित् दुर्भगा गोत्रा हि पदं स्थानं एकं स्थानं सती एकत्र पदेन निबध्नाति पादं नस्थापयति किं तु नियतं चेष्टं यथा स्यात्तथा इतश्चेतश्च धावति तथाश्रीरपिपदं स्थानं अनियताचारं शास्त्रविहिताचरणं मूर्त्तं पुरुषं प्राप्येति शेषः व्यपापहारादिनापरामृष्टैकदेशापरं दाहं जनयंती श्रीमतः तापः भ्रंतःमध्ये अकांडखेदप्रदः विनाशस्तस्याः स्वोपभोक्तुर्वा दीपलेखापक्षे परामृष्टांगिका स्पृष्टमयवा विनाशयत मोनिकृत्य ध्वांतनाशक कज्जलमंतः ५ ॥ ॥ ॥

वा०टी० व्याधिरोगजराग्रस्तं कामादिकलुषीकृतं जीवितं यौवनं चायुरेहम्खस्य निघते श्रीरिवायुरपि न सुखायेत्याह आयुरित्या
वै०रा० दिना पल्लवस्य कोणः प्रांतभागस्तस्याग्रे लंबमानोंबुकणो हिमजलविंदुरिव भंगुरं अस्थिरं उन्मत्तमि
३१ ति प्रथमांतमोपुः रूपमानं क्षितीयांते शरीरोपसांनिधा अकांडे अनवसरे कुत्सायामनुकंपायां च कन् १ विषयलक्षणैः
सर्पैः शासंगेन सर्वतः शिथिलितचिंतानां न विद्यते प्रौढ आत्मनि विवेको येषां पुरुषाणां २ किंच सविदामप्येवं नेत्याह

श्रीराम उवाच॥ आयुः पल्लवकोणाग्रलंबांबुकणभंगुरे उन्मत्तमिव संत्यज्य यात्यकांडे शरीरकं १ विषया
शीविषासंगपरिजर्जरचेतसां अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणं २ ये तु विज्ञातविज्ञेया विश्रांता वि
तते पदे भावाभावसमाश्वासमायुस्तेषां सुखायते ३ वयं परिमिताकारपरिनिष्ठितनिश्चया संसाराभ्रतडित्पुं
ते मुने नायुषि निर्वृताः ४ युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खंडनं ग्रंथनं च तरंगाणामास्था नायुषि युज्यते ५ पेलवं
शरदीवाभ्रमस्नेह इव दीपकः तरंगकवालोलं गतमेवोपलक्ष्यते ६ तरंगप्रतिबिंबेंदुतडित्पुंजनभोंबुजं ग्र
हीतुमास्थां बध्नामि नत्वायुषि हतस्थितौ ७ अविश्रांतमनाः शून्यमायुराततमीहते दुःखायैव विमूढोंतर्ग
र्भमश्वतरी यथा ८ संसारसंसृता वस्यां फेनोस्मि सर्वसागरे कायवल्लो रसो ब्रह्मन्जीवितं मे न रोचते ९

ये त्विति विततेपदे अपरिच्छिन्ने वस्तुनि भावाभावयोर्लाभालाभयोः समः आश्वासः स्थितिसमाधानं यस्य तत् ३ परिमि
ताकारे देहादौ परिनिष्ठितः एतादेवाहमित्येति सिद्धः निश्चयो येषां निर्वृताः सुखिताः ४ आस्था विश्वासः ५ पेलवं अल्पं
अस्नेहो निस्तैलः आयुरिति विपरिणामेन व्यवहितेनास्यं बध्यते ६ हतस्थितौ अस्थिरे ७ आततं तिकालमपरमोम
नसो विश्रांतिः शून्यं सुखेन व्यर्थं मितस्य आततं विस्तीर्णं गर्दभाद्वडवायां वाडवहते इत्युक्ति अश्वतरी हे सामुत्पन्नाम
श्वतरी तत्प्रसूतसा उदरविदारणेनैव गर्भनिर्गमनं प्रसिद्धं ८ अस्यां संसारसंसृतौ संसारसंभ्रमणे प्रसिद्धा कायवल्ली देह

ड्रचंद्रवत् नक्रमायुधमिंद्रायुधमेव
विकाराश्चतद्विकाराः कामादयः १५ इंद्रायुधं शक्रधनुस्तद्वत् चंद्रायुधमिति पाठे प्युड्रचंद्रवत् नक्रमायुधमिंद्रायुधमेव
आलोलाः अचिरस्थायिनः रागावर्णाः जडांस्त्वीः तरुणप्रायः श्रीमंतोदृश्यते १६ चापलेनावमत्यचिताः अरराप
नकल्यांयपानकुलीनादेपकुलेयाः नशब्दोयनतुनञ् विप्रलंभनतात्पर्यप्रतारणानुकूलं सगत्तस्यायाउग्रतागीभि
प्रसिद्धा १७ एकरूपेणा सगणमपिपदंस्थानंकार्यमवल्यानमकुर्वती सदोत्तयरद्धिस्वभावात् दुर्ज्ञेयागतिरतर्कितदृशाचरो
यस्याः १८ विग्रहव्यग्राः युद्धोत्सुकंजनालत्वकरीडाः स्वपंचतीलाताती लगीशयान् क्रूरहृदयानाश्रयतेत्च कर्मधार
हिमंवैराग्यवल्लीनांविकाराल्लक्ष्या मिनी राहुदंष्ट्राविवेकेंदोः सौजन्यांभोजचंद्रिका १५ इंद्रायुधवदालोलन्ना
नारागमनोहरा लोलानदिदिवोत्पन्नध्वसिनीचजडाश्रया चापलावर्जितारापर्णनकुलीनजा विप्रलंभनतात्पर्ये
जितायसगत्नथिका लहरीवेकरूपेणापदंलव्वाकुर्वती चलादीपशिखेवातिदुर्ज्ञेयगतिगोचराः १८ सिंहीवविग्र
हव्यग्रकरींद्रकुलपातिनी खड्गधारेवनिस्त्रिंशाती लानीलाश्रयाश्रया नानपापहृताल्पिपाउराधिपविलीन
या परस्परमभव्ययालक्ष्या किंचिद्दुःखादृतेसुखं २० दूरेणोत्सारितालक्ष्म्या पुनरेवतमादरात् अहोवतश्लिष्य
तीवनिर्लज्जाडर्जनासदा २१ मनोरमाकर्षतिचित्तवृत्तिं कदर्थसाध्यास्तलभंगुरा च व्यालावलीगात्रविरक्तदे
हाश्वश्रोस्थितापुष्पलतेवलक्ष्मीः २२॥ इति श्रीवैराग्यप्रकरणेलक्ष्मीनिराकरणंनामत्रयोदशः सर्गः १३॥

यपूर्वतीत्तायापदस्थाकुंचकद्रवः अपहृतैः परस्तैरप्रविष्ट्वा अपहृतानामस्तुनाअर्थ्यपते योसतितच्छलयाउराधयः परिली
नाः प्रकन्नाश्रोरवघसां आहितास्पादितकल्पनान्नरनिपानः २० नमतिपरामर्शी घस्ये विलभ्यते तथा चयस्य पुरुषस्य
अलक्ष्म्यासपल्येवस्वयं दूरेणोत्सारितातस्मैवचिरंस्यपलोयमुक्तंपुनराश्लिष्यतीवेयंनमानवती किंतु निर्लज्जेत्यर्थः २२
कुत्सितोर्थः पतनमरणादिर्यस्या दितिकदर्थः साहसंतेनसाध्यालभ्याः व्यालावलीगात्रेविरक्तदेहावेष्टितशरीराश्वश्रेजी

नकु
ली २

वा०टी० यौवनस्यादरः पुरुषार्थो धियो ज्ञानं तद्विहितं परिज्ञाय गतादरमितिक्रियाविशेषणं वा दुर्जन इति यावन्न परिज्ञायते तावदेव
वै०रा० सज्जनैराद्रियत इति प्रसिद्धं २१ स्विंगवरो विटश्रेष्ठः रूपं सौंदर्यमेव अभिलष्यते आयुः पुरुषो वा २२ तया जीवन्मुक्तप्रसिद्ध
३२ यासुखभासितया स्थिरतया च सततमुत्थितस्तकं उत्तमफलगुणे अतितुच्छगुणवर्जितं च यथेदमायुस्तथा जगत्यन्यन्नास्तीति सं
बंधः २३ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे ___ प्रकरणे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ ___ सर्वानर्थसमारंभमूलत्वेऽत्र
निंद्यते ममत्वावृतस्तन्मूलमहंकारो विकारोपेतः एवमहंकारस्यापि नमुखहेतुतां प्रत्युत सर्वदोषाणां मभिनमूलत्वानर्थत्वमे
वेति विस्तरेण दर्शयति मुधैवेत्यादिना मोहादज्ञानान्नभितान्मुधा व्यर्थमेवाहंकारोऽभ्युत्थितः व्यर्थमेव च परितो वर्द्धितेन न तं पु त

द्भिः कतिपयैरेव परिज्ञायकृतादरं दुर्जनैः सुजनैनेव यौवनेनावमुच्यते २१ विनाशसहनानि त्यंजरामरणबंध
ना रूपं स्विंगवरेणेव कृतांतेनाभिलष्यते २२ स्थिरतया सुखभासितया तया सततमुदितसुत मुत्तमफलगुणं च॥
जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं मरणभाजनमायुरिदं यथा २३ ॥इति वैराग्यप्रकरणे जीवितगर्हानाम चतुर्दशः सर्गः १४
श्रीरामउवाच मुधैवाभ्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्तते मिथ्यामयेन भीतोऽस्मि दुरहं कारशत्रुणा अहंकारवशादेव
दोषकोशकदर्थितां ददाति दीनदीनानां संसारो विविधाकृतिः २ अहंकारवशादापदहंकारादुराधयः अहंकारव
शादीहा त्वहंकारो ममामयः ३॥

रूपीर्यचेत्स्तीत्यर्थः तस्योपपादनमपि मोह एवेति दर्शयति मिथ्यामयेनेति आमपचेतिवाद्वदः अहंकाराख्येन शत्रुणा शा
तनशीलेन रोगेणेति तदर्थः १ विविधाः साध्यसाधनप्रवृत्तिलक्षणाः आकारा यस्य तथाविधः संसारः अनादिकाल
मारभ्य जन्ममरणनरकाद्यनंतदुःखपरंपरामनुभूयापि पुनः पुनस्तज्जातसुखलवानायाससहस्रैरपि लिप्समान
त्वाद्धीनेभ्योऽपि दीनानां विषयलंपटानां रागद्वेषदुर्व्यसनादिदोषलक्षणेषु कोशगृहेषु व्यवहारानुपयोगात्कदर्थ
तां कुत्सितधनभावं ददाति संपादयतीत्यत्तदहंकारवशादेवेत्यर्थः २ तत्फलमेव दिक्प्रदर्शनेन प्रपंचयति अहंकारव

प्राप्यमवश्यं प्राप्तुं योग्यं परमपुरुषार्थरूपं निर्वृतेर्जीवन्मुक्तिसुखस्य २० मननेन मननफलेन तत्त्वबोधेन बाह्येनात्मपेरणावा
नत्वपेणवा न जीवति तुच्छो भवति २१ तएव साधुजीविताः प्रशस्तजीवना जाता इति संबंधः जरठश्चिरजीविनो विगर्दभवदप्रशस्त
जीवताः अप्रमुक्तिदेहालवड्दिति भावः २२ भारो भार इव व्यर्थफ्लमहेतुः ज्ञानं च ज्ञानमपि यत्सर्वश्रमनिवारकत्वेन प्रसिद्धं कि
मप्यदिति भावः २३ इहितं चेष्टितं भारशब्दार्थस्त्वियमेवाह भारधरस्येवेत्या दिना २४ विश्रांतिः सर्वश्रमनिवृत्तिः आप्तिः

प्राप्यं संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते पराया निर्वृतेः स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते २० तरवोपि हि जीवंति जीवंति मृग
पक्षिणः स जीवति मनो यस्य मननेनेह जीवति २१ जातास्तु [illegible] जगति जंतवः साधुजीविताः ये पुनर्नेह जायंते शे
षा जठरगर्दभाः २२ भारोऽविवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः अशांतस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वपुः २३ रूपमायु
र्मनोबुद्धिरहंकारस्तथेहितम् भारो भारधरस्येव सर्वं दुःखाय दुर्धियः २४ अविश्रांतमनाः पूर्णमापदां परमास्पदं नी
डं रोगविहंगानामायुरत्यासनेदृढं २५ प्रत्यहं खेदमुत्सृज्य शनैरलमनारतं आखुनेव जरद्वृक्षं कालेन विनिहन्यते
२६ शरीरबिलविश्रांतैर्विषदाहप्रदायिभिः रोगैरापीयते रौद्रैर्व्यालैरिव [illegible] वनानिलः २७ प्रस्रुवानैरविच्छे
दं तक्रैरंतरस्थायिभिः दुःखैराध्यते क्रूरैर्घुणैरिव जरद्द्रुमः २८ नूनं निगरणाभ्यासप्रघनगद्गमनांतरं आखुमार्जार
केणैव मरणेनालोक्यते २९ गंधादिगुणगणं तृष्णागृध्रपाशक्तिर्वैरूप्यया अन्नं महाशनेनेव जरसा परिजीर्यते १८

र्णकामता आयासनं श्रमसाधनं २५ प्रत्यहमित्यस्य खेदमुत्सृज्येत्यनेनैव निराकांक्षीकरणादनारतमित्यस्य नैव्यर्थ्यं।
विनिहन्यते आयुरित्यर्थः विषवहाहप्रदानशीलैः आपीयते आदितिशेषः व्यालैः सर्पैः २७ प्रस्रुवानैः क्षरद्भिः पूयरक्तमला
दि घुणपदेरजांसि दुःखैः रोगादिदुःखैः आसमंतादध्यायते छिद्यते आधध्यत इति पाठेप्ययमेवार्थः घुणाः काष्ठकीटकाः २८
निगरणं ग्रसनं घनगद्गमनं प्रचुरागिलोपियथा स्यात्तथा २९ जरयावैरूप्यया अशक्तिर्बलं यथा स्यात्तथा परिजीर्यते आयुः पुरुषो
वा तत्र दृष्टांत महाशनेन बह्वाशिनान्नमेवेति ३० ॥

गर्वै १

ऽकारस्तैस्तैहेतुभिरूपचितः जगदाततसुकृतदुष्कृतादिबीजोपचयेन विस्तारितं सहीदमत्तंधिपाधियाजनयते कर्मभिरि
तिभावः २५ वलएकदेशः जन्मपरंपरादेहपरंपरात्विंगोबिटः २६ पुत्रमित्रादिसंतंत्रमंत्र विवर्जितं वशीकरणोन्मा
दादिसाधनमितिशेषः लौकियोक्तिको पायस्तत्रं २७ प्रमार्जितेमूलच्छेदेननिरस्ते २८ अहंकारोच्छेदसमंदाधिका
रिणांचिरसाधनाभ्यासप्रबोधसाध्यत्वाच्छनैरित्युक्तं मुख्याधिकारिणामपीति समुच्चयार्थश्चकारः श्मशानतनीशांतिनी
कृतनीमनोगगनस्यामोहमिहिका महाभ्रांतिनीहारपटली २९ ३० एवमहंकारं तत्प्रयुक्तानर्थं तदुच्छेदफलं चोपवर्ण्य स्व
स्यतत्यागप्रयुक्तोश्रवणाधिकारसंपत्तिं वदन्नुपदेशं प्रार्थयते सर्वापदामिति अंतरस्थ हृदयस्थं उत्तमगुणेनशांत्यादिनोन्मु

इहदेहमहारण्ये घनाहंकारकेसरी योयमुल्लसतिस्फारस्तेनेदं जगदाततं १५ तृष्णातंतुलवप्रोता वहुजन्मपरंपरा
अहंकारोग्रखिंगेनकंठे मुक्तावलीकृता १६ पुत्रमित्रकलत्रादितंत्रमंत्रविवर्जितं प्रसारितमनेनेह मुनेहंकारवैरि
णा १७ प्रमार्जितेहमित्यस्मिन्पदेस्वयमपिदुतं प्रमार्जिताभवंत्येते सर्वएवदुराधयः २८ अहमित्यंवुदेशांते शनैःश्मश
मशांतिनी मनोगगनसंमोहमिहिकाक्कापिगच्छति २९ निरहंकारवृत्तेर्मेमौर्ख्याच्छोकेनसीदतः यत्किंचिदुचितंब्रह्म
स्तदाख्यातुमिहार्हसि ३० सर्वापदांनिलयमध्रुवमंतरस्थमुन्मुक्तमुत्तमगुणेननसंश्रयामि यत्नादहंकृतिपदं परितो
तिदुःखं शेषेणमांसम नुशाधिमहानुभावः ३१ इतिश्रीअहंकारजुगुप्सानामपंचदशः सर्गः १५ श्रीरामउवा
च शेषेजर्जरतांयातिसत्कार्यादार्यसेवनात् वातांतः पिच्छलववत्स्खलतिचंचले १ ॥ ॥ ॥

कं ॥ अहंकृतिरूपंपदं लक्ष्मलांछनमितर्थः पदंव्यवसितत्राणस्यानलक्ष्यंपाध्रिवस्तु ष्वित्यमरः यत्नाद्विवेकदार्ढ्येन शेषे
णावशिष्टेनसंपाधनसहसमनुसाध्यय दिसत्रात्मतत्वमितिशेषः ३१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वै॰रा॰ पंचदशः
सर्गः १५ इह चिंतनुतोदोषा विस्तरेणोपपत्तिभिः रामस्यासंप्रकाशंपते दृष्टांतैश्चापिभूरिभिः अहंकारवच्चित्तमनसोरपिनस्त
स्वहेतुताकिंतुःस्वहेतुतैवेत्याह दोषैरित्यादिना स्ववलोपपंचम्यो महत्सेवाद्वारमाहुर्विमुक्तेरितिवचनात्सद्भिःमुमु क्षुभिरवश्यंकर्तव्या

भुंजे भुंजे विकरणलोपः छांदसः भुंजे इति वा पाठः ४ संसारलक्षणा नभिति स्वार्योदीर्घा आयता वागुराम् गवेंधनी ५ विषमा-
णि दुस्तराणि अगात् पर्वतान् दवदिशा इत्सविशेषः ६ सौहिकेयः राहुः हिमरश्मिनि रविस्तुपुमिंसमासः साम्यं समदर्शिता
स एव सर्वभूतेषु दयावर्षि लात्मोघः ७ अहंकारत्यागे देहाभिमानममतादयः स्वयमेव शाम्यंतीति दर्शयितिनाह मिति ॥
शांतो निर्वैरः स्वात्मनोवन्नात्मोपम्येन सर्वभूतानि पश्यन्निसर्गः जिनो बुद्धः स यथा .... अर्हितापरत्तद्वन्नि रे

तमहंकारमाश्रित्य परमं चिरवैरिणं न भुंजेनपि वाग्यम्ः किमु भोगान् भुंजे मुने ४ संसाररजनी दीर्घा माया
मनस्विनी हिनी तनोहंकारदोषेण किरातेनेव वागुरा ५ यानि दुःखानि दीर्घाणि विषमाणि महांति च अ-
हंकारात्प्रसूतानि जात्यगात्स्वदिशाइव ६ शमेंदुसैंहिकेयाम्यं गुणपद्मे हिमाशनिं साम्यमेघशरत्काले
महंकारं त्यजाम्यहं ७ नाहंरामो न मे वांछा भावेषु न च मे मनः शांतआसितु मिच्छामि स्वात्मन्येव जिनो य-
था ८ अहंकारवशाद्यद्यन्मयाभुक्तं हुतं कृतं सर्वं तत्तदवस्त्वेव वस्त्वहंकाररिक्तता अहमित्यस्ति चेद्ब्रह्म-
न्नहमापदि दुःखितः नास्ति चेत्सुखितस्तस्माद्नहंकारितावरं १० अहंकारंपरित्यज्यमुनेः शांतमन-
स्तया अवतिष्ठे गतोद्वेगं भोगौघो भंगुरास्पदः ११ ब्रह्मन्यावदहंकार वारिदः परिजृंभते तावद्विको-
सयत्यातितृष्णाकुटजमंजरी १२ अहंकारघने शांते तृष्णा नवतडिल्लता शांतदीपशिखावत्क्वापि
यातितित्वरं १३ अहंकारमहाविंध्ये मनोमत्तमहागजः विस्फूर्जति घनास्फोटैः स्तनितैरिवबारिदः २४

त्वगुणो ग्राह्यः इत्यभिप्रायेन जिनो दाहरणम् जित इति वा पाठः अवस्तु तुच्छमसारं वा ८।१० उद्वेगा नाम शांतमनो मल-
त्वात्तच्छांत्यागतोद्वेगः ननु भोगसंपत्तिर्गिरिवत्कुतो न नस्थाय्यास्तत्राह भोगौघ इति गुरो देहेंद्रियविषयाद्यधीनस्त्व-
पावतन्नष्टेके कभंगणु द्वेगप्रसक्तिर्दुर्वारेति भावः ११ अहंकारो विवेकज्योतिर्गिरास्तिरोधायकत्वाद्वारिदः परितो

जृंभवेगात्राणि विस्तारयति १२ कलिरत्र नुस्पर्शी लता १३ सा ध्वलद्दुर्दिनामत्त्वाश्वासं विघ्यसाम्य विस्फूर्जि-

ति निगर्जतीति घनैरास्फोटै र्युद्धोत्साहे घनानां निविडशि-
लादीनामास्फोटनध्वनिभिर्वा १४

चित्तस्य सपक्षस्रवणात्प्रवृत्तयो वृत्तय देतविषयासक्तिकल्पनाल्पदाणशयां विलीनास्सुप्तप्रायाः प्रबोधकशास्त्राचार्योपदेशमंतरेण के
वलस्ववुद्धिकृतविचारसहस्रेणापि न बुध्यंते तेन तदप्रबोधेनाहं तथ्ये १२ क्रोडीकृता अंतर्निवेशिता अहमिदं ममेदमित्यन्योन्यतादात्म्यसं
सर्गाध्यासलक्षणाहंकारग्रंथयो येन लथ्याविधेभोगतृष्णास्थितेनालनास्थैनैव कर्त्री चेतसा करणेन दृष्टांते तस्मात् सदृशसूत्रेण स्थितात्मनेति
जालकविशेषणं आमिषतृष्णासूत्रे स्थितात्मना व्याधेन कर्त्री जालकेन करणेनेतिवार्थः १३ संततो विस्तारितः अमर्षः क्रोध एव धूमो
यस्य चिंतैव ज्वालास्तया आकुलेनेति रूपं संपादितं संपतान्निसाहस्यभवविवस्पतेन वह्नित्वमिति न रूपकोपमानविरोधः उपमानविशेषण
त्वपक्षेन यस्पते सम्यत इत्यमर्शोद्भः यस्तस्याविधेन धूमेन चिंत्यते दग्धेरिति चिंताज्वालेति व्याख्येयमेवमन्यत्रापि १४ जडतां अज्ञतायातः

34

अनल्पकल्पनातल्पे विलीनाश्चित्तवृत्तयः मुनींद्र न प्रबुध्यंते तेन तप्येऽहमाकुलः १२ क्रोडीकृतदृढग्रंथितृष्णासूत्रेस्थितात्म
ना विहगो जालकेनेव बद्धस्तव्रक्तोऽस्मि चेतसा १३ संततामर्शधूमेन चिंताज्वालाकुलेन च वह्निनेव तृणं शुष्कं मुने दग्धोऽस्मि चेत
सा १४ क्रूरेण जडतां यात तृष्णाभार्यानुगामिना शवं कौलेयकेनेव वनेऽभुक्तोऽस्मि चेतसा १५ तरंगतरलास्फालवृत्तिना जडरू
पिणा तटवृक्ष इवौघेन बद्धं नीतोऽस्मि चेतसा १६ अवांतरनिपाताय शून्ये वाभ्रमणाय च तृणं चंडानिलेनेव दूरं नीतोऽस्मि चेतसा १७

प्राप्तः अहमिति शेषः क्रूरेण निष्ठुरेण तृष्णा भार्येव तृषुपमितसमासो रूपकं वा अन्यत्रत्व सावत्सदा अपूर्णोदरी भार्यापुनी तदनुगामिना कौ
लेयकेन श्वना जडतां भारतां प्राप्तं शवं कुणपइवेति संबंधः १५ तरंगवत्तरलास्फालाः अलभ्यविषये प्रतिहन्यमानाः वृत्तयो यस्य तेन चेतः प
क्षे अन्यत्र तरंगास्तरलाः आस्फालवृत्तयो यस्मिंस्तेन डलयोरभेदाज्जलरूपिणा ओघेन पूरेण नदी वृक्ष इव निपातं नीतोऽस्मि धर्मप्रकर्षा
त्वर्गारोहे अकांडनिपाताय तदभावे सुखलेशशून्ये इहैव कीटपतंगादिजन्मभिर्भ्रमणाय तथा च श्रुतिः एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तंत इ
ति अथैतयोः पथोर्न कतरेणचनतानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवंति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति च ॥

उपमानषट्कस्यषट्कम् ॥ १७ ॥ ॥।

तदेव सदृष्टांतं दर्शयति इतश्चेति ॥ उक्तायुक्तविमर्शमंतरेणेत्यर्थः सुविभ्रमति व्याकुलं क्वापित्व पूर्तिहेतवलाभादीनं कौलेयः सारमेयः
२ वंशवेत्रादिशलाकारचिताद्याधानपात्रविशेषः करंडकः ३ भूलंत्वनोतिष यः तस्य सजातीयानो तिरश्चांसमूहो यूथः ४
स्थूलावयवानां विभागः भल्लः ननातस्त्रसारणां तुसः शीर्णता कर्मधारयात्तलमनन्ने विषयानुसंधाने बिंदुध्वं विविधस्तोभं प्राप्तं ६ ७
कल्लोलशब्देशे भेजिलाभोत्साहैः कलितावर्त्तं संपादितमज्जनानुकूलभ्रमणं मायापंचनो मायाः तएव क्रूरत्वान्मकराः स्वभ्रपातं नरक

इतश्चेतश्च सव्यग्रं व्यर्थमेवाभिधावति दूराद्दूरतरं दीनं ग्रामे कौलेयको यथा २ न प्राप्नोति क्वचित्किंचित्प्राप्तैरपि महाधनैः
नांतः संपूर्णतामेति करंडक इवांबुभिः नित्यमेव मुने शून्यं कदा शाखामृगाकृतं न मनो निरितिं याति मृगो यूथादिव च्युतः ४
तरंगतरलां वृत्तिं दधदालूनशीर्णतां परित्यज्य फलग्रामपि हृदये याति निश्चितं ५ मनो मननविक्षुब्धं दिशो दश विधावति मं
दाहननोद्धृतं तीरार्णवपयो यथा ६ कल्लोलकलितावर्तं मायामकरमालितं न निरोद्धुं समर्थोस्मि मनोमयमहार्णवं ७ भो
गदूर्वांकुराकांक्षी श्वभ्रपातमचिंतयन् मनोहरिणको ब्रह्मन् दूरं विपरिधावति ८ न कदाचन मे चेतः स्वामालूनविशीर्णतां
त्यजत्याकुलया वृत्त्या चंचलत्वमिवार्णवः ९ चेतश्चंचलया वृत्त्या चिंतानिचयचंचुरं धृतिं बध्नाति नैकत्र पंजरे केसरी यथा
१० मनो मोहरथारूढं शरीरात्समतासुखं हरत्यपहृतोद्वेगं हंसः क्षीरमिवांभसः ११ ॥ ॥ ॥

गर्तपातं ८ आलूनविशीर्णतारचारमाता ९ चंचुरं अतिचपलं च रत्नैर्यद्वंनात्पंचाधवित्ति यडोत्त्विचेति पडलकिंचरफलोस्त्रसमभ्यासम
तुकू उत्परस्पात द्रुतत्वं धृतिं धैर्यं यतएव चपलस्वभावं चिंतानिचयेन चाल्यमानं नु सुतरामपि तिवलान्निरुध्यमानमपि धैर्येण न बध्नातीत्य
र्थः १० उत्कर्षीयकर्षयोः तपाधिकल्पितत्वात्परमार्थतः सर्वभितेषात्मन एकरूपेनासेव तथाजीनन्मोक्षैरनुभूयमानासमतासुखमित्युच्य
ते सात्त्वमनो मोहयथानारोहणे नित्यसिद्धत्वाद्भिन्ने व शरीरे प्राप्तमपि मोहरथारूढेन मनसा ग्रस्तत्वादसारदेहमात्रात्मभावः परिशिष्यत इत्य

महद्भिर्मुमुक्षुभिर्यत्र यस्मिन्स्थिते जिते सति सकलानां शान्तिदयादिगुणानां जयः स्वाधीनता संप्रति तस्य सकलाः कामकर्मवासनादिकला
वा०टी० सहिताः गुणाः सत्वरजस्तमांसि यस्यात्स्या अविद्याया जयो नाशस्तस्य सकला गुणाः आनंदलवा यस्मिन्निरतिशयानंदे तस्य जयः प्राप्ति
वै०रा० स्तस्यना अशानिवद्भुत सर्थः इहास्मिन्नेन शरीरे इह चेदवेदीदय सत्यमस्तिन चेदी हावेदी न्महती विनिष्टिरिति श्रुतेः अभ्युद्युतः उक्तोस्मि
३५ विगतिरितियावेराग्यसंपत्त्या अंतर्मनसि जडोमूर्खोस्मि लीनानसुकृष्णविलासयत्सा हयतिशोभयति वा जडोमोहहेतुर्मलिनः पापहे
तुविलासोयस्या वा तां मेघरेखेला फ्लेजलेन मलिनानीला विलसतीत्यर्थः २७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे षोडशः सर्गः
सर्वपा[illegible]पौघजननीं दैन्यकार्पण्यप्रसूतिदा भ्रमयंती जगत्कृत्स्नं तस्मैकात्र विनिघते हार्दस्य परस्य प्रेमास्पदस्यालतत्वस्य हृदयोद्भवस्य विवे
35
सकलगुणजयाशाय त्र व ह्रुमरुद्धिस्तमयिमिहविजेतुं चित्तमभ्युस्थितोहं विगतरति तयांतर्नीतिमंदा मिलन्मी जडमलिन
विभासां मेघलेखा मिवेंदुः २७ ॥ इतिश्रीवैराग्यप्रकरणे चित्तदौरात्म्यं नाम षोडशोध्यायः १६ श्रीराम उवाच ॥ हार्दंध
कारशर्वर्यां तृष्णायेह दुरंतया स्फुरंति चेतनाकाशे दोषाः कौशिकपंक्तयः १ अंतर्दाहप्रदा पिन्या समस्तरसमार्दवः पंक
इस्ये आदित्यश्रीस्यव शोषं नीतोस्मि चिंतया २ ममचित्तमहारण्ये व्यामोहतिमिराकुले शून्येतांडविनी याता भृशमाशा पिशाचि
का ३ चोरचितनीहारा कांचनोपवनोज्वला नूनं विकाशमायाति चिंताचनकमंजरी ४ ॥ ॥ ॥
कादेस्तिरोधाने अंधकारशर्वर्याति मिश्रया दुरंतया दुरुच्छेद्यया इह चेतनाकाशे जीवेरागादिदोषलक्षणाः कौशिकपंक्तय उलूकश्रे
णयः १ सुमहे अपिहतेरसमार्द्वे बलेर इष दाक्षिण्यविनयौ वा यस्य शोषं नैष्ठुर्यं प्रसिद्धिवारसमार्दवे पंकसाधारणे अथवा सुस्फुटे प्रा
तैरसमार्दवे येन तच्चाविष्ठोह संप्रति शोषंतच्चमतानी तद्र्स्यर्थः २ शून्ये विचारेण अरण्यपक्षेजनैः ३ तत्तदातिवलाप वचोभिविरचि
ता श्रुतीहारजलकणाकांचनस्य स्वर्णादेरूपसमीपे वनं वनोभिलाषातियावत्तेन पांडुतापादनादुज्वला शोभमाना चिंतालक्षणा चणकस
स्यानामंजरी अर्थात् स्वास्वेत्र विकाशमायाति नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ ॥ ॥ श्रीरामजी सहाय ॥
अन्यत्र नीहारजलेनैव चणका वर्धंते इति वचो योग्याः निशारचिताः नीहारजलकणाः यस्यां समीपस्थेन धत्तूरवनेनोज्वला २

पामदिनंवीजप्रायतासिति दिपावत् २९ ॥

संसारजलधेरुत्तरणो मुखोतं संसारजलधावेव निरुध्यस्यापि नोत्तीत्यर्थः यथा सेतुना रुद्धनदीपयः पुरो रुध्यतेतद्वत् १८ पृथ्वी पातालशब्दाभ्यां तत्र शीर्षदेशादूर्ध्वाधोदेशो लक्ष्येते रज्जाजलादिभाराकर्षणायैकतो बद्धभारं तिर्यक्का ष्ठप्रोतवलयाकारभारं वा कूपकाष्ठेप्र सिद्धं १९ वालाविभीषिकार्थं कल्पितवेतालको वालवुद्ध्या स्फारतां प्राप्तस्सैव वा त्यापगमे विचारादसत्त्वमापद्यते तथा ज्ञवुद्ध्या दुर्जयं मनो विवेकेन निस्सरूपमेवेत्यर्थः २० दुःखेनापि कृतीनुमशक्यस्तुनोलत्तणोग्र राहातीतिग्रहः पिशाचः उत्सतरः सदामंतापकरत्वात्

संसारजलधेरस्मान्नित्यमुत्तरणोन्मुखः सेतुनेव पयः प्रसोरोधितोऽस्मि कुचेतसा १९ पातालाद्र चढतापृथ्वी पृथ्वीःपा तालगामिना कूपकाष्ठकुदाम्नेव वेष्ठितोऽस्मि कुचेतसा मिथ्यैव स्फाररूपेण विचार्यैव शरारुणा वालो वेतालकेनेव ग हीतोऽस्मि कुचेतसा वन्हेरुष्णतरः शैलादपि कष्टतरः क्रमः वज्रादपि दृढो ब्रह्मन् दुर्निग्रहमनोग्रहः चेतः पतति कार्येषु विह गः स्वामिषेष्विव क्षणेन विरतिं याति वालः क्रीडनकादिव जडप्रकृतिरालोलो विततानर्थदर्तिमान् मनोऽधिरहितव्या लो दूरे नयति तात मां अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनाद[illegible]पि अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः चित्तं का रणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्त्रयं तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः चिन्तादिमानि सुखदुःखशतानि नूनमभ्याग तान्यगवरादिव काननानि तस्मिन्विवेकवशतस्तनुतां प्रयाते मन्ये मुने निपुणमेव गलंति तानि २६ ॥ ॥

कष्टतरः क्रमः अतिक्रमणं वशीकार इति यावत् वज्रात् हीरकादपि दृढो दुर्भेदः अशनेरपि निष्ठुर इति वा २१ कार्येषु विषयेषु प ततिसद्विषेवासज्जते विरतिं निर्वृत्तिं चिराभ्यस्तेभ्योऽपि सव्यापारेभ्य इति शेषः यथा बलः कदाचिदपि प्राप्तात् क्रीडनकात् चिरोपत्तादप्यध्ययनाच्चिरतिं याति तद्वत् २२ सर्वविशेषणामहीं मनसोऽतुल्यानिस्पृहानि अहिताकामाघरयः षट्तरवाहा लाः सर्पावस्मिन् २३ विषमः कष्टतरः २४ चिकित्स्यं रोगवद्दुःखस्यापनेयं २५ उक्तमेव द्रष्टांतेन स्पष्टयति चिन्तादिति नूनमिति वितर्के अभ्यागतानि प्ररूढा

कैवल्यपाद गवाहितं ज्ञानाच्छ मोक्षः ज्ञानाभ्यासतैवात्मा

ग्रोतप्यावलीवर्द्धरज्जुपस्तेनासादिप्रदेशेप्रोतयावाह्यते एहिकां भिक्तसाधनसहस्त्रभारिभिस्पर्थः २४ नित्यंकुकुठं आकर्षणंपस्याः स्व
वा०टी० भावस्तथाभूतयात्स्मायाकिरात्यारवगेषुजालमिवइदंप्रसिद्धंपुत्रमित्रकलत्रादिजालंलोकेषुजनेषुरच्यते २५ धीरंप्राज्ञंधैर्यवंतंच
वै०रा० सेन्यांविवेकवन्तभंतंप्रसिद्धंचशर्वरीरात्रिः २६ कोटिल्पससदस्तवतीकोमलः सुखलवोन्मुखः स्पर्शोविषपलाभोयस्याः परिणा
३६ मितुविषसदृशंयदृषमं वैरवंधवधादितच्छंसनशीलादर्शतीवमोहयतिभोगिनी पक्षेस्पष्टोर्थः २७ मायास्त्रआमयारोमास्त्रतेषां
मायाकार्यवंचनादीनांसर्वस्यवनामायाकार्यप्रपंचवशपउत्पादनशीलादौर्भाग्यंहतभाग्यतादीनांदन्यवती २८ तंद्रीभिः प्रमीलाभिस्त

अंतर्ग्रथितयादेहेसर्वदुःस्थदयालता रज्जेवाध्रुवलीवर्द्दस्तस्मयावाह्यतेजनः २४ पुत्रमित्रकलत्रादित्तस्मयानित्यकृष्टया
36 खगेष्विवकिरातेदंजालंलोकेषुरच्यते २५ भीषयत्यपिधीरंमांबंधयत्यपिसेक्षणं खेदयत्यपिसानंदंतस्माकृष्णेवश
वरी कुटिलाकोमलस्पर्शाविषवैषम्य शंसिनी दशत्यपिमनाकस्पष्टात्तस्माकृष्णेवभोगिनी २७ भिंदतीहृदयंपुंसांमा
यामयवि धायिनी दौर्भाग्यदायिनीदीनात्तस्माकृष्णेवराक्षसी २८ तंद्रीतंत्रीगणैःकोशंदधानापरिवेष्टितं नानंदे
राजतेवृसन्तस्माजर्जरवल्लकी २९ नित्यमेवातिमलिनाकटुकोन्मादायिनी दीर्घतंत्रीघनस्नेहात्तस्मागह्वरवल्लरी ३०

त्रीगणैर्नाडीसमूहैःसर्वपरिवेष्टितंकोशंशरीरंदधानाप्यसरवल्लकीजीर्णस्फुरितालाबुकावीणासापिहितुंआश्लाघंतरसापादनाल
स्पेनविच्छिन्नतंत्रीभिः सीवनेनवेष्टितंअलाबुकीसंदधानाश्रमं गलत्वाघण्यानमांगलिकोत्सवानंदेराजते तथात्स्मापितस्मान्नय
लभ्येनिर्विघ्नेपरनिरतिशयानंदेनराजतेतथाचोक्तंयच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखंतृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतः षोडशीक
लामिति २९ कटुकः परिणामलक्षणेपउन्मादउत्सदाशीला शेषंस्पष्टं गह्वरवल्लरीपर्वतगुहोत्पन्नालतासापिहिसूर्यरश्मासं
स्पर्शान्नित्यमेवम्लानातिकोन्मादहेतुफलदायिनी दूरंवलं विवादीर्घदाताना घनस्तेनियसाच्चेतितद्दर्शिनांप्रसिद्धम् ३० ॥

तरलिताशया विलोभितचित्ता अमत्रत्वं चलितमध्यभागात् ल्मा अंबुनिधावूर्मिरिव अलमत्यर्थं अंतर्भ्रमायैव विषमोल्लासं कषवल्लधनार्जनोत्साहं आयाता प्रापितवती अमत्रभ्रमणायैव विषमोल्लासं कषवल्लधनार्जनोत्साहं आयाता प्रापतवती अमत्रभ्रमणायैव विलक्षदशमूर्ध्वनाथं प्राप्तेत्यर्थः ५ उद्दामाउद्भिता अधिक्षेपानंतभाषणादयः प्रचलिककल्लोलरवाः यस्याः अतएवउक्ता तरंगे तरलो कोएतरंती विषयाद्विषयांतरं लवमानात् जातलक्षणा तरंगिणी नदीभेदे तद्वत् तवहतिप्रवहति ६ वेगंत्वचापल्यं उद्दितः उद्युक्तः धर्मभिधारव्यसगाधिरसपानीयत्पर्युज्जृम्भते चिनलचरणग्रातकः कलुषपारंजोमलिनयाबातसमूहेनक्कापि अयोग्ये विषयेनीतः

अलमंतर्भ्रमायेनत्वजातरलिताशया आयाता विषमोल्लासमूर्मिरंबुनिधाविव ६ उद्दामकल्लोलरवा देहाद्रौ ... वहतीहमे तरंगतरलाकारा तरलत्वजातरंगिणी ६ वेगसंरोद्धुमुरतोबात्ययेव जरेत्वरणं नीतः कलुषयाक्कापि दृष्टमायाचितचातकः ७ यांयामहवतीचास्यांसंश्रयामिगुणाश्रियं तांतांकृंतति भेत्तृजातंजीमिवकुमूषिका पयसीवजरत्पर्णवायाविवजस्त्वरणं नभसीवशरन्मेघश्रिंताचकेभ्रमाम्यहं ६ गंतुमास्यत्कात्मीयमहमर्पधियेबयं स्वितजालेविमुक्ताभोजालेशकुनयोयथा तृष्णाभिधानया जातदग्धोहं ज्वालेयानया यत्पादाहोपशमनमाशंके नाम्नैतेरपि दूरदूरमिताग त्वासमेत्यचपुनःपुनः भ्रमत्पाग्दिगंतेषुदृष्टोन्मत्तातुरंगमी १२ जगत्संसर्गिणीत्वसकृतो ध्वीबोगमा गमा तृच्छायांपिमतीनित्य

७ गुणाश्रियां विवेकवैराग्यादिगुणसंपदां विषयेया आस्थां उत्साहंकृंततिछिनत्ति तंत्री चर्मगुणानीणां ८ पयसि आवर्त्तजले ईश्वरत्मीयंस्वीयं आस्पदं प्रतिष्ठांपारमार्थिकरूपमितिपावत् गंतुमहं १० आशंके संभावयामि ११ छिदृष्टिवर्विहितविप्रकृष्टविषयलाभाव १२ धर्मधर्मविषयानुसारात् कृत्तोसंपादितोस्वर्ग ... नरकयोगमागमोगमनागमनेयया तृष्णासंचलिता भोक्तृभोगपतादात्म्यसंसर्गाध्यासो ग्रंथिस्तद्वती आरघुरागरज्जुघटीयंत्रोपदितनरज्जुर्घटीयंत्रोपदिनगरज्जुस्तत्तः पिचत्वादिविशेषणानिक्षिप्तस्मिदेहेअंतर्मनसिग्रथितया

वा०टी० दीर्घदुःखदा चिरदुःखदा दीर्घवडिशा रज्जुरिव वधकमत्रि धावा वरःक्षमरणादुःखदा तदेवोपपादयति अंतः पुरस्थमपीति ३२
वै०रा० जाड्यं मोरव्यं शैत्यं संतापः परलोकः परं ज्योतिरात्मा सूर्यश्च मोहयति पूर्वापरं दिग्विभागं चेति मोहः विवेकसद्रूपेण नीहारेण गहना
३७ दुर्गमा ३३ यथा बहूनां पशूनां कंठदामभिः प्रोतामालापमाना तिर्यग्दीर्घरज्जुस्तद्वत् ३४ विचित्रविपर्यये रंजितत्वाद्विचित्रव
र्णा विविध विस्मयहेतुरूपवती च विगुणा सद्गुणाज्या शून्या च मलिनः पुरुषो मे घश्च संस्थितिराधारो यस्याः स्ततस्तुत्वाच्छून्या

सर्वसंसारदोषाणां मूसेकादीर्घदुःखदा अंतः पुरस्थमपि या योजयति संकटे प्रयच्छति परं जाड्यं परमालोक
रोधिनी मोहनीहारगहना तृष्णा जलदमालिका सर्वेषां जंतुजातानां संसारव्यवहारिणां परितोतमनोमाला
तृष्णा बंधनरज्जुवत् विचित्रवर्णा विगुणा दीर्घमलिनसंस्थितिः शून्याशून्यपदा तृष्णा शक्रकार्मुकधामिणी
३९ अशनिर्गुणसस्यानां फलिता शरदापदां हिमं संवित्सरोजानां तमसां दीर्घयामिनी संसारनाटकनटी कार्या
लयविहंगमी मानसारण्यहरिणी स्मरसंगीतवल्लकी व्यवहाराब्धिलहरी मोहमातंगशृंखला सर्गन्यग्रोध
सुलता दुःखकैरवचंद्रिका जरामरणदुःखानामेकारत्नसमुद्गिकी आधिव्याधिविलासानां नित्यमत्ताविलासि
नी क्षणमालोकविमला सांधकारलवा क्षणं व्योमवीथ्युमा तृष्णा नीहारगहनात्क्षणम् ४०

वस्तुमनो नभो धिष्ण्यत्वाच्छून्यपदा शक्रकार्मुकमिंद्रायुधं ३५ गुणा लक्षणा सस्यानां असनिः संवित्सरोजानां बोधपद्मा
नां हिसं विघातकेत्यर्थः आपदां तु फलिता पलितसस्यशरद्वृद्धिकेत्यर्थः एवं तमसामपि हेमंतरात्रिः ३६ कार्यालयस्य प्रव
त्तिलक्षणनीडस्य गृहविटंकस्य वा मानसामनोरथाः वल्लकी वीणा ३७ न्यग्रोहतीति न्यग्रोधो वटस्तस्य सुलता प्ररोहव
ल्ली कैरवाणां कुमुदानां समुद्गिका संपुटिका ३८ आलोकः इषद्विवेकप्रकाशः व्योमवीथीत उपमा नीहारसदृशे व्यामोहे ४०

37

तस्याप्यत्रैवधौर्य: अन्यत्र भ्रष्टस्यापुण्यैः उन्नता आम्रादेःवृक्षाद्याशाख्यास्तुस्थिता कृतप्रपक्वत्वात्कंठप्रा अनावर्जितं अवशीकृतं चित्तं
यया फलेलाभे भोगंवा जीर्णकामिनी चंद्रकृशा २२ नानारसैः शोकमोहादिभिः नर्तकीपक्षे करुणाहास्यबीभत्सादिभिःरंगेषुवत्स्पशा
लासु २३ जंगलेजीर्णारण्ये ततावि स्तीर्णा २४ नशक्नोति साधयितुमिति शेषः अन्यत्रगंतुमिति शेषः आनंदरहितेनैर्वस्येन निकृत्ता
हत्वात् २५ नीहारेवर्षाविश्रपायेतत्सदृशमोहावरणेच स्फुरति नत्पति आलोके विवेक प्रकाशप्रकाशोपलक्षिते शरदिचंद्रलेखे ॥

अनादंकरी भूत्वा निःफलाव्यर्थमुन्नता अमंगलकरीक्रूरात्तस्या दीर्णवमंजरी २१ अनावर्जितचित्तापि सर्वमिवानु
धावति नचाप्नोति फलंकिंचित्तस्मा जीर्णवकामिनी संसाररंगेमहतिनानारससमाकुले भवनाभोगरंगेषु तस्माज्ज
रठवनर्तकी २३ जराकुसुमिनारूढ पातोत्पातफलावलिः संसारजंगले दीर्घ तस्मा विपुलतातता २४ यन्नशक्नो
तितत्रापि धत्तेनोड्डीनांगतिं नत्पत्यानंदरहितं तस्याजीर्णवनर्तकी २५ भ्रशंस्फुरतिनीहारेशाम्यत्यालोक आगतं ॥
दुर्लंघ्येषुपदंधत्ते चिंताचपलवर्हिणी जडकल्लोलबहुला चिरंशून्यांतरांतरा क्षणमुल्लासमायाति तस्याप्रावृट्त
रंगिणी २७ नष्टमुत्सृजतिक्षिप्रं तत्तस्मा दत्तमिवापरं पुरुषासुरुंधयातिलस्मात्लोलेवपत्तिणी पदंकरोत्पलं छेपित्वे
स्पातिफलमिहते चिरंतिष्ठतिनैकत्र तस्माचपलमर्कटी २९ इदंकृत्वेदमायातिसर्वमेवासमंजसं अनारतंचपतनेत
स्याच्चेष्टैवदेवकी ३० क्षणमायातिपातालं क्षणयातिनभस्तलं क्षणंभ्रमतिदिक्कुंजे तस्याहृत्स्य षट्पदी ३१ ॥ ॥

अगाधेदुर्गमेपदं व्यवसायंनीऊंच २६ फलजलाप्यकाले भूत्यानत्कालेपि अंतरांतरामध्येमध्ये भूत्वा उल्लासंफलजलसंपत्तो
पचयं प्रावृट्तरंगिणीवर्षर्तुमात्रप्रवाहानदी २७ नष्टंनष्टफलंतस्मात्लोलास्तुतद्भुम्याकुला २८ अलंघ्ये दुर्व्यापये दुर्लंघ्येचपदं
च असमंजसंप्रक्रमविरुद्धं सर्वमेवकार्यंसहसैवायात्यनुसरति तथापिनोपरमते किंतु अनारतंसर्वंदैवयनते शुभफलाय यथात्र
स्त्रीकर्मानुसारिणो दैवस्यापि वैधातुश्चेष्टा तद्वत् ३० तस्यैषट्पदी भ्रमरिका शेषंप्राग्व्याख्यातप्रायं ३१ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
वै०प्र०
३८

सच्छेभोगविभवो ज्वला अग्रं तेतु असितं तीक्ष्णं चाग्रं यस्याः सा तमोमयत्वपर्य्येवसाने सर्वः भ्रात भार्यापित्रस्नेहे दीर्घा वाल्य यौवनवार्द्धु
कदशाः परा उत्कृष्टायस्याः प्रकाशाः प्रत्यक्षा इष्टवियोगप्रयुक्ते रतदाहेदुःस्पर्शा आसह्यादीपशिखापक्षे तु स्नेहतैलं दशावर्त्तिः शि
खस्पष्टं ४९ अत्र समंगोरवेरास्थिरं अपरिग्रहत्वं त्वेन तृणीकरोतीयाज्ञादेत्समायाधतृणवद्व पत्स्पचलंचकरोति यथाहुः तृ
णाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि चयाचकः वायुना किं न नीतोसौ मामयं पाचयिष्यतीति ५० संसृतीर्णानि विस्तीर्णानि गहनानि सा
हसकापुरिपूर्णा निच्चयस्यां अपवाएकेवत् अ आशाकामलोभलोपघादिभावश्चतुर्दशसु लोकेषु विस्तीर्णाचासौ गहनादुर्लक्ष्या
चेतिकर्मधारयः एवं निविडजालवद्धनहेत्वाशापाशगुणमभुरानि विडलताजालधूलिप्रभुराशिस्पष्टं ५१ कथं विस्तीर्णा

38

उज्वला सिततीक्ष्णाग्रा स्नेहदीर्घदशा परा प्रकाशा दाहदुःस्पर्शा तृष्णा दीपशिखा इव अपि मेरुसमं प्राज्ञमपि शूरम
पि स्थिरं तृणीकरोति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमं ५० संसृतीर्णा गहनाभीमा घनजालरजोमयी अंधकारोग्रनीहा
रा तृष्णा विंध्यमहाटवी एकैव सर्वभुवनांतरलब्धलक्ष्या दुर्लक्ष्यतामुपगतैव वपुःस्थितैव सा स्थिता जगति चंच
लवीचिमाले क्षीरोदकांबुतरले मधुरेव शक्तिः ५२ ॥इति वैराग्यप्रकरणे तृष्णाभंगो नाम सप्तदशः सर्गः १७

कथं च गहना कथं चैका आश्रय विषय शब्दादि भेदेन आशाकामलोभादीनां भेदादित्याशंक्यो क्रमपर्य्यदृष्टांतेनोपपादयति एके
वेति मनः स्थिते वत् ह्याएकेव सर्वेः भुवनानां अंतरेषु भोग्येषु लब्धलक्ष्या प्राप्तविषयासनी जगति व्यवहारभूमौ दुर्लक्ष्य नैंद्रि
तामुपगतेव स्थिता देहत्वमोचसर्वत्र सा त्वमाकाशाकामादिभावं प्राप्नोति न स्पष्टं विभाव्यत इत्यर्थः यथा रसं लनावपुः स्थि या ४
ताएकैव माधुर्य्यशक्तिः सर्वेषां भुवनानां अंतरे जलसामान्ये लब्धप्रतिष्ठं चंचलवीचिमाले नदीसमुद्रादेस्तरणी क्षीरं इनाश्चोद
नादुदकं अंवरा सांवदनात् अंबितिक्रियाशब्द भेदेन तरले अप्रव्यवस्थिते जले स्थिता दुर्लक्ष्यतामुपगता एकैवेति न विभाव्यते तद्व
त् जीवनं भुवनं कमनीयं क्षीरं शंवरं संवरमित्यमरः ५२ ॥इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे सप्तदशः सर्गः १७॥

३८

एवंतत्समुपवर्णितदुपशांतिफल माह गछतीत्यादिना कायव्यायामो देहप्रयुक्तश्रमस्तस्य शांतये मुक्तये इतियावत् तमीक्ष्णसरात्रिर्घन तमामेवांधकारः तेन कुत्सा सीयपारस्तो निघ्नतयेन कंचरप्रचाराभावायं उपशमंगछतितद्वत् ४१ मूकः अथवा त्मशालकथाशून्यः लोकोजनः विलुलिनाशयो व्याकुलचित्तः विशेषप्रयुक्त विषूचिकारोगवत् स्वषुहेतुः तस्याबदेवानुसरं तीसंधत्ते सम्यग्धारयति न संसजतीत्यर्थः ४२ तद्धितमागेक उपायस्तत्राह लोक इति चिंतात्र विषयानुस्मरणं उत्सितया सक्रयात

तावदेवा

गछत्युपशमं तस्मा कायव्यायामशांतये तमीवतमतयः कुत्सायपारस्तो निरत्नये तावन्मूकसयं लोको विलुलि मूके
नाशयः यावद्ध्यानुसंधत्ते तस्यं विषविषूचिकां लोकोयमखिलंडः खंचिंतयोत्सितयोत्सति तस्माविशूचिका
मंत्रछिन्नात्मागोलिकथ्यते तणपाषाणकाष्ठादि सर्वमामिषशंकया आददानास्फुरस्संते तस्मामत्ती न्दुदेयथा रो
गार्तिरंगनात्तस्मा गंभीरमपि मानवं उत्तानतांनयंत्याशु स्वल्पेशिवउवाबुजं अंतःशून्यायंत्पिमत्योदीर्घसंशाकुरकंट
काः मुक्तामरीषियानित्यं तस्मिन्वेणुलताइव अहोवतमहच्चित्रं तस्मामपि महाधियः दुश्छेदामपिकृंततिवि
वेकेनामलासिना ४७ नासिधारा न वज्रार्चिनंतप्तायःकणार्चिषः तथातीक्ष्णायथायस स्वस्यं हृदिसंस्थिता ४८

यथाचभगवद्वाक्यं ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायत इति ४३ मक्षमितिसंभावनया सा यस्या अंतिविडिशमदाषहत्यामानोस्फुरति तद्वत्तमायीसापि ४४ रोगपीडाहीन लोकच गंभीरं धीरं उत्तानतां ऊर्ध्वं विकासितांच ४५ ग्रंथयोदशाभिनिवेशाः पर्वाणि च तत्स्मायाअंकुराछिन्ना कंटकाः दुःखानि मुक्ताः मरणपक्षे प्रियायास्तां वेणुलतापक्षे तासां मुक्ताकरत्वात्मुक्तास्वमरणाय सर्वजनः प्रियाःयास्तु ४६ विवेकोपि तदुच्छेदहेतुरिति दर्शयति अहो इति ४७ असिधारादयो बाह्यत्वात्कदाचिदेवानर्थः तृष्णातु हृदि स्थितत्वात्सदैवेति तेभ्योप्याधिका मिति भावः ४८ ,, ,, ,, ,,

छायाकांति प्रसि द्ध्याछायाच परः शत्रुः आस्थामीतिरनास्था दे यस्त्रान्ना स्मिनू देहतरौ के अयं के इत्युपेक्षा इतिभावः ८ नत्वात्म त्वेन सर्वज्ञेन प्रसिद्धोयं कथमुपेक्ष्यस्तत्राह तातेति संतरणमायुर्नंघाः संसारांबुधेर्वापरतीरगमनं नाविनौकायां ९ विश्वासं निःशंक चिरावस्थानयोग्यताप्रत्ययं २० त्वावयः शिराः पटहो वाद्यविशेषः अरूढे असारे सछिद्रे च गतध्वनौ अप्राप्तनिर्गमनोपायोपदे शशब्दे ११ देहमेव पुनः पक्षिः स्पष्टत्वेन रूपयति संसारेत्यादिना घुणाः काष्ठकीटास्तैः क्षतः छिद्रितः १२ त्वक्चर्मत्वक्पल्लवा

सच्छायो देहवृक्षो जीवपांथगणास्पदः कस्यालीयः कस्य परः अवस्थाना स्थिके लातके ८ तातसंतरणार्थेनिगृहीता यां पुनः पुनः नावि देहलतायां च कस्य स्यादास्था संभावना ९ देहनाम्नि वने शून्ये बहुगर्तसमाकुले तनूरुहासंख्यतरौ विश्वा सं को धिगच्छति १० मांसस्नाय्वस्थिवलिते शारीरपटहेदृढे मार्जारवदहं तात तिष्ठाम्यत्रगतध्वनौ ११ संसारारण्यसं रूढो विलसच्चित्तमर्कटः चिंतामंजरिताकारो दीर्घदुःखघुणक्षतः १२ तृष्णाभुजंगमीगेहं कोपकाककृतालयः ॥ स्मितपुष्पोद्गमः श्रीमाञ्छुभाशुभमहत्फलं स्कंधोघैलताजालोहस्तस्तवकसुंदरः पवनस्पंदिताशेषस्वांगावयवप ल्लवः १४ सर्वेंद्रियखगाधारः सुजानुस्तंभउन्नतः सरसच्छायया युक्तः कामपांथनिषेवितः १५ मूर्ध्नः संजनिता दीर्घशिरोरुहतृणावलिः अहंकारगृध्रकृतकुलायः सुषिरोदरः १६ ॥ ॥ ॥

देर्मांगलिकत्वेन पुष्पोद्गमः पुष्पोद्गम इतिवापाठः १३ स्कंधशब्देन बाहुलक्ष्यते लते शाखे समे शाखा लते इत्यमरः ओघजाल शब्दौ शरीरभेदेन नेयो जातिक्येनैव लक्ष्यत्व निरूपणात् पवनोत्र प्राणः १४ शोभने जानुनी मध्यमपर्वणी यस्य सतया द्विवोध्व काय एव स्तंभसदृशभागो यस्य सः यावत्सरसछायया यौवनकांत्या शीतलच्छायया च युक्तस्तावत् कामयां पथनिषेवित इत्यर्थः १५ आदीर्घेति छेदः वक्षोपर्यपि पक्ष चित्तरणोस्त्वनिः प्रसिद्धः १६ ॥ ॥ ॥

आधिव्याधि बहुक्लेशजरामरणभंगुरः चिदानंमानन्तस्मादेर्देहरणवान्ननिंघते १ अस्तुतस्माद्दुःखहेतुत्वमेवेत्युपपादयति
आर्द्रेत्यादिना आत्रारापुदर स्थमत्सम्मूत्रादिभस्त्री तंत्र्योनाड्यः पितरः पततोपघातोमरणंच २ अज्ञोजडोपितज्जडंजानाती
तितज्ज्ञः आत्मातत्सदृशस्तस्मात्यः स्थलस्मादशप्राणादिकोशंचतुरस्रधारत्वाच्चवलितांचेष्टितेवपंचगुणा आत्मचमत्कृतिरध्यस्त
चिदात्मत्वंयस्मिन् भव्योमोक्षाधिकारसंपन्नोनजडोनेतरजडंतुल्यः २ अतएवचिज्जडदृशोर्मध्येकिमपमात्मकोटौस्थापितुंनाम
कोप वीतिसंशयेदीलापितः अनिर्णयदुस्थः आशयोमनोयस्मिन् विवेकशेयाधस्तच्छन्नत्वादेव विमूढ आत्मायस्मिन् अथवाप्रपश्य

श्रीरामउवाच ॥ आर्द्रांत्रतंत्रीगहनोविकारीपरिपातवान् देहः स्फुरतिसंसारेसोपिदुःखायकेवलं अज्ञोपितज्ज्ञसदृ
शोवलितात्मचमत्कृतिः युक्तोभव्योप्यभव्योपिनजडोनापिचेतनः जडाजडदृशोर्मध्येदोलायितदुराशयः अविवेकी १
विमूढात्मामोहमेवप्रयच्छति स्तोकेनानंदमायातिस्तोकेनायातिखेदतां नास्तिदेहसमः शोच्योनीचोगुणवहिःकृतः प्र
आगमापायिनानित्यंदंतकेशरशालिनः ६ अबदंतरसत्यक्तोहस्तपादसुपल्लवः गुल्मवान्कार्यसंघातोविहंगमकृ ह

तीतिपाठेजडदृग्जः अजडदृग्विवेकी जयोरायोमध्येदेहे आत्मबुद्ध्यायोहंसंसारमेवप्रपश्यतिनपुरुषार्थं वतोसौदोलापितदुराशय
श्चेचलाशुद्धिचित्तइत्यर्थः ३ स्तोकेनात्र पानादिनाशीतातपादिनाच नीचोधमः अशुचिरितिरितियावत् ४ उपेक्षार्हतायक्षं
वृक्षत्वेनरूपयतिचतुर्भिः प्रतिक्षणंप्रतिहर्षलनं प्रत्यागतंवच ५ घनउन्नतः स्कंधोंसः शाखामूलंचद्विजास्त एवमेषामस्
तीसम्तेषांश्रेणीवज्रनामाधारस्तंभइवसुभास्थितिर्यस्यशिरःपीठंशिरःस्थानं ६ अवोकर्णोज्ञाचवदंतेनरसयतु इतिदंतरसो
काष्ठकुदकारवोपद्रिणोताभ्यांत्यक्तस्वंजप्रहारैः कुद्दितइवछिद्रः गुल्मरोगविशेषामूलप्ररोहाश्चतद्वान्कार्यः कर्तुशिकाःस
त्मकघातः छेदनभेदनादिः शस्त्रकुठारादिनायस्यविहंगमोवापरोतिमंत्रप्रसिद्धोजीवेश्वरोवुद्धिजीवौवाताभ्यां कृतहृदयनीडः

टी०

प्रकटन्मज्जाणि तानि द्वियाणि प्रज्ञानुद्धिः प्रकटेतित द्विशेषणं किंपावि शेषणंवा २६ मूर्च्छाः कर्णविवकुंडलमुक्तादिप्रीय
के चंद्रशाले शिरोगृहे निद्रेहा-कालचिन्तकाः २७ पेरा विवरंसदरंध्रिद्वं २८ सरमाशुनीव भ्रमणदेतपकलहादिकारिणी
स्तनयारणीतांतरं भांकारो भीषणध्वनिः २९ ३० मर्कटिका प्रसिद्धाः प्रबाटविष्कंभकाष्ठंवा ३१ सुधाचूर्णं त्वगेवसुधा
लेपस्तेनमसृणं स्निग्धंयंत्राणि घसदेशकयादीनिते आमिवसं धानांसंचारो भ्रमणादिः तेषामेवसंचारोवा मनएवसदातन

नखोनत्वाभि निलयंनस्मारणीतांतरं भांकारकारिपवनं नेष्टं देहगृहंमम २९ प्रवेशनिर्गमव्यग्रवातवेगमनार
तं विततास्रगवानंतनेष्टं देहगृहंमम जिह्वामर्कटिकाक्रांतं वदनद्वारविभीषणं दृष्टदंतास्थिशकलैर्नेष्टंदेह
गृहंमम त्वक्सुधालेपमसृणंयंत्रसंचारचंचलं मनः सदाखुनोत्खातं नेष्टं देहगृहंमम स्मितदीपप्रभोद्भासित
णमानंदसुंदरं क्षणंव्याप्तंतमः पूरैर्नेष्टं देहगृहंमम: समस्तरोगायतनंवलीपलितपत्तनं सर्वाधिसारगहनंनेष्टं
देहगृहंमम अस्तदेत्तामविषमाश्मन्या निःसारकोटरा तमोगहनदिकुंजानेष्टादेहाटवीमम देहालयंधारयि
तुंनशक्तो मिमुनीश्वर पंकमग्नंसमुद्धर्तुं गजमल्पवलोयथा किंश्रिया किंचराज्येन किंकायेनकिमीहितैः
दिनैः कतिपयैरेवकालः सर्वंनिकृंतति ३७ रक्तमांसमयस्पास्य सैवा ह्याभ्यंतरंमुने नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कायस्यावदधौ

अवखुर्मूषकस्तेनोत्खातमिव शैथिल्यरजरवल्लादिभावमापादितं ३२ स्मितान्येव दीपप्रभोद्भासितान्येवदीपाः तमःपूरैः अज्ञानांधका
रप्रवाहैः ३३ वलीत्वक्‌ शैथिल्यंपतनंनगरं निवासस्थानमितियावत् आधयोमानदुःखानितान्येवसारः प्राधान्येन
भोगफलातैर्गहनंदुर्गमं अरण्ययागनंवा ३४ अस्त्राणि द्वियाण्येवक्रमाभल्लूकाः ३५ ३६ ईहितैः चेष्टितैर्मनोरथैर्वा निकृंत
तिछिनत्तिसबाह्याभ्यंतरविमृश्यैतिशेषः ३८ नानुसरतिनानुगच्छतिकृतेपालनपोषणाद्युपकाराभावादितिकृतघ्नाः ३९ ॥ ॥

विभक्तवासनाजालस्वप्रप्ररोहजटाजालवेष्टितमूलत्वाद्दुर्लभा दुरुच्छेदा आकृतिः स्वरूपं यस्य व्यायामः श्रमः स एव विविधया याजो विटपदेश्यो तेन विरसः प्रियस्पर्शहीनो रसस्य १७ लुठतु भ्रमो पततु वा परिवर्ततां १८ वलन्तीमुहुः संसरन्ती तृष्णाल तागृहस्वामिनी यस्मिन् अत एव रागेण कामेन गैरिकादिरंजकद्रव्येण च रंजितानि सर्वांगानि यस्मिन् १९ पृष्ठास्थिलक्ष णाकाष्ठानां संघट्टेन परितः संकटः संकुचितावकाशः कोटरो यस्य अंत्राणी मलमूत्रान्नरसादिजसरादिग्धादीपयद्धाः २० स्नायवः शिरास्ता एव तंत्र्यो वाणादितंत्रीबंधनरज्जवो यस्मिन् असंगत्वान्नाडीतंत्र्योः स्वांगेऽतिन कविशेषः मंकोलं चूर्णं २१ आ

विच्छिन्नवासनाजालमूलत्वाद्दुर्लभाकृतिः व्यायामविरसः कायः कस्यायं न सुखाय मे १७ कलेवरमहंकारगृहस्थ
स्य महागृहं लुठत्वभ्येतु वा स्थैर्यं किमनेन सुखेन मम १८ पंक्तिबद्धेन्द्रियपशुं चलत्तृष्णागृहांगणं रागरंजितसर्वांगं
नेष्टं देहगृहं मम १९ पृष्ठास्थिकाष्ठसंघट्टपरिसंकटकोटरं आन्त्ररज्जुभिराबद्धं नेष्टं देहगृहं मम २० प्रसृतस्नायुतंत्री
कं रक्तांबुकृतकर्दमं जरामैकोलधवलं नेष्टं देहगृहं मम २१ चित्तभृत्यकृतानंतचेष्टाबद्धव्यवस्थिति मिथ्यामोहम
हास्तंभं नेष्टं देहगृहं मम २२ दुःखार्भककृताक्रंदं सुखशय्यामनोरमं दुरीहादग्धदासीकं नेष्टं देहगृहं मम २३ मला
ढ्यविषयव्यूहभांडोपस्करसंकटं अज्ञानक्षारवलितं नेष्टं देहगृहं मम २४ गुल्फगुल्गुलविश्रांतजानूच्चस्तंभमस्तकं ॥
दीर्घदोर्दारुसुदृढं नेष्टं देहगृहं मम २५

वष्टंभपतनप्रतिविधानमिथ्याभ्रम एव स्तंभो मोहो अज्ञानं च स्तूणोऽयम् आधारस्तंभो कर्मधारयो वा २२ दुष्प्रेरणासे दुःप्रेरणासैव दग्धादाह कृष्णपंडितादासी यस्मिन् २३ अत एव मलाढ्ये देष्विषवतु लेखविलिंके विविषयव्यूहलक्षणो भांडैरुपस्करैर्द्रव्यादिसाधनैश्च संकी र्णं क्षारे लवणादिः मित्यादि विशीर्णतादिहेतुरूपेणा वा २४ जंघास्तंभस्य गुल्गुल आधारकाष्ठस्थानीयस्तत्र विश्रांतस्तप्र तिष्ठितस्या च्चोत् जंघास्तंभस्य जानुमस्तकं तदपि स्वाधारां धारपरंपरया प्रतिष्ठितं मेवमूलशैथिल्ये सर्वशो शैथिल्यापत्तेः दोषा वाहू २५

वा०टी
वै०रा०
४१

नि: सारानीरसा: कायाएवचपल्ला वायवो संसापन्ना: रजोमार्गेरोराजसप्रवृत्या धूलिमात्रपदेशेषेण वा धूलिशेषेणाकाशमार्गे
गान्पंत्र ५० अत्रदीपशरीरयोर्गत्यागती विनाशोस्ततो एवंमिलोकादनकृष्यशरीरस्यनेहकनचित्जायते इतिसंबंध: ५१ आस्था
सारत्वाचिरस्थापित्वसतत्वाघभिमान: कंठोकेपिपोनपु नोद्दिर्वचनमतिशयार्थे अयं इदंत्वेन घटादिवज्जडोदृश्ये हंनइतिवि
चार्य विश्रांतचित्ता: परात्मनीतिशेष: पुरुषोत्तमा: पुरुषश्रेष्ठा: विस्मु: स्वरूपाएवेतिवा ५२ दोषदशोदुदृश्ययो विशेष्या: घ्न

निंसारसकलारंभा: कायाश्वपलवपव: रजोमार्गेणागछंतोदृश्यंपतेनेहकेनचित् वायोर्दीपस्यमनसो गछतोर्ज्ञायते
गति: आगछतश्चभगवंच्छरीरस्यकदाचन ५१ वध्दास्थायेशरीरेषुवध्दास्थायेजगत्स्थितौ नास्मोहमदिरोन्मत्ताद्धि
ग्विगस्तुपुन:पुन: नाहंदेहस्यनोदेहोममनायमहंतथा इतिविश्रांतचित्तायेतेमुनेपुरुषोत्तमा: ५२ मानावमानवहु
लावहुलाभमनोरमा: शरीरमात्रवध्दास्था घ्नंतिदोषदृशोनरं शरीरश्वभ्रशायिन्यापिशाच्यापेशलांगया अहंका
रचमत्काराछलेनछलितावयं प्रज्ञाकवित्वं दग्धशरीरेणजननता विप्रलंभ्यते दिनेकतिपयेदेवनिर्जरांवुकणोयथा
तप्तयमयत्नेनजठर: कायपल्लव: ४८ कायोयमचिरापायोवुद्बुदोंवुनिधाविव व्यर्थंकार्यपरावर्त्तेपरिस्फुरतिनिष्फ

तिमस्तुपवशंनयंति ४५ प्रज्ञासच्छुद्धि: वराकीदीनामिथ्यानमेवकुराक्षसी एकिं कार्यसहायशून्या ५६ यदादृश्यवर्गेनि
किंचिदपिसत्यंतदातदंत: पातिशरीरमपितथैवेतिस्वतएवदग्धप्रायेणासन्नापिशरीरेणजीवसमूह: प्रतार्यते चित्रमाश्चर्यमि
तदित्यर्थ: ५७ यद्विजनताविप्रलंभेनकायस्यकिंचित्प्रयोजनंस्यात्तदायुज्येतापितदपितांस्तीत्याहद्वाभ्यां ५८ कार्याणांसंसारि
कधावनान्येवपर: आवर्त्तेभिसोभ्रम: व्यर्थंस्वार्थशून्यंयथास्यात्तथानिष्फल: परार्थशून्योपीत्यर्थ: ५९ ॥ ॥

४१

चलमम्रपत्रः लेवंलेवमानंपदेवुजजलकणाः सन्निधानात्मज्जेनकराणिप्र रावेतिगम्यतेभंगरोनश्वरः ४० आधिव्याधिकंटक
कशतत्वाज्जर्जरः शिथिलः तनुरत्नेः स्त्रद्रस्वभावः ४१ वालपल्लवमिवोपेलवाम्र द्रीतनुतांकार्श्यंपेलवमितिपाठेक्रियाविशे
षणं आश्रयद्वाराउभयत्रापियोग्यता ४२ तानिपुनः पुनः पूर्वोपभुक्तान्येवचीत्तितायस्यैवतु आनुहस्पसर्वनाम्नापरामर्शोद्वि
नापिद्विर्वचनंवीप्सालभ्यते प्राकृतेपामरः ४३ संसेव्यसंप्राप्यउद्धायं उपचयमुत्कर्षेवास्थैर्यमविनाशितां ४४ ४५ त्वस्यैव
कुहरकमल्पच्छिद्रं सुपद्वमस्ठः अतएवमुक्तेहः आत्मा इहरानुकूलेच्छाचेष्टाविधुरः अतएवमूकः गरूपसर्पणेनत

मत्तेभकर्णाग्रचलः कायोलंचांतभंगुरः नसंत्यजतिमांयावत्तावद्वेतस्यजाम्यहं ४० पवनस्पंदतरलः पेलवः
कायपल्लवः जर्जरस्तनुरत्नस्नेनेक्षोभेकठनीरसः ४१ भुक्त्वापीत्वाचिरंकालं वालपल्लवपेलवां तनुतामेस
पत्नेनविनाशमनुधावति ४२ तान्येवसुखदुःखानि भावाभावमयान्यसौ भूयोप्यनुभवः कायः प्राकृतोहिनल
ज्जते ४३ सुचिरंप्रभुतांकृत्वासंसेव्यविभवश्रियं नोद्धायंप्रेतिनस्थैर्यंकायःकिमितिपाल्यते ४४ जराकालेजर
रागेतिमृत्युकालेनयाश्रितिं समएवाविशेषज्ञः कायोभोगिदरिद्रयोः ४५ संसाराम्भोधिजठरेत्तुस्माकुहरकोतरे
सुप्तस्तिष्ठतिमुक्तेहोमूकोयंकायकच्छपः ४६ दहनैकार्थयोग्यानिकायकाष्ठानिभूरिशः संसाराध्वाविहीहांतेकं
चितेषुनरंविदुः ४७ दीर्घदोरालपवलया निपातफलयानया नदेहलतयाकार्यंकिंचिदस्तिविवेकिनः ४८ मज्जन्

त्वस्मादिवात्रिकलस्यकच्छोपलच्चितदुरंतद्वैदुर्विषयकर्दमरसात्वाद्विवात्कच्छपः ४६ दहनमेवैकोर्थोमुख्यंप्रयोजनंतद्यो
ग्यानितेषुतेषांमध्ये ४७ वलनेवलः प्रतानवेष्ठनंनिपातोऽधोगतिस्तत्फलंस्वत्सर्यवसितः पातोमरणंयस्याः निपात
फलेउम्रदितेः पातोयस्याइतिवा ४८ कर्दमकोशेषुपंकाधानेषु विषयपल्वलेषुकपंके दुर्दशायप्रकारेदर्दुरोभेकः ४९

वा०टी०
वै०रा०
४२

प्रतिज्ञार्थं प्रपंचयति अशक्तिरित्यादिना गुरुत्वादुत्साहाभिलाषतात्पर्यात्स्यामरणादिविषये गुरुता क्रीडाकौतुकादिविषये तदलाभेदे
त्यभिप्रेत्य मितिभेदः २ चकारोनुक्तानंतदुद्देशासमुच्चयार्थः बंधने अधिकारणे ल्युट् आलानं गजबंधनस्तंभः जरारोगेसमाहारद्वंद्वे
एकवद्भावः तास्त्वाद्दृश्यः परितः कृतं तिछिद्रं तीव्रपीडयांतयाः पादृशः ४ तीर्यग्जातयः पश्वाद्यस्तैः समआरंभोयस्य अवधीरि
तोभर्त्सितः ५ उरः स्थितं प्रतिबिंबमिव स्फुटंघनं निबिडं अज्ञानं प्रतिच्छायांचित्ते तन्नछिषयप्रतिबिंबनेनबोधघना निबडुला निर्भ्रांतिज्ञा

अशक्तिरापदस्तस्मान्मूकतामृदुबुद्धिता गुरुताला लुतादैन्यं सर्वं बाल्ये प्रवर्तते २ रोषशेषोदन्यसौद्रासदैन्यजर्जरितास्य च
दशासु बंधनं बाल्यमालानंशृंखलामिव ३ नष्टेनजरारोगेनचापद्दिनयौवने ताछिन्ना विभिकृतं तिहृदयं शैशवेषुयाः
तिर्यग्जातिसमारंभः सर्वैरेवावधीरितः लोलोबालसमाचारो मरणादपि दुःखदः प्रतिबिंबघनाज्ञानं नानासंकल्पपे
लवं बाल्यमालूनसंशीर्णमनः कस्यसुखावहं जलवन्नाभिलाजि ... हसुजातभीत्यापदेपदे यद्दयं शैशवेऽबुद्ध्याक
स्यापदि हितं द्ववेत् लीलासंदुर्विलासेषु दुरीहा सदुराशये परमं मोहमाधत्ते बालो न ल वदापतत् ८ विकल्पकल्पिता
रंभ दुर्विलासं दुरास्पदं शैशवं शासनायैव पुरुषस्य न शांतये येदोषा ये दुराचारा दुःक्रमा ये दुराधयः ते सर्वे संस्थिता बाल्ये [illegible]

नान्यस्मिन् अतएव नानासंकल्पैः पेलवं मृदुतुच्छमिति यावत् तत्तत्संकल्पितविषयालाभादालूनं सर्वतश्छिन्नमिव संशी
र्णमिव सराढुः खितं मनो यस्मिंस्तं मनो यस्मिन् ६ भयलक्षणपादुः खं मुख्यमेव वा भयादपि भयांतरात्यतेः अवबोधाज्ञानेन
हि शब्दो प्यर्थे ७ सामान्यविशेषाभ्यां बुध्यबुद्धिपूर्वकत्वाभ्यां मानसत्वेन च लीलादीनां भेदा मोहं सोरताभ्रमं ८ निष्फलैषिक
मैत्री बालप्रमत्तवचनादपि कौतूहलेन कल्पित महारंभ दुरास्पदं दुः प्रतिष्ठं शासनायगवादिकृत कशाता डनादि दुःखायैव
नवि ... नविश्रांतये ६ दुःक्रमा दुस्तराः कौशिकावायसारातयः १० ॥ ॥ ॥ ॥

कुतः क्रार्यादिदृश्यवर्गस्यासत्वं तत्राहमिथ्येति यतो मिथ्याभूतस्याज्ञानस्य विकार इत्यर्थः स्वप्नसंभ्रमनगरतुल्ये अथवा रथा प्र
तीनामाधारे शरीरे एव स्वप्नदर्शनात् स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तेत इति श्रुतेः नगरस्य नागरिकव्यापारतुल्यसत्ताकत्वादित्यर्थः
६० विश्वसितु विश्वासं करोतु विग्रहे देहे ६१ हठवृत्तिषु भंगुरतांशे ध्रांसस्योत्कर्षो रव्यापनाय वल्गो प्रवृत्तेषु पदार्थेषु भ्रमध्येसतभं
गुरकार्यसमूह विजयिनो ग्रयेता उत्कादयाः दयस्तेभ्योपि जातजयं लब्धोत्कर्षं तत्कुतस्तत्राह प्रबलदोषमिति नाशहेतुदोषसा वैराग्य
मग्रीवा उत्पादित्यर्थः अपोह्य तु च्छत्वतु त्वा निरस्य ६२ ॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे [illegible] प्रकरणे अष्टादशः सर्गः १८

मिथ्याज्ञानविकारेस्मिन् स्वप्नसंभ्रमपत्तने काये स्फुटतरापाये रमणमास्थानमेद्विज ६० नदित्स्वशरदभ्रेषु गंधर्व न
गरेषु च स्थैर्यं येन विनिर्णीतं स विश्वासितु विग्रहे ६१ सततभंगुरकार्यपरंपराविजयिजातजयं हठवृत्तिषु प्रब
लदोषमिदंतु कलेवरं तृणमिवाहमपोह्य सुखं स्थितः ६२ ॥ इतिश्रीमोक्षोपाये वासिष्ठे रामायणे कायजुगुप्सा
नामाष्टादशः सर्गः १८ श्रीरामउवाच ॥ लब्ध्वापि तरलाकारे कार्यभारतरंगिणी संसारसागरे जन्मबाल्यं दुःखा

यकेवलं १ ननु देहस्य सर्वा अवस्था दुःखरूपाः तथा
अज्ञानं तत्र बाशेगाशेभ्रचापलदूषितं तिर्यग्जंतुसमावस्थं बाल्यमप्यत्र निंद्यते
ल्पस्य सर्वे सर्वजनस्य हर्षणीयतया रम्यतरत्वात् तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा मतोकुमारो वा अति घ्रीमानंदस्यगत्वा शयी
तेति श्रुत्या पिबाल्यस्यानंदवद्वलत्व प्रतिपादनाच्चेत्याशंक्य वित्तरेणतस्यानर्थबहुलतां प्रपंचयितुं प्रतिजानीते लब्ध्वापीति का
भा २ र्यभारे नानाकर्तव्यालिविवेशैः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया धान्येन धनवानितिवत्तद्धितप्रकृत्यर्थे अभेदेनान्वयः तरला अस्थिरा आ
कारा अनुविशरीरा शाययस्मिन् अत एव चंचलस्वभावे संसारसागरे जन्म मनुष्यजन्म बाल्यः केवलं दुःखायैव लभते जंतुरिति १०
शेषः अपिना मानुष्यजन्मनः अतिदौर्लभ्यं द्योत्यते तथा च श्रुतिस्तत्तोयैरवलदुर्लभ्यपतरमि

वा॰टी॰ दुरीहालिखितैश्चेष्टाभिर्दुःखमनोरथैर्बलिर्धलनलग्नाणिप्राप्तावदानि वहुभिर्वक्रैरुच्चैर्भिर्वचनीयायै रूल्वणानिक्रूराणि २३ २४ अ
वै॰रा॰ पराप्राप्तकादन्यामपि अदर्थानां पारवश्यकृताद्यानाद्यनिष्ठपरंपरां २५ मिथ्यावस्तुष्वेवकल्पिताः कल्पनासंग्रतावुद्धिर्यस्या २६
४३ कस्माद्धेजनेच्छयाम्रदत्त्वालोभुवनंतेभोजनंदास्यामीतिप्रतारणेनसंहृष्टस्तदेवभोक्तुंवांछ तीतिप्रसिद्धं २७ अंतर्मनसि चितिःशी
तातपादिदुःखसंवेदनंयस्य उर्वीरुहोपृष्ठस्य २८ उड्डीतुमडुपितं इद्धुणाभावस्तुंदसः पक्षाभ्यांलग्नयावाहुभ्यांविहगधर्मि

ष्वसेकस्याभिलषिताभावानप्राप्तमधीः दुःखमेत्यबलोबालो विनिकृत इवाशये दुरीहालब्धलग्नाणिबहुव
क्रोल्वणानिच बालस्यपानिदुःखानिमुनेतानिनकस्यचित् २३ बलोबलबनात्वेन मनोरथविलासिता मनसा
43
तप्यतेनित्यंग्रीष्मेनेववनस्थली विद्यागुरुगतोबालोः परामेतिकदर्थनां आलानत इवनागेंद्रो विषयंवैषम्यभीष
णां २५ नानामनोरथमयी मिथ्याकल्पितकल्पना दुःखायात्यंतदीर्घायबालतापेलवाशया २६ संदृष्टोभु
वनेभोक्तुमिंदुमादातुमंबरात् वांछतेयेनमौर्ख्येण तत्सुखायकथंभवेत् अंतश्चित्तेरशक्तस्यशीतातपनिवारणे
कोविशेषोमहाबुद्धेबालस्योर्वीरुहस्यवा २८ उड्डीतुमभिवांछतिपक्षाभ्यांक्षुत्परायणाः भयाहारपरानित्यंबाला
विहगधर्मिणः २९ शैशवेगुरुतोभीतिर्मातृतःपितृतस्तथा जनतोज्येष्ठबालाच्च शैशवंभयमंदिरं ३० सकल
दोषदशाभिहिताशयंशरणमप्यविवेकविलासिनः इहनकस्यचिदेवमहामुनेभवतिबाल्यमलंपरितुष्टये ३१

इतिश्रीवैराग्यप्रकरणेबालजुगुप्सानामैकोनविंशःसर्गः १९

णाःपक्षिसमाः २९ ३० सकलाभिर्दोषदशाभिर्विहिताशयंदूषितांतःकरणं अविवेकलक्षणस्यविलासिनोनिरंकुशविहारशील
स्यशरणंगृहंचेदितिनिपातोऽप्यर्थे एवकारोभिन्नक्रमः कस्यापिपरितुष्टयेसुखाय अलंअत्यर्थंनैवमतीत्यर्थः ३१ इतिवासिष्ठता
त्पर्यप्रकाशेवैराग्यप्रकरणेएकोनविंशतितमःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

४३

यद्वा किं तं बाल्यं रम्यतरमिति तत्राह बाल्यमिति स्मृतिस्तु रागादि विक्षेपप्ररोहे स्वाभाविकात्मसुखाविर्भावसंभावनायानि बाल्यरम्यता
परेति भावः ११ तदरम्यतामेवोपपादयति यत्रेत्यादिना त्रैलोक्ये अभ्यममंगलं तदपीत्यन्वयः १२ न केवलं मनुष्याणामेवाभ
क्ष्यमपि तु सर्वजंतूनामिसाल्हसर्वेषामिति मनश्चांचल्यातिशयस्य दुःखातिशयहेतुना प्रसिद्धेवेति भावः १३ संश्लिष्यतोमिं
लितोः कुचापले तत्प्रयुक्तानर्थे १४ शैशवेनाक्रांतान्तचेतसः स्त्रियात्सकाशात् शिक्षितमभ्यस्तं नृत्यमिव तु श्रेष्ठा १५ भंगुरा स्थिती

बाल्यं रम्यमिति व्यर्थं बुद्धयः कल्पयंति ये तान्सर्वे पुरुषान्ब्रह्मन्धिग्गस्तु हतचेतसः ११ यत्र दोलाकृति मनः परि
स्फुरति ह तनिष्ठ त्रैलोक्याभ्यममपि तत् कथं भवतु तुष्टये १२ सर्वेषामेव सत्वानां सर्वावस्थाभ्य एव हि मनश्चंचलता
मेति बाल्ये दशगुणं मुने १३ मनः प्रकृत्यैव चलं बाल्यं च [illegible] लवतां वरं तयोः संश्लिष्यतोस्त्राता कः स्वातः कुचा
पले १४ स्त्रीलोचनैस्तडित्पुंजे ज्वालाजाले तरंगके चापलं शिक्षितं बल्यं शैशवाक्रांतचेतसः १५ शैशवं च म
नश्चैव सर्वाश्चैव हि वृत्तयः भ्रातराविव लक्ष्यंते सततं भंगुरस्थिती १६ सर्वाति दुःखभूतानि सर्वदोषाकुला
ध्ययः बाल्यमेवोपजीवंति श्रीमत्ताभिव मानवाः ७ नवं नवं प्रीतिकरं न शिशुः प्राप्य हंत यदि प्राप्नोति तदसौ याति वि
के ३. षवैषम्यमूर्छनं १८ श्लोकेनव श्मायाति स्तोकेनैति विकारितां अमेध्यरसे रमते बालः कौलेयको यथा १९ अज्ञस्तु
नाष्यवदनः कर्दमक्रोजडाशयः वर्षाचितस्य तस्य स्थलस्य सदृशः शिशुः २० भयाहारपदं दीनं दृष्टादृष्टाभि
लाषि च लोलबुद्धिवपुर्धत्ते बाल्यं दुःखाय केवलं २१

नुभावत्वांदसः चपलस्वभावे १६ दुःखभूतानि प्रभूतदुःखानि दुर्व्यसनादीनि ७ तन्नदानि षयनत् दुःसहेन वैषम्येण चित्त
विकारेण मूर्छनामूर्छां १८ कौलेयकाः श्वा विशेषणानि साधारणानि १९ नाष्यमश्रुउष्टोदमत्र जडाशयोऽज्ञबुद्धिखेतनम्र
वर्षाच्चितततश्भ्रमावपिनाष्यादयः प्रसिद्धः २० भयं च आहारं च भयाहारी दष्टं सन्निहितं अदृष्टं असन्निहितं लोलेबुद्धिवपुषीयस्य २१

रसाः शृंगारादयः कथ्यते यो वि षयाभिलाषादुस्तरजलातिच प्राचूर्येमयः रागलोभादीनां चौरव्याघ्रासर्पादीनां च चित्रैराश्रयैर्हेतुभि र्वृत्तांत निचयेर्स्तंभिता पूरिता भूपे विनाराण्यभूमिः ७ धना निवह नानिगर्जितानां च सा अभिमानोक्तपोषनमामेघानां गर्जिता निचयस्मिन् अतएव विद्युदिव प्रकाशमानां ८ भोगकाले मधुरं अनएव स्वादु दुःखं ति रिक्तं परिणामतः दूषणं निंदाहेतु दोषाणं भूषणमलंका रायमाणं सुरायाः कल्लोलामदविलासाः ९ विप्रलंभदं वंचनप्रदं १० सर्वस्य क्षणमनोहरस्य वस्तुजातस्य मध्ये अग्रे अग्रसरस्य

नानारसमयी चित्रवृत्तांतनिचयोभिता भीमा यौवनभूर्येमती राधीरः सञ्चयते ७ निमेषभासुराकारमालोलं घनगर्जि तं विद्युत्प्रकाशमशिवं यौवनं मेन रोचते ८ मधुरं स्वादु रिक्तं च दोषाणां दोषभूषणं सुराकल्लोलसदृशं यौवनं मेन रोचते॥

44 ९ असत्सुस्वप्नसंकाशमचिराद्विप्रलंभदं स्वप्नांगनासंगमसं यौवनं मेन रोचते १० सर्वस्याग्रे सर्वपुंसः क्षणमात्रमनोह रं गंधर्वनगरप्रख्यं यौवनं मेन रोचते ११ इषुप्रयातमात्रं हि सुखदं दुःखभासुरं दाहदोषप्रदं नित्यं यौवनं मेन रोचते १२ आ पातमात्ररमणं सद्भावरहितांतरं वेश्यास्त्रीसंगमप्रख्यं यौवनं मेन रोचते १३ ये केचन समारंभास्ते सर्वे सर्वदुःखदाः ता रुण्ये संविधिं यांति महोत्पातापचक्षये १४ हार्दांधकारकारिण्या भैरवाकारवानपि यौवनाज्ञानयामिन्या बिभेति भगवा नपि १५ सुविस्मृतशुभाचारं बुद्धिवैधुर्यदायिनं ददाति तरामेष भ्रमं यौवनसंभ्रमः १६ कांतावियोगजातेन हृदि दुःस्पर्श वन्हिना यौवने दह्यते जंतुस्तरुर्दावाग्निना यथा १७

भ्रमित्यर्थः गंधर्वनगरदर्शनस्य भरणाच्चिन्हत्वात्तस्य ते सर्वस्य वयसो ग्रे अंते इत्यर्थः ११ ज्यामुक्तइषुर्यावता कालेन लक्ष्यं प्रतिपत तितावत्कालं सुखदं रमणं रमणीयसद्भावः शुभवितता १३ सर्वे पांदुःखदा ये केचन समारंभास्ते सर्वे इत्यन्वयः क्षयेप्रलये १४ भैर वाकारवान् भवानीश्वरोपि यौवनयुक्ताज्ञानरात्रेर्नूनं बिभेति कथमन्यथा सदेव विवेकज्ञानचंद्रं धारयतीति भावः १५ भ्रमं भ्रांतिसं भ्रमो मोहः १६ दुःस्पर्शः स्प्रष्टुमशक्यः शोकवन्हिस्तेन हृदि चित्ते दह्यते १७ ॥

म०

लोभद्वेषमदास्तैर्मानसात्सरूपदूषितं कामाघनर्थसदनं [illegible] यौवनं चात्र निंद्यते असुनाल्पतिर्भो र्गोश क्षिपारतं यो भोदुःखबहुलं यौवनं तु तदभावान्नानाभोगरसरंजितत्वाच्च सुखहेतुरेवेति स्फुरती धर्मेवेत्याशंक्य तस्यसुतरामनर्थीतां प्रपंचयति उपक्रमते वाल्या नर्थमित्यादिना संभ्रमेणाभोगोत्साहेन भ्रांत्यावेशमाणा कामपिशाचादिना वाभ्रभिहताशयो दूषितांतःकरणः आचतुर्दशवर्षमौढ्ये नमर्यादाकरणान्नत यावाल्यं निपातायायौवनं तु निपातायैवेति भावः १ तत्रयौवने अनंताविलसाभ्रेशायस्यवृत्तीः रागद्वेषादिपरि णामात् जडो मूर्खः २ परिभूयते विवेकं तिरस्कृत्यवशीक्रियते ३ अ तएवअवशं अखेतंतं चेतोललनानां युवतीनामिवलोलवृत्तीनां चंचल

गा

श्रीरामउवाच ॥ वाल्यानर्थमप्यसंत्यक्त्वा पुमानभिहताशयः आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेण तु १ तत्रानंतविलासस्य लोलस्यास्वस्य चेतसः वृत्तीरनुभवन्याति दुःखाद्दुःखांतरं जडः स्वचित्तविलसंस्थेन नानासंभ्रमकारिणा बलात्कामपि शाचेन विवशः परिभूयते ३ चिंतानीलोलवृत्तीनां ललनानामिवाकृतीः अर्पयत्यवशं चेतो वालानां मंजरीयथा ४ तेतेदो षा दुरारंभास्तंतं तं तादृशाशयं तद्रूपं प्रतिलुंपंति दुष्टास्ते नैव यौवने ५ महानरकबीजेन संततभ्रमदायिना यौवनेन न ये न सा नष्टा नान्येन ते जनाः ६

चिंतानांवृत्तीनांतन्नयनप्रमाणां अवृत्ती अनावरणानिभ्रमिशिलादिव्यवधानतिरस्कारेणस्वैरं निधिदर्शन स्थितिकानां करतले पि स्सिरूजलं लोलवृत्तीनां तन्नयनप्रमाणां अवृत्ती अनावरणानिभ्रमिशिलादिव्यवधानतिरस्कारेणस्वैरं निधिदर्शन स्थितिकानां करतलेर्पिसिद्धजलं लोलवृत्तीनां [illegible] कामचिंतादिवशीकृतचिंतमतएवतद्रूपं तत्प्रापंतु पुरुषं नरकादिहेतुत्वाद्यंयक्लेशसा समर्थतामितियावत् ४ तत्रयौवने तादृशाशयं कामचिंतादिवशीकृत चिंतमतएवतद्रूपं तत्प्रापंतु पुरुषं नरकादिहेतुत्वाद्यं यक्लेशसा समर्थतामितियावत् ४ तत्रयौवने तादृशाशयं कामचिंतादिवशीकृत चिंतमनःएवतद्रूपंतत्प्रापंतु ... एं

अतिशयं नीता इत्यर्थः अतएवमहानरकेतिस्पष्टम् ॥ ६ ॥ श्रीरामायनमः ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥

चित्ताकाशप्रसादप्रकाशविवेकदक्प्रसरादीनां सर्वेषां गुणानां सज्जनेत्याधुसंगमसच्छास्त्रप्रयत्नादिभिरुत्पाद्यं ते इति सर्गास्ते
षां विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्परनिपातः प्रलयसहस्रसाधनानामपि सद्गुणानामितियावत् स्थितिः स्थैर्यं अपनेतुंद
क्षः समर्थः अनिलपक्षे गुणसर्गाणां लतानां स्तबकानां च २७ पांडुतामिति विषयवासनोऽस्य रोग इत्यर्थः आकुलेभ्यो लितेर
यकैरुत्कराश्चित्तगणपलोदितुल्यैरिंद्रियैरुत्कंठाः कुःसहाः परांकोटिं दोषोत्कर्षं मूर्ध्वदेशं च २८ दोषाणामालिं समूहं
दुष्कृतश्रियां पापसंपदां विलासहेतुत्वाद्विलासः २९ रजोगुणपरागति कडु विवेकपक्षत्वाद्देहपंकजरजश्चलामति षट्पदी

सर्वेषां गुणसर्गाणां परिरूढरजस्तमाः अपनेतुं स्थितिं दक्षो विषमो यौवनानिलः नयंति पांडुतां वक्त्रमाकुला
५ पकरोत्कटाः आरोहंति परां कोटिं तृष्णायौवनपांसवः उद्बोधयति दोषालिं निकृंतति गुणावलिं नराणां यौव
नोऽस्मासो विलासो दुष्कृतश्रियां शरीरपंकजरजश्चंचलां प्रतिषट्पदी निवध्नन्मोहयत्येष नवयौवनचंद्रमा ३०
शरीरखंडकोद्भूता रम्या यौवनवल्लरी लग्नमेव मनोभृंगं मदर्पसुर्जितं गता ३१ शारीरमरुतापोत्थां युवताम
गतृष्णिकां मनोमृगाः प्रधावंतः पतंति विषयावटे ३२ शरीरशर्वरी ज्योत्स्नाचितकेसरिणः सटा लहरी जी
वितांभोधेर्युवतामेनतुष्यये दिनानि कतिचिद्वयं फालितादेहजंगले युवताशरदस्यां हिनसमाश्वासमहीप

वुद्धिभ्रमरी अर्थात दभिमानकाशेतिवध्नन् मोहयति ३० शरीरलक्षणे खंडके अल्पे वनखंडे कुंजे वा वल्लरी पुष्पमंजरी मदय
ति मोहयति उन्नतिमुत्कर्षमूर्ध्वदेशं च ३१ शारीरमेव मरुस्थलि स्तत्र कामस्तु पतापेन उत्थां प्रतिमातां युवतां यौवनं सैव मृग
तृष्णिकां तां प्रति धावंतः विषयलक्षणे अवटे गर्ते ३२ शरीरमेव शर्वरी रात्रिस्तस्याः ज्योत्स्ना चंद्रिका चितलक्षणास्य के
सरिणः सटास्कंध लोमतेन हिमसशोभते लहरी वीचीमाला ३३ येयं युवता सेयं पस्मा देहजंगले कतिचिद्दिनानि

दोषभाङ्गेनेन निर्मला औदार्येणावली रणि गुणाधीनेन पवित्रीचकार: श्रोतमाधुर्यादनुक्रमसमुच्चयार्थ: १९ तारुण्येनतरला चंचला चित्तवृत्ति: भोगतृष्णायातरलिता नि अंतराणि इंद्रियाणि यस्या १६ जर्जरतांशैथिल्यं २० तरलात् सात्तिर्यायस्मिन् न केवलेन एजयति किं त्वमन्वंते ऽ पीति द्योतनाय अनुशब्द: २१ मीनभंगस्तु मनस्विनां मरणाय मद्यपाहु नाशयेवेति अभिमानरा चमहे भरतस्य न्यपचा अभिमानेमेहे भवत्स ध्वस्या विवेकिपुरुषस्य नाशाया धः यातायनित्यालानं अभीक्ष्णं बंधनाय स्तंभः २२

सुनिर्मलापि विस्तीर्णापि यावत्सपि हि यौवने मति: कलुषतामेति प्राव्वी चतरंगिणी १८ शक्यते येन कल्लोलाभी मालंघयितुं नदी मनुतारुण्यतरलतस्मात रलितांतरा साकांतातोलनोपीनो तेविलासास्पदाननं तारुण्यइतिचिं ताभिर्या तिजर्जरतां जन: नरं तलतस्मात्तिर्युवानमिहसाधव: एजयंति न तु छिन्नं जरत्तृणलवं यथा नाशायैवमदांत्त स्यदोषभोक्तिकधारिण: अभिमानमहेभस्य नित्यालानं हि यौवनं २२ मनो विपुलमूलानां दोषाशी विषधारिणां शो षरोदनवृक्षाणां यौवनं बतकाननं २३ रसकेसरसंबाधं [illegible] चंचरीकाणां भ्रमरा: पुष्करं पद्मं २५ [illegible] कुपत्वं आलयोनीडं २५ असंख्यत्वाद्वगतसं कुविकल्पदलाकुलं जडानां गतसंख्यानां कल्लोलानां विलासिनां अनपेक्षितमर्यादेवारिधिर्नवयौवनं २६

म्रमराणां

रसालाभवियोगाभ्यामंतर्दाह: द्वेषस्तद्युक्तरोदनान्येवदला: दोषाएवाशी विषा: सर्पा: बतेतिखेदे २३ रस्यते इतिरस: सुखलवमक रंदस्तेन केसुखे विषयेसरंतिप्रसरंतीतिरागादयरावकेसरा: तैरसंबाधं निबिडितं दन्नानिपत्राणि चंचरीका: भ्रमरा: पुष्करं पद्मं २४ कृतेयायमकृतं पुण्यं लोकिककार्याणि वा कृतानि पतनहेतुत्वात्कुपत्ना: आलयोनीडं २५ असंख्यत्वाद्वगतसंख्यानांक ल्लोलानां विकल्पतरंगाणां विलसनशीलानां अनपेक्षितमर्यादे: अनवधि: अनपेक्षितम निर्वेजरादि दु:खमेवमर्यादापर्यवसा

दुश्रिंता चंचरीकाणां पुष्करं विद्धियौवनं कृताकृताकुपत्नाणां हृत्सरस्तीरचारिणां आधिव्याधिविहंगानामालयो नवयौ

[illegible]

प्र० च०
टी० रा०
४६

प्रत्यसनरकव्रातनिष्यन्ननिखिलांगिका: स्त्रियोप्यत्रविनिंघंतेप्रेसांनरकजन्मदा येषुत्वीपिंडेषुपूनांरमणीयताभ्रमस्तेषां
स्वरूपंविचित्रदर्शयितुमुपक्रमतेमांसेत्यादिना छायव: शिरा: ग्रथनग्रंथितेन शालिन्या: शोभमानाया: मांसमय्या: पांचालि
कायाः प्रतिमाया: शकटादियंत्रमिवलोलेचंचले अंगपंजरेशोभनमिवयन्मन्यंतेननात्किंन किंचिदित्यर्थ: १ उक्तमेवप्रपंचयि
ष्यन्प्रथमंमूर्नांयत्रनेत्रेविलासविभ्रमस्तत्रविवेकेअशोभनतां दर्शयति त्वगितिसमाहारद्वंद्व: रम्यचेत्सज्जत्व किमुधेतिनोचेदि
तिशेष: मुधामर्थं २ विपुलाशयो विवेकविस्तीर्णबुद्धि: ३ अंगेतिकोकलामंत्रेण लुठतेउपघ्नंतिक्रव्यादामांसाशिनोगृध्रगो

श्री**राम उवाच॥** मांसपांचालिकायास्तुयंत्रलोलेंगपंजरे स्नाध्वस्थिग्रंथिशालिन्या: स्त्रिया: किमिवशोभनं
त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबुपृथक्कृत्वाविलोचनं समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि इत: केशाइतोरक्तमितो
यंभ्रमदातनु: किमेतयानिंदितया करोतिविपुलाशय: वासोविलेपनैर्यानिलालितानिपुन: पुन: तान्यंगान्य
गलुठंतिक्रव्यादासर्वदेहिनां मेरुशृंगतटोल्लासिगंगाजलरयोपमा दृष्टायस्मिंस्तनेमुक्ताहारस्योल्लासशालि
ता ५ श्मशानेषुदिगंतेषुसएवललनास्तन: श्वभिरास्वाद्यतेकालेलघुपिंडइवांधस: रक्तमांसास्थिगंधानिक दि४
क२ रभस्ययथावते तथैवांगानिकामिन्यास्तांप्रत्यपिहिकोग्रह: ७ आयातरमणीयत्वंकल्पतेकेवलंस्त्रिय: मन्ये
तदपिनास्त्यत्रमुनेमोहैककारणं विपुलोल्लासदायिन्यामदमन्मथपूर्वकं कोविशेषोविकारिण्यापामदिरायाः स्त्रि
यास्तथा ललनालीनसंलीनामुनेमानवदंतिन: प्रबोधंनाधिगच्छंतिदृढैरपिशमांकुशै: १०
माद्यादय: ४ रय: प्रवाह: मुक्ताहारस्यउल्लसिताशोभायस्मिंस्तंतेदृष्टासएवलसनास्तनइत्युत्तरेणसंबंध: आस्वाद्यतेस्त्वाभस्य
ते अंधस: ओदनस्य ६ दिग्धान्युपचितानिकरभस्यरवरस्योष्ट्रस्यवाग्रह: आशातिशयइतियावत् ७ अविचारजंज्ञानमायां
भितन: पतनावधीतिवाकल्पतेयुज्यतेयतोमोहैककारणंचित्तविभ्रमैकनिमित्तकंनतत् नहितयाविधंस्थूलक्तिरंजताध्वस्तीतिभा

४६

उक्तमेवप्रपंचयतिसद्धितीत्यादिभिः षड्भिः ३५ परोकोटिंउत्कर्षकाष्ठांविवलोतिगच्छतितरङ्गैरितियावत् सज्वराः ससंतापाः
पूर्वत्रिवीप्सादर्शनात्तदानदेतिपरिणाय्यं ३६ विवलोतिविशेषणसंचरेतियामिनीरात्रिः ३७ विकाराभिन्नविकारावालतीलाभ्र
३८ त्तणभंगिनायौवनेनमोहाघोहर्षमायातिसनरमृगः मनुष्यः सन्नपिपशुरेव यतोसोमहामुग्धः ३९ मानमोहात् अभिमान
सहिताद्ज्ञानात् अभिलष्यतिसारंतुच्छासंज्ञाते ४० सुखेन अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहपञ्चयमा ४१ उत्कृष्टानामहतां सकाः
रागांग्राहाणामाकारः खनिः रोगादिकल्लोलानांचलेनोल्लसन्त्वशीलं हतं निंदितं कुत्सितानिकुत्संतेरितितत्पुरुषः ४२ ननुवा
ल्यवार्द्धकयोर्मध्यात्राशंक्यापुरुषार्थसाधनायोग्यत्वाद्यौवनस्यापिदोषबहुलत्वान्नास्तिकदापिपुरुषस्यसाधनसंपत्त्यापुरुषार्थमिता
सद्दित्येवप्रथात्यवशरीराद्युक्ततारवगः त्तणेनैवाल्पभागस्यहस्तांचिंताशरीर्यया यदायदापरोकोटिमध्यारोहतियौ
वनं वल्गोतिसज्वराःकामास्तदानाशायकेवलं तावदेवविवल्गोतिरागद्वेषपिशाचकाः नास्तमेतिसमस्तैषायौ
वनयौवनयामिनी ३७ नानाविकारबहुलेवराकेत्तणनाशिनि कारूरूपंकुरुतारूपेभ्रियमाणेसतयपाहर्षमायाति
योमोहात्पुरुषः त्तणभंगिना यौवनेनमहामुग्धः सवैनरमृगःस्मृतः मानमोहान्मदोन्मत्तं यौवनेयोभिलष्यति अचिरे
णायदुर्बुद्धिःपश्चात्तापेनयुज्यते ४० तेपूज्यास्तेमहात्मानस्तएवपुरुषाभुवि येसुखेनसमुत्तीर्णाः साधोयौवनसं
कटात् ४१ सुखेनतीर्यतेंभोधिरुत्कष्टाकराकरः नकल्लोलचलोल्लासिसदोषंहतयौवनं ४२ विनयभूषित
मार्यजनास्पदंकरुणयोज्वलमाकलितंगुणैः इहहिदुर्लभमंगसुयौवनं जगतिकानमेवरगंयया ४३ ॥ इति
शेत्पाशंक्य नसर्वयौवनंनिंद्यते किंतुदुर्विनमेवसुयौवनंतुपुरुषार्थपर्यवसितमेवेतिलक्षणोत्सर्दर्शयतुस्यदुर्लभतामहाविनये
ति आर्येः पूज्यामुनिजनाआस्पदंस्थानंयस्य आर्यजनानांसाधूनामास्पदमावासस्थानविद्धिआंतिदृभितिवागुणैः शांति
दासादिभिः जगतिसंसारेहिशब्दोऽप्यर्थइहास्मिन्मनुष्यजन्मन्यपिसुदुर्लभंकिमन्यत्रेत्यर्थः अंबरगंकाननंदवमंततपत्नेवीनृपति

वा०टी० विकीर्णाः प्रसारिताः वागुराः जालानि १८ १९ बडिशं मत्स्यबंधनं कंटकस्तत्रासापिष्टपिंडिका: २० मंदुरं मंदुरा वाजिशाला
वै०रा० २१ इयं भोगभूमिर्न्नेमांउत्तमानां इहसंसारेपरांइष्टां संस्थितिं चिरस्थितिसंख्यानामाप्ता २२ सुमसुद्रिकया दृढसंपुटिकया अ
४७ लेपपर्याप्तिप्रयोजनं नास्तीत्यर्थः २३ अवस्तुनातुच्छेन २४ विशारदतां निस्तीर्णतां २५ स्थूलैरस्त्रलन्द्रिर्मिर्लिलिताः पितृभूमिषु
श्मशानेषु २६ कर्पूरगोरोचनचंदनादिकृतास्तिलकरचनाविशेषाः पत्रांकुराः पीयते शुष्यते शोषणं अमर्ककत्वाद्भवे

कामनाम्नाकिरातेनविकीर्णामुग्धचेतसां नार्यो नरविहंगानामंगबंधनवागुराः १८ ललना विपुलालानेम
नोमत्तमतंगजः रतिशृंखलाबद्धस्तन्वुद्धस्तिष्ठतिमूकवत् १९ जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्दमचारिणां पुंसांदु
र्वासितारज्जुर्नारीबडिशपिंडिका २० मंदुरं चतुरंगानामालानमिवदंतिनां पुंसांमंत्रइवाहीनांबंधनंवामलो
चना २१ नानारसवतीचित्राभोगाभूमिरियंमुने स्त्रियमाप्त्यसंख्यातापराभिहहिंसंस्थितिं २२ सर्वेषांदोषरत्ना
नांसमुद्रिकयानया दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तुममस्त्रिया २३ किंस्तुनेनकिंत्राणावाकिंनितंबेनकिंभुवा ॥ म ५
मांसमात्रैकसारेणकरोम्यहमवस्तुना २४ इतोमांसमितोरक्तमितोस्थीनितिवासरैः ब्रह्मन्कतिपयैरेवयातिस्त्री
विशारुतां २५ यास्तातपुरुषैः स्थूलैर्लालितामनुजैः प्रियाः तंमुनेप्रविभक्तांगाःस्वपंतिपितृभूमिषु २६ यास्मि
न्घनतरस्नेहंमुखेपत्रांकुरःस्त्रियः कांतेनरचितास्तन्पीयतेतेनजंगले २७ केशाश्मशानवृक्षेषुयांतिचामर
लेखिनां अस्थीन्युडुवदाभांतिदिनैरवनिमंडले २८ पिबंतिपांशवोरक्तंक्रव्यादाश्चाप्यनेकशः चर्माणिचशिवा
भंक्तेखेयांतिप्राणवायवः २९ इत्यबालललनांगामचिरगौवभाविनी स्थितिर्मयावःकथिताकिंभ्रांतिमनुधावथ॥ ॐ
लः २७ स्त्रियः केशाः लखउल्लेखः उल्लेखोभस्मधूसरत्वाज्जीर्णाश्चामरहुत्प्रेक्ष्य तां यांति उडुवन्नक्षत्रवत् २८ पिबंति शोषयंतिपां
शवोधूलयः क्रव्यं मांसमदंतीतिक्रव्यादा अनेकश: संतीति शेषः शिवाः शृगालाः २९ स्थितिः परिणतिः ३० ॥ ॥
४७

47

नार्यः स्त्रियः दुष्कृताग्नीनां शिखाः ज्वालाः तदेव तद्धर्मैरुपपादयति केशेति केशा इव कज्जलानि केशान् कज्जलानि च धारयितुं शी
लं यासां दुस्पर्शाः स्प्रष्टुमशक्याः लोचनप्रियाः प्रियदर्शनाः अत एव नरं तृणवद्दहंति ११ अतिदूरेऽपि यामिन्यो दारुणां यथा
स्यात्तथा ज्वलतामपि नरकाग्नीनां इंधनत्वात् अपि नार्यश्चारु इंधनमिति कारणात् सरसा अपि नीरसा इति स्वतस्त्व विरोधाभासः॥
अथवा दारुणमित्यपीधनविशेषणमेव तथा च तत्रापि स्वत एव विरोधाभासः परिहारस्तु वासनादृष्टत्वात् सरसाः आपातनः नी
रसाः परमार्थेनः एवं चारु आयाततः दारुणं फलतः इति १२ यामिन्या आकारोंधकारः स एव सद्मं मेचिंदुबिंबमिव वदनं यस्याः

केशकज्जलधारिण्यो दुस्पर्शा लोचनप्रियाः दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहंति तृणवन्नरं ११ ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा
अपि नीरसाः स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिंधनं चारु दारुणं १२ विकीर्णांधकारकवरी तरतारकलोचना पूर्णेंदुबिंबवद
ना कुसुमोत्करहासिनी लीलाविलोलपुरुषार्थसंहारकारिणी परं विमोहनं बुद्धेः कामिनी दीर्घयामिनी १४ उ
च्चाभिराममधुराकरपद्मशालिनी भ्रमरालिविलासाभ्यां स्तनस्तबकधारिणी १५ पुष्पकेसरगौरांगी नरं मारणत
त्परा ददात्युन्मत्ततैवश्यं कांता विषलता यथा १६ यत्कार्यो हासमात्रेण भुजंगदलनोत्कया कांतयो ध्रियते जंतुः क

कुसुमोत्कर इव हासो ऽस्यास्तीति विग्रहः शृंगारलीलाभिर्विलोलाः पुरुषा यस्यां अत एव तेषां कार्याणाम स्वरूपकर्त्तव्यानां धर्मवि
वेकवैराग्यादीनां संहारस्य कारिणी दीर्घयामिनी वत्सरूपमायुर्विनाशयतीति भावः १४ न केवलं पुरुषार्थविघातिनी अपि त्वनर्थ
हेतुतापीत्याह पुष्पेत्यादिद्वाभ्यां भ्रमरा इव वा आलिविलासा तैराढ्या एवं स्तना एव स्तना विव १५ पुष्पकेसरे पुष्पकेसराणीव
ना उन्मत्तानां कामोन्मादस्त्वसेविनां मूर्च्छाणां मूर्च्छामरणादिनैव शं पददाति १६ करस्य प्रमत्तकीस हि विलस्यान सर्पदीन्
श्वासनलेनाकृष्य भक्षयतीति प्रसिद्धं तथा सत्कारैः तच्छ्वासमात्रेण सनतां च मात्रेण भुजंगानां विटपानां दलने विचित्रतापहारणवि

२ प्रवाला विलातः २

नागेसी कंठ्या कांतयाजंतरदृपतवर्गी लिप्यतेऽस्त्वपि:

पामराणां परमप्रेमास्पदस्य सुखायतनस्य देहस्यैव शिथिलीकरणे घुन्नजस्य सर्वं प्रत्याशेत्याह हिमाशनिरिवेत्यादि नी हिमं आशनि
र्वज्रमिवेति हिनाशनिः अंबुजं अंबुकरणं तस्या ग्रस्थमितियावत् २ जरठरूपिणीत्योत्से हिकं पदित्स्वयं तथा नस्यात्कपम
न्यांस्तथाकुर्यादिति विपलपोभकइतिशेषः ३ शमशायोत्रसर्वपर्यायः कामिन्यः जराजीर्णकलेवरं सर्वपुरुषं करभंउष्ट्र
यथातथापश्यंति तदेवोपपादयति शिथिलेति शिथिलान्यादीर्घाणिसर्वांगानियस्यतं ४ अनायासेन विनैवायासं कंदर्पोपि तु

हिमाशनिरिवांभोजं नासेव शारदं बुजं देहं जरा नाशयंति नदीतीर तरूं यथा जर्जरी कृतसर्वांगी जराजठररूपि
णी विरूपतां नयत्याशु देहं विपलवोपथा ३ शथिलादीर्घसर्वांगा जराजीर्णकलेवरं समं पश्यति कामिन्यः
पुरुषं करभं यथा ४ अनायासं कदर्थिन्यागृहीते जरसाजले पूलष्पगच्छति प्रत्रासपत्न्येवाहतांगना ५ दास्याः
पुत्रा स्त्रियश्चैव बांधवाः सुहृदस्तथा हसंत्युन्मत्तक विनरं वार्धक कंपितं ६ दुःप्रेक्षं जठरं दीनं हीनं गुणपरा
क्रमैः गृध्रोवृक्षमिवादीर्घं गर्द्धो सम्येति वृद्धकं ७ दैन्यदोषमयी दीर्घं हृद्दाहप्रदायिनी सर्वापदामेकसखी
वार्द्धके वर्द्धते स्पृहा ८ कर्तव्यं किं मया कष्टं परत्रेसति दारुणं अप्रतिकारयोग्यं हि वर्द्धते वार्द्धके भयं ९ कोहं
वराकः कमिव करोमि कपमेवच तिष्ठामि मौनमेवेति दीनता देति वार्द्धके १० कथं कदा मे किमिव स्वादुस्या
द्भोजनं जनात् इत्यजस्रं जराचेषा चेतो दहति वार्द्धके ११ गर्द्धोभ्युदेति सोल्लासमुपभोक्तुं न शक्यते हृदयं दह्यते

शीलं यस्याः आहतापरिभूता ५ उन्मत्तकमिति कुत्सायां कन् ६ आदीर्घमतिदीर्घं गर्द्धोभिलाषातिशयः वृक्षपक्षे सकलशा
खाविटपविस्तारेण परेषां पक्ष्यंतराणां आक्रमैः राक्रमणैः ७ दैन्यदोषप्रचुरा ८ कष्टमिति दौर्मनस्यद्योतको निपातः ९ को
हमित्यादि दीनतायावोल्लेखः किं कथं शब्दो साध्यसाधनचिंतापरो १० वार्द्धके जनान्नप्राप्य एषा उत्कलता गपराप्चेतः दहतिइ
तिसंबंधः इहरवं स्नोकेच इवशब्दो विषयसंवाद द्योतनार्थः ११ भोक्तुं शक्तौ

48

संघट्टनं संघटस्तत्कृतं सस्थानां संनिवेशं रस्यात् रागात् धियान्वितो बुद्धिमान् कथमभिपततु अर्थैकृसत् च अश्नेतिचकारेण
लोऽपि समुच्चयितइति केचित् ३१ पारलौकिकं दुःखं कटुकफलं ऐहिकशोकरागादिकं त्वोषत्सुखलवमिश्रत्वात्कटुद्यसता
लेसारणफलतविशेषः तत्पक्षेशलादूनां कटुतावा नानामंजरीता उन्नालतां ऊर्द्ध्वविस्तीर्णतां ३३ आकुलं ऊक्तं चिंतयेतिगम्यते
अतएव घनेन निविडेन गर्धेन धनाभिलाषेणांधं कोदिशं गमिष्यामि सुधनं लप्स्यामीत्येवं भूतया चेतो मोहमुपादत्ते ३४ स्वातेग
नै ३५ भवनभूः संभवः ३५ पतितिः पतनम् ले मरणजन्मजरादिभीत्या भोगवह्नं नरमे इति संबंधः शाम्याहमुपरतोस्मि उपेभीतिव

भूतपंचकसंघट्टसंस्थानं ललनाविधं रसादभिपतत्वेनत्कथं नाम धियान्वितः शाखाप्रतानगहना कटुक्लफल
मालिनी सतालीतालतामेति चिंतानुसारिणी कोटिभूततयाचेतो घनगर्धांधमाकुलः परंमोहमुपादत्ते यूथभ्रष्ट
इगोयथा ३३ शोच्यतां परमां याति तरुणस्तरुणीपरः निबद्धः करिणी लोलो विंध्यखाते यथा गजः ३५ यस्यस्त्रीत
स्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् आपातमात्रमधुरेषु सदुस्तरेषु भो
गेषु नाहमलिपत्रतिचंचलेषु ब्रह्मन् रमे मरणरोगजरादिभीत्या शाम्याम्यहं परमुपैमिपदं प्रयत्नात् ३६ ॥इतिश्रीजगुप्सा
नामैकविंशः सर्गः २१ श्रीरामउवाच ॥ अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्पिबति यौवनं यौवनं च जरा पश्चात्पश्य कर्कशतां

तेमानसामीप्ये वर्तमानवत् ३६ ॥इतिश्रीवासिष्ठता० शे० वै० रो० एकविंशतितमः सर्गः २१ शोकमोहवियोगार्तिविषादमदसंकुलं॥
चिंतापदिभवस्थानं च द्भुतमपि निंद्यते ननु कामादिदोषावल्यान्मास्तु यौवने सुखं च द्भुतवस्थायां तु तदुपशांतो विनीतैः पुत्रपौत्रादिभि
र्नेसेव्यमानस्य बहुतरसुखं भविष्यतीति साशंक्य तत्र दुःखस्थानता मानं संक्षिप्तरेण विवक्षुः प्रथमं स्वकुलग्रासि सर्पिणां दयो
परकुले कृतइति न्यायेन कर्कशत्वमाह अपर्याप्तमिति अपर्याप्तं संपूर्णं क्रीडाकौतुकाद्यभिलाषेपिबतिग्रसति यौवनं च स्त्र्यादि
भोगाभिलाषा अपर्याप्तमितियोज्यम् १ ॥ ॥ ॥

वा॰टी यौवतमेवारवनतिषयविलाभित्यासुतेमुक्के तथाशरीरामिषस्य गर्द्धिनी भक्षणेछु: २५ जरैव देहजंगलेंवकी शिवा आक्रोशोरोदनं
वै॰रा॰ आरावस्त्र २६ आद्रीकाष्टे दह्यमाने ज्वालायाम पिसीत्कार: मसिडु: २७ तन्वी अल्पातनु: शरीरं २८ कर्पूरपादपं कदलीतरुं
४९ उद्धरति उन्मूलयति २९ आगछत आगमिष्यत: वर्त्तमानसमीपेवर्त्तमानवत् जराधवलचामरोयस्या: स्वावीया आधिव्याधी
नांपताकिनीसेना ३० अद्रिकोटरे दुःप्रवेशे पर्वत विवरे पिधैर्येणप्रविष्टा: ३१ तुषारो हिमं तेनवालिते संकुचिते अक्षीणी द्रियाण्येव

जरामार्जारिकाभुंक्तयौवनाखुंतथोद्धता परमुल्लासमायाति शरीरामिषगर्द्धिनी कश्चिदस्तिजगत्यस्मिन्नामंगल
करीतथा यथाजराक्रोशकरी देहजंगलजंबुकी कासश्वाससमीत्काराद्दु:खधूमतमोमया जराज्वालाज्वलत्येषा
यस्यासौदग्धमरवदहि जरसाचकृतामेति शुष्कावयवपल्लवा: तात तन्वीतनुर्नृणां लतांपुष्पानतांयथा जराकर्
पूरधवलंदेहकर्पूरपादपं मुनमरणमातंगान्नमुद्धरतिसत्वरात् २९ मरणस्यमुनेराज्ञोजराधवलचामरा आगद्ध
तोग्रेनिर्यातिस्वामिव्याधिपताकिनी ३० नजिना: शत्रुभि: सैन्यप्रविशायें द्रिकोटरे तेजराजीर्णराज्ञस्यापरपाशुविजि
तामुने जरातुषारवलितेशरीरसदनांतरे शक्कुवंत्यक्षशिशव: स्पंदितुंनमनागपि दंडतृतीयपादेनप्रस्खलंतीमुहुर्मु
हु: कासाधोवायुमरजाजरायोषित्प्रनृत्यति संसारसंसृतेरस्यागंधकुल्याशिरोगता देहयष्ट्यांजरानाम्नीचामरस्त्रीवि
राजते ३४ जराचंद्रोदयसितेशरीरनगरेस्थिते ज्ञानाब्धिकोशमायाति मुनेमरणकैरवं ३५ जरासुधालेपसितेशरीरे ऽतः पुरांतरे क्रमाशिनिराप
प्रति घंटितसुखभंगना: ॥ ३६ ॥

शिशवोबाला: ३२ दंडोवलंवनयष्टिस्तद्रूपेणतृतीयपादेनोपलक्षिता कासाधोवायुमरजोवायविशेषोयस्या: ३३ अस्या: प्रसिद्धा
या: संसाराख्यराज्ञ: संसृतेर्मनहारस्यसंबंधिनी गंधपतिरागादिभिर्वासयति चित्तंसमात्वेतिगंधो विषयभोग: कस्तूर्यादिगंधद्रव्यं
चतस्या: तस्यकुल्या आश्रयभूतायां देहयष्ट्यां शिरोगताजरानाम्नीस्त्री विराजते सौंदर्यसौरभ्यमंदवायु: प्रसरादिभिरितपो: ३७ स्थित जीवितनाशमरणमायितप: ३८ तन्व्यां ३९

कायस्य क्लेशैः पीडनैरपकारिणी नाम्ना अपि सा आश्रय द्रुमपीडिकात्वं प्रसिद्धं रोगलत्ता गोनोरगेण कीर्णानि सा यावद्वोतितावत्तु मरण कौशिकः कुतोप्यागत इति संबंधः २३ धनमांध्यं मूर्छितं देवति मिरमंधकारः २४ पूर्वार्द्धार्थो दृष्टांतः प्रज्ञानां संभृतां २५ अधिउप यय नतितत् विनाशायेतिभावः २६ आभाति इष कोभेतपि २७ कासएव बुलीत ध्वानस्तत्करणशीला गृध्री आमिषमिवनरं तं रसावेगेन निगरणाय पादत्त इत्यन्वयः २८ मलुनाति विनाशयति कुमारी बालिका केरवं कुमुदं २९ वात्पत्र शिशिरतं वायुसमूह

जराजीर्णविकीयावत्कायक्लेशापकारिणी शेतिरोगोरगाकीर्णा कायद्रुमशिरस्सिता २३ तावदागत एवाशु कुतोपि परिदृश्यते घनांध्यतिमिराकांक्षी मुनेर्मरणकौशिकः सायं संध्यां प्रज्ञातां वेतमः समनुधावति जरांवपुषि दृष्ट्वेवम्रतिः समनुधावति जराकुसुमितं देहद्रुमं दृष्ट्वेव दूरतः अध्याय नति वेगेन मुनेर्मरणमर्कटः मून्यं नगरमाति भाति छिन्नलतो द्रुमः आत्मना दृष्टिमान् शोनजराजर्जरं वपुः २७ त्वरगान्निगरणायेव कासवक्वणितकारिणी गृध्री नामिषमादत्ते तरसैव नरं जरा २८ दृष्ट्वेव सोत्सुके वाशु प्रम्लहाशिरसिन्दुणं प्रलुनाति जरादेहं कुमारी केरवं यथा॥ सीत्कारकारिणी यास्यपरुषापदि जर्जरं शरीरं शातपस्येषा वात्येव तरुपल्लवं जरलोपहतो देहो धत्ते जर्जरतां गतः तुषारनिकराकीर्णां पद्मिनी नांबुजाश्रियं जराज्योत्स्नोदिते वपं शिरः शिखरएष्वतः विकाशयति संरब्धवातकाशी कुमुद्वती परिपक्वं समालोक्य जराक्षारविधूसरं शिरः कूष्मांडकं भक्तुं पौलीकालः किलेश्वरः २३ जराजत्कुसुतोद्युक्ता मूलान्यस्य निकृंतति शरीरतीरवृक्षस्य चलत्यायुषि सत्वरम् २४ ॥ ॥ श्रीरौंजी सहाय॥

याहि सीत्करद्विकारयति शरीरं तरुपल्लवं चर्यां मध्यस्थं कृत्वा विदारयसेयं जनापि २० पद्मिनी नांबुजस्याश्रियं साम्यं २१ जरैव ज्यो त्स्ना कौमुदी शिर एव शिखरी पृष्ठं पर्वतोर्ध्व देशः वातकासोरोगो तावेव कुसुम हंती कुमुद्वलता २२ जरैव क्षारो लवणादि चूर्णं तेन विधूसरं उपस्कृतमितियावत् ईश्वरः स्वामी शिरः कूष्मांडस्तेन वोत्पाद्यवर्द्धितवान् २३

जराकुसुमतांगाश्रविनामाडदुपकितन श्राप्यकि निशाप्युः अवात्
रसंकलतित्सरीति २४ ॥

7

वा०टी० इहइदृशेपि संसारेयेषांपेलवाल्पुद्रसुखभावनासुखाशांतां आबध्नंति तया कूपे लंबमानं तन्मात्रावजिजीविषुं कीटावलंबि
वै०शा० तांग्र लूतातंतुमिव अशेषं निरवशेषं यथास्यात्तथा ३ इहास्यांव्यवहारभूमौ जगति जातंउत्पन्नं तत्तादृशंवस्तुनास्ति यत्कालो
५० नग्रसतइतिनञआवृत्त्यासंबंधः घस्मरोभक्षकः चंद्रोदयादिति भित्तेः प्रास्य उपचितमर्द्धिबाडवोवडवानलः ५ समस्तसा
मान्यनयासर्वपदार्थसाधारण्येनकालएवमहेश्वरः संहाररुद्रः २९ महतामपीतिकर्मणएवशेषत्वविवक्षयाषष्ठीवलवु

इहापि विद्यतेयेषांपेलवासुखभावना आबध्नंतंमिवाशेषंकालस्तामपिकृंतति ननतदस्तीहयद्यं कालःसकल
घस्मरः ग्रसतेजगज्जातंप्रोत्था ब्धिमिववाडवः समस्तसामान्यतयाभीमःकालमहेश्वरः दृशंपसन्नामिमांसर्वां
कवलीकर्तुमुद्यतः ५ महतामपिनोदेवः प्रतिपालयति...क्षणं कालःकवलितानंतविश्वाविश्वात्मतांगतः ६
युगवत्सरकल्पाख्यैःकिंचित्प्रकटतांगतः रूपैरलक्ष्यरूपात्मासर्वमाक्रम्यतिष्ठति येरम्यायेशुभारंभाःसुमेरुगुरवोपियेकालेनविनिगीर्णास्तेगरुडेनेवपन्नगाः ८ निर्दयःकठिनःक्रूरः कर्कशःकृपणोधमः ननतदस्तियद्
द्यापिनकालोनिगिरःस्वयं कालःकवलनैकांतमतिरत्तिगिरीनपि अनंतैरपिलोकौघैर्नापितृप्तोमहाशनः
११ हरत्ययंनाशयतिकरोत्यत्तिनिहंतिच कालःसंसारनृत्तेहि नानारूपैर्यथानटः १२ भिन्नत्तिप्रविभागस्थभू [illegible]

ङ्क्षिवैभवर्द्धि नामहांतमपिभूतानिक्षणमपिनप्रतिपालयतिनप्रतीक्षतेसद्यएवनिहंतीत्यर्थः ६ रूपैःक्रियोपाधिकरूपैः आ
क्रम्यवशीकृत्य ७ ८ पाषाणवत्कठिनः व्याघ्रादिवत्क्रूरः कवचादिवत्कर्कशः निगिरतिग्रसति ९ कवलनविषयएवै
कांतमतिर्नियतचित्तः एकंगिरन्नुपरमतिगिरीनपीतिस्पष्टं १० हरिणादियत्किंचिद्भुनादेप्रसिद्धंतत्सर्वंतत्कर्तृकरूपेणस्थि
तःकालएवंकरोतिभावः ११ प्रविभागोव्याकृतावस्थातत्स्थान्यंडजादिचतुर्विधबीजभूतानिअसत्तयावंधात्नाशेन असत्वापाद
नात्भिनत्तिविदार्यभक्षयतीत्युत्प्रेक्षादृष्टांतःस्पष्टः १२ ॥ ॥ ॥

50

तिष्ठ ४

५०

पन्नगेषु च चतुर्विधशरीरेषु प्रथमे जराजयस्तस्मिन्भवति अग्रेऽग्रभागेऽस्त्वसु: सरणं सरः सोऽस्यास्तीति सरी अवरूपं आगतेन्वयः
अभाग्ये अग्रेसरी तिपाठश्चेत्स्पष्टं तत्र तेषु सर्गेषु मध्ये इहास्मिन्शरीरेमकः समाश्वासोपि न संभः ननु वशिष्ठादीनामपि तुल्य
मतत्त्विपाशंस्यात्मतेरिति अतत्वज्ञस्येति यावत् ३२ दुर्जीवितदुःखजीवने दुर्ग्रहो दुराग्रहस्तेन किंव्यर्थमित्यर्थः सर्वेषामः
सर्वानभिलाषात् ३० इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे द्वाविंशतितमः सर्गः २२ रमयन्त्स्वविलासैर्योः
सर्वप्राणिक्रियापरां गुणदोषलोत्कर्षैः कालस्यकोऽत्रनरणेपते इत्यंभोग्याया: स्त्रियो भोगतृष्णाया भोगवसरभूत बाल्याघव
स्थानांच दोषप्रपंचने ३० इत्यं नदुरंतदुःखमात्रपर्यवसानोपपादनेनच तत्स्वेहामुत्रार्थफलभोगविरागोदर्शितः संप्रतिका

अभावोऽग्रेसरो यत्र जराजयतिजंतुषु कस्तत्र हसमाश्वासो मम मंदगतेर्मुने किं तेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेणाजरां गते ना
पिजीव्यते यत् जराजगत्यामजिताजनानां सर्वेषणास्तास्तिरस्करोति ३० ॥ जरानुगुप्सानाम द्वाविंशतितमः स
र्गः २२ श्रीरामउवाच ॥ विकल्पकल्पनानल्पजल्पितैरल्पबुद्धिभिः भेदरूढुरतांनीतः संसारकुहरेभ्रमः १ स॰
तांकत्पमिवास्येह जायते जालपंजरे बालानामनुभिर्द्धीति फलंमुकुरविंबितम् २ ॥ ॥ ॥

मादित्यभावप्रपंचनसुखे न नित्या नित्यावस्तुविवेकंदर्शयितुं भूमिकामारचयति विकल्पेतिमंदं भोग्यमहमस्य भोक्ता इमानि
च तत्साधनानि अनेनेदमिस्यांसंपाद्य चिरंभोक्ष्यामि इदमघयाल्लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथमित्याद्यनंतमनो विकल्पकल्पनेरन
ल्पानिजल्पिता निव्यवहाररचनाविशेषा तैः अल्पेदेहे आत्मबुद्धिरल्पेषु सुखलवेषु परमपुरुषार्थबुद्धिश्च येषां तैर्मूढजनैः श
त्रुमित्रोदासीनादिभेदैर्हेयोपादेयोपेक्ष्यादिभेदैस्तत्प्रयुक्तरागद्वेषादिभेदैश्च संसरत्यस्मिन्निति संसारो ब्रह्मांडं तस्य कुहरेषु छिद्रेषु भ्रमात्म
च्छायः उडुरतां अतिरूढतां दृढतामितियावत् नीतः प्रापितः १ जालमिव दूराद्याकृष्य बंधकाविषयाः पंजरमिव परिच्छि
घबंधको देहस्तयोः समाहारेऽस्मिन्निति सिद्धत्वाद्यावस्तुभूतेष्वसंसारे सतां विवेकिनां अस्योकल्पमिव जायते तत्प्रकारेत्यांतोप्यसिद्ध

वा०टी० तत्रघुगनस्वरूपर्घर्षेण स्वकीयदुर्विलासेषु विलासिप्राणिनां कष्टेनैवपुराकालस्यभार्यातयाद्वयेभौतिकदेहेंद्रियादिभि

वै०रा० स्तादात्म्याध्यासादेकरूपकृतस्वरूपं अज्ञाताल्मरूपंयस्यतेतं मंजीरं स्वर्गनरकादिद्वावर्तयन्स्थितः १९ आत्मंभरितया खकु

५१ क्षिप्तस्य मात्रस्वभावेन आत्मसात् स्वाधीनं कर्तुंग्रसितुमितियावत् १९ पर्याप्तंसमग्रं अत्रास्मिन्काले २० निक्षिप्तंपुनःपुनरास्फा

लितार्थकंदुकयुगलंयेन २१ कलि तकल्पनोनाशितप्राणिविभागः २२ उड्डामरंनिरंकुशंस्वतंत्रंचरित्रंयस्य अंगेभ्योविनिर्गतै

दुर्विलासविलासिन्याचेष्टयाकष्टप्रष्ठया द्वयैकरूपकं द्रूपं जनमावर्तयन्स्थितः तत्रांपांसुमहेंद्रंचसुमेरुंपरामा

त्रीनं आत्मंभरितया सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः कोयमत्रैवपर्याप्तंलब्धपतात्रैवसंस्थिता सर्वदौर्भाग्यमत्रैवचापलंवापि

दुःसहं प्रेरयन्लीलयाकेंदुक्रीडतीवनभस्तले निक्षिप्तलीलायुगलोनिजेवालइवांगरो सर्वभूतास्थिमालाभिरा

पादवलिताकृतिः विलसत्येवकल्पांतेकालःकलितकल्पनः अस्योड्डामरवृत्तस्यकल्पांतेंगविनिर्गतैः प्रस्फु

रत्नंबरमेरुभूर्जित्वागिववायुभिः रुद्रोभूत्वाभवत्येषमहेंद्रोथपितामहः शक्रोवैश्रवणश्चापिपुनरेवनकिंचन

धत्तेजस्रोत्थितोध्वस्तान् सर्गानमितभास्वरान् अन्यान्दधद्दिवानक्तंवीचीरब्धिरिवात्मनि महाकल्पाभिधा

नेभ्योवृक्षेभ्यःपरिशातयन् देवासुरगणानपक्कोन्फलभारानिवस्थितः कालोयंभूतमशकघुंघुमानांप्रपातितो

ब्रह्मांडोदुंवरौघानांवृक्षत्पादपतांगतः सतामात्रकुमुद्वत्याचिक्रोत्म्लापरिस्फुरन्त्यावपुर्विनोदयत्येकंक्रियाप्रियतमा

वायुभिर्मेरुभूतत्वगिवसर्वतोविशेर्यमाणः २३२४ अन्यान्सर्गान्दधत्धारयन्नेवाप्यौद्मानजस्रं उत्थितान् ध्वस्तान्सर्गान् ध

त्तेअजस्रोत्थितानितोघुक्तइतिकालविशेषणांवावीचीस्तरंगान् २१ शातयन्पातयन् भूतानिप्राणिनएवमशकास्तैर्युघु

मानांघुंघुमितिध्वनतांब्रह्मांडोदुंबरफलोघानां २७ चित्सर्वाधिष्ठानंचैतन्यमेवज्योत्स्नाचंद्रिकातत्सन्निधानमात्रेणपरितःफु

ल्लयाव्यक्तयाजगत्सत्तासामान्यलक्षणयाकुमुद्वत्याकुद्दिन्याविनोदहेतुभूतयातस्याशुभाशुभक्रियालक्षणप्रियतमयाअन्वतः

51

स्फीता अभिमानाद्युपचिताया जनता जनसमूहस्तेषां जीराजाराजी जीवसमूहः सैव वनी महद्वनं तत्र सो गजः कालः जीवराजीविनी
ति पाठे तु कमलिनी तस्याः विनाशने गजइत्यर्थः तद्धनुरूपं विशिनष्टि शुभाशुभेति स्फूर्जति गर्जति २३ विरिंचिरपंचीकृत्यसूत्रात्ममू
लं येषां तथाविधा ब्रह्मांडा एव महांतो देवतारूपफलविशिष्टा द्रुमा यस्मिंस्तथाभूतं वनं कृत्रिम आभोगो मायिकजगद्रूपं तद्वती
त्याभोगद्रूपावल्लतो रूपेण तं चैवामूर्त्तं चेति श्रुतेः सप्रपंचमित्यर्थः ब्रह्मैककाननं दुस्तरत्वाद्दूरत्वं परमात्मार्थं आवृत्य सर्वतो व्याप्य
कालास्तिष्ठति कालो दरएव सर्ववल्लन्नामत्पत्तितिथिति विनाशदर्शनादिति भावः विरिंचिमजन्नब्रह्मांडमहद्विफलद्रुममिति पाठे ते

शुभाशुभविषाणाग्रविलूनजनपल्लवः स्फूर्जति स्फीतजनता जीवराजीवनीगजः विरिंचिमूलब्रह्मांडमहदेवफलद्रुमं
ब्रह्मकाननमाभोगिपरमावृत्य तिष्ठति यामिनीभ्रमरीश्यामैर्व्याप्तदिनमंजरी वर्षकल्पकलावल्लीर्नकदाचनविघ्न
ते २५ विघातेनावभग्नोपि दग्धोपि हि न दह्यते दृश्यते नापि दृष्टोपि धूर्तचूडामणिर्मुनिः २६ एकेनैव निमेषेण किंचि
दुत्पादयत्फलं किंचिद्विनाशयत्युच्चैर्मनोराज्यवदाततः २७ ॥ न२

वसावीत्तकत्वेतुविरिंचियुक्तंब्रह्मांडंकारणंमायाशबलमितियावत् आज्ञाश्वत्तर्गुल्वाः प्रतिब्रह्मांडं तत्स्थेवलीला विग्रहास्तत्सहितं
ब्रह्मांडंजातावेकवचनं तद्देवमहत् द्विवाद्देवागुणाभावश्छंदसत्वादुपलक्षितत्वचतुर्विधभूतान्येव तत्कर्मफलायुक्ता द्रुमा यस्मिंस्त
थाविधं आभोगि कृत्रिमवेषवत् दृश्यदेगयुक्तं सर्वतः सर्वव्याप्तप्रायं वा ब्रह्मकाननं आवृत्य तिष्ठतीत्यर्थः २४ यामिन्यो रात्रयस्तद्रू
पैर्भ्रमरैश्यामैः पूर्णाः दिनान्यहान्येव मंजर्यो यासु ताः वर्षाः संवत्सरः कल्पो ब्रह्माहः कलात्रिंशत्काष्ठा अस्येवंरूपाः वल्लीर्लतास्त्वच
न्कालपुरुषोनकदाचनविघ्नते खेदाद्विरमतीतियावत् २५ तत्कार्यात्मना अवभग्नो दग्धोपि वा स्वरूपेणनभोगादिप्राप्नो
तीत्यर्थः २६ २७ ॥ ॥

गुरोस्तं नुमि विद्याविनयादि भिश्च लोको जनः अंगे स्थावयवे कुन्तेतादि यद्यपि सर्वे निकृंततितथापि गुणवतां विनाश एव प्रसिद्धि
मायातीति श्लोकद्वयेदुक्तिः ३९ ताराणि दीर्घाणि लीनन्नताराणि वा केसराणि यस्यां उत्पलमाला यां हंस निवेश स्थानो चित्त
द्योतनाय्च चपलइति वलयति वलयवज्ञारयति पञ्च तं गुलिकवत्सरप्रकोष्ठइतिशेषः अग्राणि अग्रीवाः धोलीकः शैलादयश्च
त्वारः प्रधानत्वाच्छृंगाणि येषां जगद्रुच्छरणानां मृगाणि पूर्णानि मेषाणां स्तनां हिंसास्थानं तत्र भवः सौनिकः हिंसकः कालः नभों
गणविकीर्णानू ताराणि [illegible] कणान्स्तान पिप्रेक्ष्य प्रस्फुटं अन्वहनि पिवते लेढीत्युत्प्रेक्षा आलनेपदं छांदसं ४२ तुच्छस्य

गुणोशपूर्यतेयैव लोकरत्नावली भ्रशं भूषार्पमिवतां भंगे कृत्वा भयोनिकृंतति दिनहंसान्सरतयानिशेंदीवरमा
लयातारकेसरयाजस्रं चपलो वलयत्यलं ४० शैलाग्रांघ्रधराश्रृंगजगद्वल्ग्णीयुसैनिकः सत्पदं पिवतेप्रेक्ष्य ताराः
कण्वणानपि ४१ तास्यापनलिनीसोम आयुर्मा तंगकेसरी नतद्वत्तिनयस्यायंतुच्छातुच्छस्य तत्करः ४२ कल्पकेलिवि
लासेन पिछयातिर्जंतुना अभावो भावभासेन रमते स्वात्मना ४३ कर्त्ता भोक्ताथसंहर्त्ता स्मिन्नसि सर्वपदं गतः सकलम
प्यकलाकलितांतरं सुभद्रभंगरूपधरं वपुः प्रकटयत्सहसैकचगोपयद्विलसतीहहि कालवलं न्रषु ४४ इतिश्रीवा

तुच्छस्यातुच्छस्य महतश्च वस्तुजातस्य मध्ये यस्यायं तत्करो न भवति तन्नास्तीति संबंधः ४२ धिषसंचूर्णितामृत्युमुखेपातितावा जे
तवायेनतथाभूतेन कल्पेः सपर्वस्तद्रूपेण केलिविलासेन न विघंते भावा यस्य तथाभूतः सन् स्वप्रभावविभावरूपाज्ञातावभासके
नस्वात्मनास्वाधिष्ठानब्रह्मचैतन्येन तस्मिन्नेवात्मनिरमते विश्राम्य विनततः पृथग्विभज्यतइत्यर्थः एवंप्रलये विश्राम्यात्यपु
नः सर्गस्य काले विश्वस्य कर्त्ता भोक्ता संहर्त्ता स्मिन्नुत्पादि सर्ववस्तुभावं गतः स्वयमेव भवतीति शेषः नकला निर्बुद्धिकौशलैः
कुलितं केनापि निश्चितं अंतरं रहस्यं यस्य तथा सुभगं पुण्यफलभोगानुरूपं तद्विपरीतं दुर्भगं यद्रूपं तस्य धरं सकलमपि वपुः प्र
कटयत् गोपयदुपसंहरच्च विलसति हीति प्रसिद्धौ इहजगति कालस्य वलं न्रषु प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ४४ इतिश्रीवाशिष्ठता० वै०

अनंतेऽपरिछिन्ने अनंतायांभुविच अतएव अपारपर्यंते पूर्वोक्तरानधिमस्तेव ब्रसत्तोप्रेमदेशेचवद्रूपीठं प्रतिष्ठितं २९ कचि
द्धि शीर्णाजनाद्धेश्यामेस्तमोलिस्तमइववारणामं कचिद्दिनराकाराणां दो कचित्कुडयकुसलोदोरिक्तंशून्यंस्वभावंस्वकार्यं ३० संली
नानामसंख्यप्राणिसंसाराणांसारवस्तरिशिख्ययास्वात्मसत्तया स्वरूपस्थित्यासर्वाधारत्वाद्भरघनयानिवद्रूपद: प्रतिष्ठितस्तज्ञा
वे ३१ ३२ घनहेलया अनास्थयापालयतिन विनाशयति अनहंकारं निरभिमानंयथास्यात्तथा आततं विस्तीर्णं ३३ यामिनीरा

अनंतापारपर्यंतवद्रूपीठं निजंवपु: महाशैलवदुत्तुंगमचलंभ्यवस्थित: कचिच्छ्यामतम: श्यामं कचित्कोतियुततततं
द्युतेनापिकचिद्रिक्तंस्वभावंभावयन्स्थित: संलीनामुख्यसंसारसारयास्वात्मसत्तया ऊर्वीविभानघनयानिवद्रूपदतां
गत: ३१ नविद्यतेनाद्रियतेनायातिनचगच्छति नास्तमेतिनचोदेति महाकल्पशतैरपि केवलंजगदारंभलीलया
पा०३४ घनहेलया पालयत्यनात्मानमनहंकारमाततं यामिनीपंककलितां दिनकोकनदावलीं मे भ्रमरिकांस्वात्मस
रस्यारोपयन्स्थित: ३४ गृहीत्वाकृपण: कृत्स्नांरजनीजीर्णमार्जनी आलोककनक त्तोदानाहरत्यभितोगिरिं सं
चारयन्क्रियांगत्याकोणकेष्वर्केदीपिकां जगत्सद्मनिकार्पण्यात्कृमिस्तीतिवीक्षते जगज्जीर्णकुटीकीर्णानपवि
त्युग्रकोटरे क्रमेणगुणवज्ज्ञोकमरीन्मृत्युसमुद्गके ३८ ,, ,, ,,
त्रि: सेवमालिन्यासंकस्तस्यांकलितां उद्गतां दिनान्येवकोकनदावली रक्तोत्पलसमूह: स्वात्मा कालस्यरूपमेवसरस्तस्मिन्
३४ कृपणोलुब्ध: अतएवनूतनसंमार्जन्यंतरसंपादनासमर्थ: सकृन्मार्जनेनबहुतरकनकलाभेप्यसंतुष्टएतिभाव: गि
रिकेनककोचत्तं अतएवकनकक्षोदानगिरि: स्थानानि तिगम्यते ३५ प्रकारांतेरणतस्यकार्पण्यमाह्तसंचारयन्निति को
णकेषुदिक्कोणेषु ३६ स्वर्पीत्यत्रानुक्त्याऽहरेवतिनिमेषस्तव ३७ जगदेवजीर्णाकुटी तत्रगलंतत्रकीर्णान्प्रमादात्पतितान्
मृत्युरेवसमुद्गक: संपुटकस्तस्मिन् ३८ ,, ,, ,,

घ

वा०टी०
वै०रा०
५३
53

तस्यभुजावद्धेपंजरेन्तसिंहावतारोदाननादिवधक्रीडार्थैनाजाख्यः शकुंतकः पत्तीकृतः सकीदृक् विरावीगर्जनशीलः ८
विकटोद्भुः सम्प्रास्फोटोभुजास्फालनध्वनिर्यस्य सटाभिः केसरैर्विकटोदुर्दशः पीनांसः स्कंधोयस्य ७ महाकालः पाषाण
स्थापिकायांस्मयमाणः संहारभैरवोलीलार्थंकोकिलवालकः कृतः सोपिकीदृक् तस्यब्रह्मांडमालाधारित्वान्नानालावुघ
टितवीणावस्तुरूपतोध्वनितस्यमधुरः यद्यपितत्स्वरूपध्वनी अन्येषांभीषणोतथापितनोपुग्रशीलानादस्यामधुरोववे
तितत्योक्तिः शरद्व्योमेवश्यामलस्वच्छकांतिः ८ स्फूर्जितंटंकारध्वनिः वांतानिःसारितादुःखशरावलिर्येननतस्याभावः
संहारस्तन्नामाकोदंडोधनुः सर्वःपरिस्फुरति ६ भमत्स्वपिलक्ष्येषुत्वयंचलनप्यमोघवाणत्वाल्लक्ष्यंविदारयन् अत
एवसर्वेभ्योलक्ष्यभेदिभ्यः परित्उपरिविलसन् अतएवजरनिजगतिजनितासंपादितविला: व्याकुलाः मर्कप-मर्के

विरावीविकटास्फोटोन्तसिंहोभुजपंजरे सटाविकटपीनांसः कृतक्रीडाशकुंतकः ७ अलावुवीणामधुरः शरद्व्योमालसच्छ
विः देवःकिलमहाकालोलीलाकोकिलवालकः ८ अजस्रस्फूर्जिताकारोवांतदुःखशरावलिः अभावनामकोदंडःपरि
स्फुरतिसर्वतः ६ अनुत्तमस्त्वधिकविलासपंडितोभ्रमन्बलन्परिविलसन् विदारयन् जरज्जगन्नितविलोलमर्कटः परिस्फुर
तिवपुरिहकालईहते १० कालविलासोनामचतुर्विंशः सर्गः २४ श्रीरामउवाच॥ अत्रैवदुर्विलासानोचूडामणिरिहापरः का
ल २
वञ्चपलघतयोविषलंपटजनायेनसतथाविधः कालेभोजकुमारः परिस्फुरद्वपुर्विराजमानशरीरः ईहतेमृगयाविहारेणान्वेष
तेमर्कटत्वेनरूपणंतुप्रक्रमविशेषणानुगुणत्वादनभिप्रेतं॥ १० इतिश्रीवाशिष्ठता० वैरा० टी० चतुर्विंशः सर्गः २४ अपरस्यात्रका
लस्यक्रयातत्फलरूपिणः चित्रानियतिकांतस्यनत्यविस्तरईर्यते एवंमहाकालंराजपुत्रत्वेनोवर्णितदुपाधिभूतंक्रियात्मकंकालंतद्विनोद
दायैदूरूपेणनर्तकत्वेनपरिकल्प्यवर्णयितुमुपक्रमते अत्रैवेत्यादिना दुष्टोविलासोयेषांतेषुचूडामणिरिवश्रेष्ठः अपरः स्वीक्रादन्मः ८

धागदूरनिरस्ता

सखवर्णितेकालश्चेडाप्रियतमान्वितः मृगयाकौतुकविघ्नराजपुत्रयाधुना सांप्रतंतमेवकालं मृगयाकौतुकविहारिम
हाराजपुत्रभावेनरूपयितुंप्रतिजानीते अस्येति उद्दामराउद्धताः लीलायस्यदूरेस्नस्ताःनिरस्ताःसकलापदोषस्य अकलि
तौजसःअचिंत्यपराक्रमस्यराजतेप्रसिद्धंसूर्यचंद्रादीनपिप्रकाशयत् दीपितइतिराज्ञापरंब्रह्मतस्यअनादिमायामहिषीसंबं
धःलब्धस्वरूपत्वात् जगद्योवराज्यसंपन्नोक्तत्वाच्च पुत्रस्यकालस्यवर्णितइतिशेषः १ अस्यैवकल्पकालमहार्णवः
क्रीडापुष्करिणीकृतःइत्युत्तरत्रसंबंधः अत्रैवभूतान्येवमृगव्रजास्तेःवध्यानामपिवधकविनोदहेतुत्वात्तीया आखेट

श्रीरामउवाच॥ अस्योद्दामरलीलस्यद्गाभस्तसकलापदः संसाररराजपुत्रस्यकालस्याकलितौजसः १
अस्यैवाचरतोदीनेर्मुग्धैर्भूतमृगव्रजेः आखेटकंजर्जरिते जगज्जंगलजालके २ एकदेशोल्लसद्बाडव
डवानलपंकजा क्रीडापुष्करिणीरम्याकल्पकालमहार्णवः ३ कटुतिक्ताम्लभूताघैसदधिक्षीरसागरैः
तैरेवतैःपर्युषितैर्जगद्भिःकल्पवर्तनं ४ चंडीचतुरसंचारासर्वमातृगणान्विता संसारवनविन्यस्ताव्याघ्रीभूतौ
घघातिनी ५ पृथ्वीकरतलेपृथ्वीपानपात्रीरसान्विता कमलोत्पलकह्लारलोलजालकमालिता ६ ॥ ॥

कंमृगयाविनोदंरे३ भूतपदंप्रत्येकसंबध्यते दधिक्षीरादिसागरसंहितैःतैस्तैरेवप्रत्यहमेकरूपैःपर्युषितैश्चिरैःस्थितैर्ज
गद्भिःकल्पवर्तनंप्रातरशनंतस्यत्यनुषज्यते कटुतिक्तद्यादिसहितपर्युषितंप्रातराशोद्राविडेषुप्रसिद्धः ४ तस्यानुरूपां॰
प्रियामाह चंडी तिव्याघ्रीवभूतौघघातितिनीसंसारवनेविन्यस्ताविहर्तुंविनियुक्ताचंडीकालरात्रिस्तस्यप्रियेतिशेषःत
स्यपानपात्रीमाहपृथ्वीति पृथ्वीभूरेवतस्यकरतलेपृथ्वीमहतीपानपात्रीआसवसौगंध्यशोभाघर्ष्यपानपात्र्याअपि॰
कमलोत्पलादिजालसमावृतत्वसंभवति ६

वा०टी० वै०रा० २५

देवसहिता लोकांतराणां भुवनभेदानां आवलिः तस्याः नियते अंगेषु चारु भूषणं भवतीति प्रतिवाक्यं कल्प्यं आपातालं पाताल पर्य्यंतं नभस्तस्याः लंबं लंबमानं कवरीमंडलरूपमस्त्वात् १२ कलकलैरोदनकोलाहलैः उज्वला नरकालीतस्याः पातालल पर्य्यंतं नभस्तस्याः लंबं लंबमानं कवरीमंडलरूपमत्वात् १२ कलकलैरोदनकोलाहलैः उज्वला नरकालीतस्याः पाताल चरणे स्थिता मंजीरमाला मंजीरशब्देन पादकिंकिणी पालक्ष्यंते अन्यथा स्वरूपेतत्वानुपपत्तेः १३ प्राणिकर्मसौरभ्य प्रकटनहेतुत्वात् कस्तूरीभूतेन चित्रगुप्तेन करणेन यमस्त्वेव वदनावयवभूते पट्टके ललाटे इति यावत् यमेहि विराजते पादललाटयो राद्यंतावयवयोः त्वस्यैवत इदितरावयत्के स्थिर्य यायोगमर्थाद्वोध्या १५ कालस्य पत्युः आस्ये लक्षणया मुख विलासभूभंगक

आपातालं नभोलंबं कवरीमंडलं वहन् १२ नरकालीच मंजीरमालाकम चारुभूषणमंगेषु देवलोकांतरावली आपातालं चरणे स्थिता १३ कस्तूरिकातिलककं क्रियास्त्वोपकल्पितं वि चित्र लकलोज्वला प्रेताद्भुतं कृतस्त्रे या पाताल चरणे स्थिता १३ कस्तूरिकातिलककं क्रियासत्वोपकल्पितं नंवि चित्र चित्रगुप्तेन यमेवदनपट्टके १४ कालास्ये भ्रूभंगपादायकल्पांतेषु किलाकुला नृत्यते या पुनर्द्दीव्या स्फुटद्वैत्यध्वनारवं पच्छालंबविश्रांतकौमारस्ननवर्हिभिः नेत्रत्रयस्कंधैः भूरिभांकारभीषणैः लंबलोलजटाचंद्रविकीर्णहर मूर्द्धभिः उच्चैरच्चारसंदारगौरीकवरस्वामरैः उद्दंडवाचलाकारभैरवीदरतुंबकैः रणत्सशतरंध्रेंद्रदेहभिस्ताकपा लकैः १८ शुष्कशारीरखट्वांगभैरवापूरितांवरं भीषयंत्यात्मनात्मानं सर्वसंहारकारिणी १९ विश्वरूपशिरस्त्र लके ते चारुपुष्करमालया तांडवेषु विवस्वात्यामहाकल्पेषु राजते २०

तस्याः तत्प्रकारमेव प्रपंचयति षड्भिः टाखादि सूचितमभिप्रायं स्फुटतां शैलानां घना आरवाः शब्दा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा १५ तस्यान्तत्प्रकारमेवप्रपंचयतिषड्भिः पच्छात्पृष्ठतः वर्हिभिर्मयूरैः सर्वेषां तृतीयांतानां राजतानां राजते इति पंचमस्थेन संबंधः भीषणैरित्यंतस्य हरमूर्द्धभिरित्युत्त रेणान्वयः भांकारो ध्वनिः विशेषः १६ चंद्रांतव बहुव्रीहि घटितः कर्मधारय कक्षा केशाः सदूपैश्चामरैः १७ अचला पर्वता स्तदोकारैस्तुंबकेरलावपात्रैः तेकापालिका व्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् शतशदस्यतेकेशेषस्य बहुवचनात्तस्य नत्वब्रीहिस्तेन सरातो त्त रसहस्रलाभः १८ शारीरं शरीरावयवभूतं पृष्ठास्थि भीषयति भाव

54

तत्रद्वितीयं सञ्चीकटाक्षन्यायेन प्रथममेव वर्णयतिक्रियेतिक्रियात्र फलसिद्धिः समीहितमभिलषितं २ भूतसंततिः प्राणिनिकायः ता
पेनातपेन हिममालानी हारपटली विधुरितां विनाशितां सर्वस्याप्यनर्थस्य स्वकर्मकृतत्वादितिभावः ३ आभोगविस्तीर्णं जगन्मंडलं
वर्तनागारं नृत्यशाला रागरूपादिप्रयुक्तप्रवृत्त्यतिशयस्य सर्वप्राणिप्रत्यक्षत्वान्नृत्तमस्य विस्तरेणार्पयते ४ अयंशास्त्रैकगम्यत्वाद्वि
न्यासदार्ढ्याय विस्तरेणावर्णयितुमुपक्रमते तृतीयमित्यादिना पूर्व सर्गोक्तापेक्षया तृतीयं कापालिकवपुः कापालिकवेषं ५ नियं
तिः कृतस्य कर्मणः फलावश्यंभावनियमः नस्याप्रतिरागिणः अवश्यं फलप्रदत्वात् इत्यर्थः तस्याग्रे पुरःखेलन्त्याहरोषयतित्रिधा

क्रियामात्रेहितयस्य स्वपदे स्पंदरूपिणः नान्यदालंब्यते रूपं न कर्म न समीहितं तेनेयमखिला भूतसंततिः परिप्लवा
क्रियामात्रे हितयस्य स्वपदे स्पंदरूपिणः नान्यदालम्ब्यते रूपेन कर्म न समीहितं तेनेयमखिला भूतसंततिः परिप्लवा
तापेन हिममालेवनीता विधुरतां भृशं यदिदं दृश्यते किंचिज्जगदाभोगिमंडले तत्तस्य नर्तनागारमिहासावतिनृत्यति ४ नृ
तीयं च कृतांतेति नामबिभ्रत्सुदारुणं कापालिकवपुर्भित्वे जगति नृत्यति नृत्यतो हि कृतांतस्य नितांतमिवरागिणः नि
त्यं नियतिकांता यामुनेपस्मकामिनी ६ शेषः शशिकलाशुभ्रो गंगावाहश्च नौत्रिधा उपवीतं प्रवीतेव उभौ संसारबुद्धस्ते
चंद्रार्कमंडले हेमकटके करमूलयो लीलासरसि जेहस्ते ब्रह्मांडकर्णिका तारबिंदुश्चिरं लोलपुष्करावर्तपल्लवं
एकार्णवपयोधौतमेकमंबरमंबरं ६ एवं रूपस्य तस्याग्रे नियतिर्नित्यकामिनी अनस्तमितसंरंभमारंभैः परिनृत्यति १०
तस्यानन्तनलोलायाजगन्मंडलकोटरे अतुल्यंदरूपायाप्रागमायापचंचुरे ११

प्रसिद्धो गंगावाहो गंगाप्रवाहः चकारेणानुक्तितयोरेकशेषस्यानाविति परामर्शः अवीतं प्राचीनावीतं संसरत्यस्मिन्निति संसारस्त्रैलोक्यं
तदेव कल्पः करमूलयोः प्रकोष्ठयोः वलांडकर्णिकाभेदः ८ विदलश्चित्रबिंदवः पुष्करावर्तसंवर्तमेघो पल्लवोद्देशयस्य धौतं
जालितं अंबरमाकाशमेवांबरं वस्त्रं कापालिका नाम च्छिद्रकंथावलिकेकंथाचरधादि प्रसिद्धेः ९ अनस्तमितसंरंभमविरतप्र
लयं प्राणिसस्यकर्मोगणकृत्लकार्यारंभे १० अतुल्यदरूपायाः अप्रतिबद्धक्रियाशक्तेः नृत्यद्वयप्राणिनां प्रागमापायाप्रांचंचु
रेचंचलेचनतेः पंचाचाचिपङ्कुकिंचरफलो क्षेत्रव्यापस्यनुकृत्यरस्य

मकरिकादिलांछनानि अन्येषां कंकणेषु निर्जीवानि प्रतिबिम्बानि तैर्लक्ष्यमाणं जीवोज्झसदिति २८ अवहाराः शास्त्रीयाः स्वाभावि
काश्चान्तरश्च महांतो लक्षणाभूतरोमावर्त्ताः रजस्तमसी प्रकृतिगुणौ २९ तांडवस्योद्भवायस्यास्तथा विधान्नृत्यन्तरेणा संबंधः ३०
लास्यमयी अभिनयप्रचुरां ३१ आचाराणां श्रौतस्मार्त्तादिसत्कर्मणां चारुकलनां सम्यक्प्रवृत्तिं अचलीकृत त्रेतयोः चलांक लिपा
परयोः रचनां क्रीडापुत्रिकादिरूपां ३२ ॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वै॰ रा॰ पंचविंशतितमः सर्गः २५ इत्यप्रपंचते दोषे

जीवोज्झसन्मकरिका स्त्रतेजोभिरुज्वला यस्याब्धिकंकणाश्रेणी भुजयोरस्य भूषणं व्यवहारमहावर्त्तासुखदुः
खपरंपरा २९ रजः पूर्णतमः श्यामारोमालितस्याराजते एवं प्रायः सकल्पांते कृतांतस्तांडवोद्भवां उपसंहृत्यनृत्येहां
सत्वासहमहेश्वरः ३० पुनर्लास्यमयीमत्पुलीलांत्वर्गस्वरूपिणी ततो तीमां जराशोकदुःखाभिभवभूषितां भूयः
करोति भुवनानि चरांतराणि स्तोकांतराणि जलजालकं कल्पनां च आचारचारुकलनाम्च लांचलांचयं काघया
भकजनो रचनामलिन्नः इतिकृतांतविलसितंनामपंचविंशतितमः सर्गः २५ ॥श्रीरामउवाच वृत्तेस्मिन्नेवमेते
षां कालादीनां महामुने संसारनाम्निकेवास्या मादृशानां च तत्विह १ विक्रीताइवतिष्ठाम एतैर्दैवादिभिर्वयं मु
नेप्रपंचरचनैर्मुग्धावनमृगाइव एषो नार्यैः समाम्नायः कालः कमलनोन्मुखः जगत्पविरतं लोकं पातयत्याय

भरिसंसार दुर्दशा कालादि पारतंत्र्येण वैराग्यसोपपत्तये करोत्येवं कालः किं तेनुततइत्याशंक्य कालादि सर्ववस्तुषु स्वस्य दोष
दर्शनं प्रपंचयिष्यंस्तत्फलं वैराग्यरूपानास्थासंपत्तिं दर्शयति वृत्त इत्यादिना एवमुक्तरूपे वृत्ते चरित्रे अस्या आश्वासः १ दैवं
प्राक्तनं कर्म आदिः प्रधानं येषां तैः एतैः प्रागुक्तैश्चतुर्भिः शब्दादिविषयप्रपंचरचनैर्मुग्धा मोहता २ आम्नायश्च रित्राभ्यां सोप
स्यन्त्राचरितं असमाप्तभोगजीवितादितत्वासंततमितिवासमासोक्त्या अनार्यैः शिष्टैरपरिग्रहीतः समाम्नायो वोद्धव्यस्वच्छा
स्त्रोपदेशो यस्य कवलनोन्मुख उदरभरणामात्रपरः कालनामा धूर्त्तः असन्मार्गप्रवर्तनेन लोकं जनमिसर्पंतिरमपि गम्यते ३

55

पुष्करावर्तसंख्याः संवर्तमेघा एव डमरोडमरुकं तस्योड्डामरारवैरुत्कटशब्दैः तुंबरादयोगंधर्वाः २१ इत्थं नि ... तेः सपरिकरं न
त्वमुपवर्णितइत्युत्तरपिनद्धायितं भूषणान्याह नृत्यंत इत्यादिना अंतः प्रागुक्तनृत्यशालांतः चंद्रमंडलेन वक्ष्यमाणकुंडलभूतेना
सितः शोभमानस्य तारकाभिश्चंद्रिकया चित्तारकालक्षणचंद्रप्रतिकृतिभिश्चारुमनोहरं व्योमैव पिच्छं तेनावचूलिनः भू
षितं केशस्य कृतांतस्य श्रवणे इत्युत्तरेणान्वयः २२ एकस्मिन्दक्षिणश्रवणे कर्णे अस्थिमुद्रिका मुद्रिकाकारं कुंडलं कापालिकानुरूपं ॥
अपरे वामे कर्णिका कर्णाभूषणं कुंडलमितियावत् २३ अत्र अनयोरेककर्मपर्यायोः श्रेणीति शृंगबाहुल्यात् कल्पवृक्षांडभेदाद्या २४

प्रवृत्तपुष्करावर्तडमरोडामरारवैः तस्याः किलपलायंते तुंबरुसंदयः २१ नृत्यंतोंतः कृतांतस्य चंद्रमंडलभासिनः तारका
चंद्रिकाचारुव्योमपिच्छावचूलिनः २२ एकस्मिन्दक्षिणे दीप्ता हिमवानस्थिमुद्रिका अपरे च महामेरुः कांता कांचनकर्णिका
२३ अत्रैव कुंडले लोले चंद्रार्कौ गंडमंडले लोका लोकाचलश्रेणी सर्वतः कटिमेखला २४ इतश्चेतश्च गच्छंती वि
द्युद्वलयकर्णिका अनिर्वृतेः २६ संसारबंधनादीर्घपाशे कालकरच्युते शेषभोगमहासूत्रप्रोतमालास्य शोभते २७

विद्युद्वलयः कर्णिकाकर्णिकाकृति कंकणानी रुदामेघा एव नानावर्णत्वाद्वस्त्रपट्टादिपटच्चरघटितकंथाः २५ क्षीणो
भ्योजगद्भ्यः एवं सर्गेभ्यो वांतेः कृतांतैर्भूतपुलिः संभृते मिलिते ध्रुवस्थिते मुसलादिभिर्विरचिता अस्य माला शोभने इत्युत्तरे
णान्वयः २६ शेषस्य नागराजस्य भोगः शरीरं आयुधभृद्वीरसामान्योपलक्षणमेतत् प्राप्य भिक्षमुसलसंबंधात् शे
... कालस्य एवं किरातपुत्रस्य करादभ्राच्युते संसरणशीलस्य जीवमृगसंघस्य बंधना
संग्रहणं तदेव महासूत्रं तत्र प्रोत इति संबंधः
यस्यासक्ते पाशे ग्रथितामाला अस्य कृतांतस्य कंठे शोभते २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लंदोत्तितभातिनीरदांशुकपट्टिका २५ मुसलैः पट्टिशैः प्रासैः शूलैस्तोमरमुद्गरैः तीक्ष्णैः तीक्ष्णजगद्धांतकृतौंतैरिवसंभृ १

सच्चमत्कृतयः आलस्फूर्तिचमत्कारा दोषाणांपतंकिन्वो धजिन्यः रसाः अनुरागाः नीरसतां प्रतनुरागम्अल्पतां विषयास्पृहणाय
तामितिवा २३ वस्तुअलौकिकं चितंदत्तं प्रागिनिवेशितमितियावत् अभाववेधितांनाशग्रस्ताः २४ नोपगछतीत्यादिलौकि
अतिदोलस्योक्तिः ननुत्वस्यप्रक्रमविरोधात् २५ अधिगम्यतेलभ्यते २६ स्थिजीवनं अवस्तुनिफल्गुविषये २७ मोघेनमो
दर्प्पेण पातेकपरमंनाशैकपर्य्यवसितं २८ ननुधार्मिकस्यतवकथंगतिर्नविघते तत्राहकाचिदितिस्वर्गादिगतेरपि अवि

मोघाविषयशालिन्यः सच्चमत्कृतयः स्ताः नार्योदोषपताकिन्योरसानीरसतांगताः वस्त्ववस्तुतयाज्ञातं
दत्तंचित्तमहंकृतो अभाववेधिताभावाभवंतोनाधिगम्यते २४ तप्यतेकेवलंसाधोमातिराकुलितांतरा रागरोगो
विलसतिविरागोनोपगच्छति २५ रजोगुणाहतादृष्टिस्तमःसंपरिवर्द्धते नचाधिगम्यतेसत्वं तत्वमत्यंतदूरतः २६
स्थितिरस्थिरतांयाता तास्मतिरागमनोन्मुखी दृतिमाधुर्यमायातारतिर्नि यमवस्तुनि २७ मतिर्मोघेनमलिना
पातेकपरमंवपुः ज्वलतीवजरादेहेप्रतिस्फुरतिदुष्कृतं फलेनयातियुवता दूरेसज्जनसंगतिः गतिर्नविघतेका
चित्कचिन्नोदेतिसत्यता २८ मनोविमुह्यतीत्यंतमुदितादूरतांगता नोज्वलाकरुणोदेतिदूरात्तयातिनीच
ता २० धीरताधीरतामेतिपातोत्पातपरोजनः सुलभोदुर्जनाश्लेषोदुर्लभःसत्समागमः २१ आगमापायिनो
भावाभावनाभयबंधिनी नीयतेकेवलंक्वापिनित्यंभूतपरंपरा २२ दिशोपिहिनदृश्यंतेदेशोप्यन्यायदेशभा

त्यतयास्वभ्रसुखप्रापत्वादितिभावः २९ मुदिपरसुखदर्शनेनसंतोषः नीचतासैयेनतद्भूतुरसूयादिर्गृह्यते २० अधीरतांअ
स्थिरतां पातोत्पातो मरणजन्मनी ऊर्ध्वाधोगमनेवा आश्लेषः संगः २१ भावना वासनाभावच्यपगतेच्यपिसानापैतीति
भवबंधनीबंधहेतुः भूतपरंपराप्राणिनिकायःकालेनेतिशेषः २२ दिशायासुकालाद्यंनास्तितादृशपतदेवप्रपंचयतिदे

दुराशाभिरंतर्दहति दारुणश्चेत्याह दुष्या दिद्वेषेण बहिरपीति शेषः तथा दुःखीतेपियोज्यं ५ कालमर्यादा रूपकृतांतस्यस्वलाभा
प्रिया इंद्रियाणां परावृत्त्यानिरूढेन नियमेन लक्षणानि पतितैर्नियतेषु समाधि परेषु उन्मुखीकृतः कातरा धृतिं धैर्यं वियोजयति तत्र हे
तुःखीत्वाद्धितेति ५ अनवरतं तरुणीं तरुणीं तनुजर्जरीं नीत्वा प्राप्य निर्दयराजानां इंद्रः स्वामी अतिनिर्दय इतियावत् ७ सर्वाः स्वसंतानत्र
पिभूतजातयः प्राणिजातयः विरक्तदशा फल्गुविभवाः १६ स्वर्याः भोगभूमयो विषयाः लोकाः वा ८ जडतयामोहेन ह

एषोनार्यसमाम्नायः कालः कवलनोन्मुखः जगत्यविरतं लोकंपा तयत्याप दर्शिवे दहत्यंत दुराशाभिर्द्योदा
रुणश्चेषपा लोकसुख्याप्रकाशाभिज्वालाभिर्दहनोयथा ५ धृतिं विधुरयत्येषा मर्यादा रूपवल्लभा स्त्रीत्वाक्ष
भावचपलानियति र्नियतोन्मुखी ६ ग्रसते विरतं भूतजालं सर्प इवानिलं कृतांतः कर्कशाचारो जरानीत्वाजरंवपुः
६ यमोनिर्घृणा राजेंद्रो नार्तं नामानुकंपते सर्वभूतदयोदारो जनो दुर्लभतां गतः ७ सर्वा एव मुने फल्गुविभवाभू
तजातयः दुःखायैव दुरंताय दारुणा भोगभूमयः ८ आयुरत्यंत चपलं मृत्युरेकांत निष्ठुरः तारुण्यं चातितर
लं बाल्यं जडतया हतं ९ कलाकलंकितो लोकोबंधवो भवबंधनं भोगा भवमहारोगा स्तृष्णाश्च मृगतृष्णिका
:१० शत्रवश्चेंद्रियाण्येव सत्यं यातमसत्यतां प्रहरत्यात्मनैवात्मा मनएव मनोरिपुः ११ अहंकारः कलंकाय बंधु
यःपरिपेलवाः क्रियाः दुःफलदायिन्यो लीलास्त्रीनिष्ठतांगताः १२ । " " " "
तेअपनीतं ९ कलनं कला विषयानुसंधानं १० सत्यं परमार्थत आत्मतिरस्कृहीतं तदेहादिविवेके असत्यतां अपरमार्थता
लतां गवरूपबंधहेतुत्वादिंद्रियाण्येव तथाभूत आत्माम नोभिमानात् मनोभूत आत्मानं मनसैवात्मना प्रहरतीत्यर्थः स्वीकरो
ति ११ अहंकारोभिमानः प्रधानमंतःकरणं कलंकायतां छनायत्यरूप दूषणायेतियावत् उक्तयोधवं वास्मिका सहजतयो

श्रीः क्रियाः प्रत्ययः शारीराः ली लामानवेली शाः १२ ::

कल्पमात्रेण संकल्पमात्रेण तत्प्रचारात्तया स्ववशमपि जगतो महान्दोषइति भावः ३५ दोषांतराण्य ह कामइत्यादिना अ
वा०टी० क्रमेण अनुचितप्रकारेण आक्रम्य वशीकृत्य नियतुमीश्वराक्षिमे तिचेन्नकिंस्खलः स्यात् नासौ तथेत्याह जगदीशाने
वै०श० ति ३६ वसंत एव मत्तमातंगः कुसुमवर्षणमेव महद्वर्षणमितिव्यस्तरूपकं चापलमिति भयोत्पादिभावरूपसंभेदः ३७
३८ बुद्बुदः प्रवृद्धतलः प्रसृष्टः = बोधप्राप्तिर्दुर्लभइतिभावः ३८ ध्वंसिहेत्वेहेतुः कालेतिभावइतिशेषः ४० स्वोक्तिदोषस्त

क्षिविदेवाभुविनराः पातालेषुचभोगिनः कल्पिताकल्पमानेनानीयंते जर्जरांदशां ३५ कामस्यजगदीशान
रणलब्धपराक्रमः अक्रमेणैवविक्रांतो लोकमाक्रम्यचालति वसंतोमत्तमातंगोमदैः कुसुमवर्षिणः आ
मोदितककुधक्रस्त्रेतो नयतिचापलं अनुरक्तांगनालोललोचनालोकिताकृती स्वस्थीकर्तुमनः शक्तो
नविवेकोमहानपि परोपकारकारिणापरार्त्तिपदितप्रथा बुद्बुदावत्सरवमत्येत्यात्मशीतलया धिया ३९ उ
त्पन्नध्वंसिनः कालवडवानलपातिनः संख्यातुंकेनसंख्येते कल्लोलाजीवितांबुधौ सर्वएवन रामोहादु
राशायाःसंपाशिनः दोषगुल्मकसारंगाविशीर्णाजिन्मजंगले ४१ सन्नीयते जगतिजन्मपरंपरासु लोक
स्यते रिह कुकर्मभिरापरंतत् आकाशपादपलताकृतपाशकल्पंयेषांफलंनहिविचारविदोपिविद्मः ४२
अघात्सबोयमतुरेषतथैवयात्रातेवं धनःसुखमिदंसविशेषभोगं इत्यंसधैवकलयन्स्वविकल्पजालमा
लोलपेलवमतिर्गलितीहलोकः ४३ ॥देवदुर्वि लासवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः २६ ॥ ॥ ॥

जंगले विशीर्णा इति संबंधः ४१
त्वयोषुगुल्मकेषुस्थिताः सारंगाः मृगापक्षिणो वा दुराशायाशेनपाशिनो बद्धाः संतोजन्मजंगले विशीर्णा इति संबंधः ४१
तेः उक्तदोषप्रयुक्तेः कुकर्मभिः कामनिषिद्धाचरणैराद्युः संनीयते फलस्वर्गनरकादि आकाशचेत्यादयस्तत्रलतापिसा
न्नकृतकंठपाशोलंबनसदृशं प्रसारं निरालंबनदुःखयतनावसानस्थितिकमित्यर्थः अस्तांतन्निरस्युपायोदूरेत्वास्तिताविदुर्लभं

घोराकाशोपि सत्त्वया सन्मात्रस्वभावेनेश्वरेणाघते २५ सिद्धाज्ञानातिरिक्तैर्योगिमंत्ररसायनादिभिः २५२६ नक्षत्रैराक्र
म्यते चर्यते नितरां यस्य तेउपरमं प्राप्यते २७ व्योमतांभूम्यता २८ निद्रापरिसमाप्तिः हियते संह्रियते २९ कालः प्राग
क्तः त्रिविधः स्वसन्नवह्निराचरणाकाशः ३० अप्राप्यमप्रोतेंद्रियाविषयः अवाच्यं वागगम्यं दुर्दर्शं च दूराद्यगम्यं च
तत्त्वं सत्त्वं रूपं यस्य मूर्तिः स्थूलं रूपं विडंब्यते बालन्येव मायया प्रदर्शयंति अहंकारकलो अभिमानं शरीरं प्राप्य स्थिते
भूमध्ये इति शेषः ३१३२ सर्वांगाधकत्वोपपादनाय तस्य निरंकुशत्वात् अमाह शिलेत्यादि त्रिभिः साम्बो श्वसहितोर

अथ तेयत्त्वयापि घोर्भुवनं चापि भुज्यते धरापि यातिवैधुर्यं केवास्थामादृशेजने २४ शुष्यंत्यपि समुद्राश्च
शीर्यंतेतारका अपि सिद्धा अपि विनश्यंति केवास्थामादृशेजने २५ दानवा अपि दीर्यंते ध्रुवोप्यध्रुवजीवि
तः अमरा अपि मीर्यंते केवास्थामादृशेजने २६ शक्रोप्याक्रम्यते वक्रैर्यमोपि हि नियम्यते वायुरप्येत्यवायुत्वं
केवास्थामादृशेजने २८ परमेप्यपि निष्ठा वा ह्रियते हरिः रप्यजः भवोप्यभावमायाति केवास्थामादृशेजने॥
२९ कालः संकल्प्यते येन प्रतिष्ठापि विनीयते स्वमप्यालीयते नंतं केवास्थामादृशेजने ३० अप्राप्यावाच्यदुर्दर्शं तत्त्वे
नात्तात्ममूर्तिना भुवनानि विडंब्यंते केनचिद्भूमदायिना ३१ अहंकारकलामेत्य सर्वत्रांतरवासिना नसौत्रि
त्रिषु लोकेषु यस्तेन हन बाध्यते ३२ शिलाशैलकवप्रेषु साम्बभूतो दिवाकरः वनपाषाणवल्मीसमवशः प
रिचोद्यते धरागोलकमंतस्य सुरासुरजगत्पदं नैश्यते धिष्ण्यचक्रेण पकाष्ठो दमिवत्वचा ३४

पल्लवावंप्राप्तः यस्मादित्येति च्छिन्नित्यादिश्रुतेः स्वाधिकृत्वे ईश्वरेण प्रार्थ्यमाणः शिलाशैलवप्रादिदुर्गमप्रदेशेषु किरणाश्व
पादैः संचरन्निव स्थितो दिवाकरो रथवदुह्यमानो बनाङ्कलयोप्यपापवर्तशिखरादेर्गमन प्रवहतनयगा ह्यर्तुलाः स्फुटकादिपाषा
णाश्रयोधः प्रेर्यंते तद्वशाः स्वतंत्रः सूर्यादीनामपि स्मृत्प्रवहितोपायमान

स्पंते परितो व्याप्यते अतोऽहं फलविशेषः युगावर्ते
भूमे दीहाज्ञानादिविकारे यावत्कल्पं ज्योतिश्चक्रं
न्या विनाशादाद्यं सत्त्वं नाप्यके ति विशेषणं ३४

त्वादिति भावः ३३ धराभूमिः शेषगोलके ज्योतिःशास्त्रे तथा
प्रलिङ्गः धिष्ण्यं देवानामायतनभूतं चक्रं ज्योतिश्चक्रं तेनैव

वा०टी० लताप्रधानं काननं शाखाशतं परिभ्रमंतइति विशेषणात्अ गा अत्र शाखामृगाः कालं आयुः क्षपयंति ७ कुदेहेषु
वै०रा० आपत्सु नो त्सिक्तं नागर्वितं तेन मनसा अभिरामानंदरूपं कोनश्चोप्यत्तितस्य समासः ८ घटाः समूहास्तरावतरंगायस्मि
५८ न्येतरं तेमपि शोर्यो त्कर्षार्थि विमर्षेपरस्तेन भूराः नोत्कृष्टभूराः महदृष्येति यावत् ये देहं द्वियां भोधिवर्त्तमान विवेकवै
राग्यादिना भाविनं च मूल्लानां नोछेदनतएव मूराः तत्र दुर्लभमुपायदौर्लभ्या दितिभावः ६ ननुकोमेष तत्रोपायोस्तुतत्राह
आक्लिष्टेति अप्पयर्य एवकारः कस्य चित्का चिदपि क्रिया अक्लिष्टं क्लेशेन नाशेन वारः द्वितंपर्यतः संसारावसानंत

त्स्माल्लताकाननचारिणो मी शाखाशतं काममहीरुहेषु परिभ्रमंतः क्षपयंति कालं मनोमृगा नो फलमाप्नुवं
ति ७ कुदेहेषु दूरास्तविषादमोहाः स्वात्स्येषु नो त्सिक्तमनोभिरामाः सदुर्लभास्संप्रति सुंदरीभिरनाहतांतः कर
णा महांतः ८ तरंतिमातंगघटातरंगं रणांबुधिं ये मम दृष्ट्यास्यूराः शूरास्त एवेह मनस्तरंगं देहेंद्रियांभोधिमिमं
तरंति ९ अ स्वपर्यंतफलाभिरामानदृश्यते कर्हिचिदेवचित् क्रियादुराशाहतुचित्तवृत्तिर्यामित्य विश्रांतिमु
श्लो पैतिलोकः १० कीर्त्याजगद्विकुहरंप्रतापैः श्रियागृहंसत्ववलेनलक्ष्मीं येपूरयत्यत्र तथैर्यवंधानतैर्गुणांसल
रूपंयत्फलं तेन अभिरामानंदरूपं तेन घ षेहकर्मजितो लोकः क्षीयत एवाफल प्राप जितो लोकः क्षीयतइत्यादि श्रुतेः कतक
फलस्य नाशनियमादिषु नाशस्य दुःखपर्यवशितत्वाच्चेतिभावः यां क्रियां पत्य आश्रित्य विश्रांतिं स्वास्थ्यं २० अत्र असति
भाग्योदये कीर्तिप्रतापलक्ष्म्या घत्यलानामपि धैर्यादि नतिहेतु राग लोभादि प्राबल्यादौर्लभ्यं तत्र किंवाच्यं महाफलस्येत्य
त्स्येत्यभिप्रेत्याह कीर्त्येति श्रिया संपदा गृहं अर्थि गृहं सत्ववलेन सात्विकत्वमाविनयोदार्यादिवलेनलक्ष्मीः तेवहिसाप्र
र्णविराजंते ११ ॥ ॥ ॥

58

उत्क्रान्तत्केषुभावेषुनिःश्रेयसविरोधिषु विस्तरेणपुनर्दर्शितवैराग्यायेहकीर्तिताः प्रत्येकमुक्तेनक्रमेणचभावेषुसम्यक्चित्तदोषांतराणि
य२ प्रपंचंचित्तविश्रांतिहेत्वलाभंदर्शयति अन्यच्चेत्यादिना अन्यच्चशृणुइतिशेषः आयातततोमुनेरमेवस्तुतत्त्वरम्यजगत्स्वरूपेयेनल
ब्धेनचेतोऽतिविश्रांतिपूर्णकामतामुपैति तत्तादृशंकिंचिदपिअर्थजातंनायातिचेतःसितनोअन्यच्चतत्त्वंनायातिनलभ्यतइतिवार्थः
दाराएवदर्पणिद्विरहाः विशेषेणद्रूयतेदह्यतेउपतपतिकेवलंपुरुषार्थसावधानशून्यतयाव्यर्थायुःक्षपणेनेत्यर्थः २जीवितंजीव

श्रीरामउवाच॥ अन्यच्चतातातितरामरम्येमनोरमेचेहजगत्स्वरूपे नकिंचिदायातितदर्थजातंयेनातिविश्रांतिमुपै
तिचेतः १ बाल्येगतेकल्पितकालजालेमनोमृगेदारदरीषुजीर्णे शरीरकेजर्जरतांप्रयातेविद्रूयतेकेवलमेवलो
कः २ जरातुषाराभिहतांशरीरसरोजिनींदूरतरेविसृज्य तस्माद्गतेजीवितचंचरीकेजनस्यसंसारसरोत्रशुष्कं ३
यदायदापाकमुपैतिनूनंतदातदेयंरतिमातनोति जरामराणामपिनवप्रसन्नाविजर्जराकायलतानराणां ४ तृष्णान
दीसारतरंगवाह्यमानाखिलैर्नितपदार्थजाता तटस्थसंतोषसदृक्समूलनिकाशदन्नावहतीहलोके ५ शरीरनौश्च
र्मनिबंधवद्धाभवाब्धिधावालुलिताभ्रमंती प्रलोड्यतेपंचभिरिंद्रियाख्यैरधोभवंतीमधुरैरधीरा ६ ॥ ॥

संसारएवचंचरीकोभ्रमरः संसारोजैविकसंसारंभसदेवसरः ३ रतिंप्रीतिमातनोतिमृत्योरितिशेषः नराणांकायएवलातव
ल्ली ४ सारतरोगतरोवलतरोवा मूलनिकाशावप्रतिकंतनंतत्रदक्षासमर्था ५ चर्मणानिबंधनेनआच्छादनेवद्धा चर्मम
यीतथैः दीर्घिकादेशेप्रलिप्ता उर्मिभिरालुलिताव्याकुलितास्वतःलघुत्वाद्भ्रमंतीअंतराः वाधोभवंतीमज्जनोन्मुखी इंद्रिय
ग्राहैरपिप्रलोड्यते यातोधीरानविद्यते धीराविवेकाधीमंतोवैराग्यधैर्यशालिनोवाजीवपिस्यांतथाविधा ६ ॥ ॥

वा०टी० उक्तमेवार्थं मासुरसंपद्विस्तारप्रदर्शनेन प्रपंचयति इमानीत्यादिना इमानि हितानि सद्यः कर्त्तव्यानि विप्रकृष्टानि देशा
वै०रा० कालांतरे कर्त्तव्यानीति विभातानि निरंतरं चिंतितानि अपर्यंतमनोरमाणि परिणामे अनर्थरूपाणि जायानां ज नानां
५९ च रंजनेन प्रियाचरणेन देह जरांतं चेतोपि जरयंति विवेकादूषयंतीति यावत् १७ कुतोप्यहोभिः कतिपयैरेव दिनैः

इमान्यमूनीति विभावितानि कार्याण्यपर्यंतमनोरमाणि जनस्य जायाजनरंजनेन जवाज्जरांतं जरयंति चेतः
१७ पर्णानि जीर्णानि यथानरूणां समेत्य जन्माशुलयं प्रयांति तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छंति
कुतोपिहाभिः १८ इतस्ततो दूरतरे विहृत्य प्रविश्य गेहं दिवसावसाने विवेकिलोकाश्रयसाधुकर्मरिक्ते न्हि
रात्रौ कउपैति निद्रां १९ विद्राविते शत्रुजने समस्ते समागतायामपि मत्स्यलक्ष्म्यां सेव्यंतराणि स्सुखानि यावत्ता
वत्समायाति कुतोपि मृत्युः २० कुतोपि संवर्द्धिततुच्छरूपैर्भावैरमीभिः क्षणनष्टदृष्टैः विलोभ्यमानाजनताज
गत्यां नवेत्युपायातमहो निपातं २१ ॥ ॥ ॥ ॥ = ॥ ॥

१८ अह्नि दिवसे विवेकिजनानामभुसरणान्मत्कर्मभिश्च रहिते सति कः निद्रामुपैति विनामृत्युमिति शेषः १९
कुतोप्यनिर्द्धारिततत्वाद्धेतोः संवर्द्धितैः भावैर्विषयैर्विलोभ्यमानाभ्राम्यमाणाः पातं मृत्युं यातमिति पाठे उपायातं
आगतं यातं चातं च अहः नवेति २१

सतितु भाग्योदये सर्वत्र सर्वाभिलषितप्राप्तिः स्थलभित्ति पुरुषप्रलयवैपर्ययमभिप्रेत्याह अप्यंतरस्थमिति गिरेः शैलीशि लामयी या भित्तिः कर्मधारयनिमित्तः पुंवद्भावः तन्मध्ये स्थितमपि न ज्ञानिर्मितत्वादये घस्याभ्यंतरे स्थितमपिवास वंसिमान्यजनमेति शेषः सिद्धयोऽणिमाद्यस्ता एव वेगैः त्वराभिः सहिताः आपदुद्धर्तुं त्वरांतार्थं १२ अन्त्विष्टपर्यंतेत्यनुपदो क्तमेव प्रपंचयति पुत्राश्चेत्यादिना प्रकल्प्येत भ्रांत्येति शेषः अंतेमृत्युकाले अपि रम्या अपि भोगविषयाः यत्र विषमूर्छिनावद् स्वाप्येव १३ धर्मरिक्तान्गुणसंग्रहस्मरणात् १४ आदौ धनार्जनभोगतृष्णा प्राबल्यात्कामार्थाभ्यासेव धर्मानिक्षेकृतातराभिराको

अप्यंतरस्थं गिरिशैलभित्तेर्वज्रालयाभ्यंतरसंस्थितं वा सर्वेसिमायांतिलसद्धिवेगाः सर्वाः श्रियः संततमापदश्च १२
पुत्रश्चदाराश्च धनंचवृत्ताप्रकल्प्यतेतातरसायनाभं सर्वंतु तचोपकरोत्यपायी नयत्रातिरम्या विषमूर्छनैव १३ विषा
दयुक्तो विषमामवस्थामुपागतः कायवयोवसाने भावान्स्मरंस्तानिह धर्मरिक्तान् जंतुर्जरावानिह दह्यतेंतः १४ कामा
र्थधर्मार्थिकृतान्तराभिः क्रियाभिरादौ दिवसान्निनीत्वा चेतःखलत्वेलिखितापिकल्लोलविश्रांतिमागच्छतु केन पुंसः १५ प्ररोग
तैरप्यनवाप्तरूपैस्तरंगिणीतुंगतरंगकल्पैः क्रियाफलैर्दैववशादुपेतैर्विडंब्यते भिन्नरुचिर्हि लोकः १६ ॥ ॥ ॥

तावकाशाभिलौकिक क्रियाभिः वर्द्धितोमयूरस्तल्पपिंडवर्द्धितमिव लोलं कायवयोवसाने इत्येतदन्नाम्यनुषज्यते १५ ननुमास्तु धर्मा र्जनस्पानां चेतसि विश्रांतिस्तदर्जनवतांभयदादीनां तत्फललाभात् कुतोनसेत्याशंक्य धर्मफलस्वर्गपुत्रादेरप्यसारतामाह प्ररोगैते रितितरंगवद्भंगुरैरतएव अनवाप्तरूपैरप्राप्तप्रायैः क्रियासाद्धिनेअनात्मनिरुचिर्यस्य सलोकोजनोविडंब्यतेवंच्यते अयंभावः सएव हि लाभ इत्युदात्मनः प्रियंत्रुवाणांश्रया प्रियंरोत्पतीति तथा च न तल्लाभादाश्वास इति १६ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
वै०रा०
६०
ल१

यथा आगच्छति एवं सत्वैरेगच्छति कुतोपीत्यज्ञायत आगच्छतिपत्रं चगच्छति न ज्ञितासित भिनिसूचितं २३ रक्तच्छदा रक्तोष्ठपार क्तवलावारक्तपल्लवाश्च षट्पदाश्चषट्पदा एवचालिणी यासां विषद्रुमे ष्वालोलालता विषलताः इतिमनुष्यलोकादन्यः स्वर्गेन रकादिष्वप्यमुधा रूपमेवइहास्माभिर्मिलिता अमितिपरस्पराभिप्रायनिबंधः संकेतस्तेनसंपादितस्वरूपा इवोत्सवादियात्रायांस मासंगः समाजमेलनं २५ संसाराजन्ममरण परंपरास्तेषांमालास्वप्रदीपानांशांतिषुत्तणिकज्वालोपरमप्रवाहेष्वेवतत्वंपरमार्थिकंव

अजस्रमागच्छतिसत्वैरेवगमनारतंगच्छतिसत्वैरेव कुतोपिलोलाजनता जगत्यांतरंगमालाक्षणभंगरेव २३ प्राणिप हारैकपरानराणांमनो मनोहारितया हरंति रक्तच्छदाश्चंचलषट्पदास्यो विषद्रुमालोलनलताः स्त्रियश्च २४ इतोन्यतमेत्रा पगताम्रुधैवसमानसंकेतनिबद्धभावा यात्रासमासंगसमानराणां कलत्रभिन्नव्यवहारमाया २५ प्रदीपशांतिष्विवभुक्तभे देद शाश्वतिस्तेहनिबंधनीषु संसारमालास्वचलाचलासुनज्ञायतेतत्वमनात्विकीषु २६ संसारसंरंभकुचक्रिकेयंप्रार द्रूपयावुद्धिरभंगुरापि असावधानस्यबुद्धो चिरास्थिर प्रत्ययमाननोति २७ ॥ ॥ ॥

जनस्य १

त्वनज्ञायते इतिसंबंधः सर्वा तोविशेषणान्युभयसाधरणानि दशावात्यादयोव तिकाश्चस्नेहोरागस्तैलंचचला चला स्वचलासुच आतात्विकीषुमिथ्याभूतासु २६ यथाकुलालचक्रिकाश्चमंत्यसावधानपुरुषवुद्धौ चिरंस्थिरेयंनिभ्रमतानिप्रती त्तिंजनयति एवमियंसंसारप्रवृत्तिकुचक्रिकावार्षिकनलवुद्बुदवदनित्यापिचिरस्थायिनीप्रतीतिंजनयतीत्यर्थः २७ ॥ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

60

सर्वप्राणिनां प्रियत्वेन प्रसिद्धैरसुभिः प्राणैर्यजमानैस्त एव जनैर्नेडका नरमेषाः पशवः हतशब्दः कुत्सायां कुत्सितकर्मलक्षणोऽयूपबन्धाः संतोदोषांजनैः कालवर्गीसुखं यथास्यात्तथा क्रियंते संस्कृतं येनैकेयैर्विजयाशक्तिदहेदोषणादिबलात्पीनतामेवोपेत्यस्थितं न विवेकवैराग्याद्यभ्यस्तमित्यर्थः अत एव हितैरोजेविभिः संज्ञपनविशसनादिनाशरीरस्य बाधेन नाशेन हेतुना न भवंति असत्प्राया भवंतीत्युक्तेस्ता असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति श्रुतेः यज्ञविशेषत्वमेवाणामपि पशुत्वं प्रसिद्धं एडकशब्दस्य छागेष्ववालत्वगाः अथवा यैरेव जनैर्नेडकैः पोषकैः

प्रियासुभिः कालसुखं क्रियंते जनैर्नेडकास्तेहतकर्मबद्धाः येऽपीनतामेव बलाद्युपेत्य शरीरबाधेन न ते भवंति २२

स्वयंपीनतामुपेत्य स्थितास्त एव जनैर्नेडकाः प्रियासुभिर्बलाद्धतकर्मपाशैर्बद्धाः कालस्यमृत्योर्मुखं प्रति क्रियंते उपन्हियंते अत एव कृतघ्ना असवः शरीरबाधेन हेतुना ते प्रियासवो न भवंति किंत्वप्रियाः शत्रवः तथा च न प्राणायामशामात्रपरेणाभाव्यमिति भावः अथवा असुपोषणपरा अपि नमूढजनाः प्रियासवः तेषां मृत्युमुखप्रवेशोपायाचरणेन प्रस्तुत प्राणविघातकत्वात् किंतु तत्त्वज्ञा एवेह प्रियासवः प्राणानां तत्वदृशा नित्यात्मभावमापाघरसकत्वात् अतस्तैः प्रियासुभिर्हठकर्मबद्धास्ते प्रसिद्धामूढजनैडकाः कालमुखमिव क्रियंते नाद्वियंत इति यावत् कस्तेषामतिशयस्त्वाहयेस्तत्वज्ञानबलाच्छरीरस्त्रयंबाधेन पीनतामपरिछिन्नतामेवोपेत्य स्थिता इति मितेहतोस्ते जनैडकवद्देहात्ममतयो न भवंतीत्ययमेवातिशय इत्यर्थः २२ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰ नत्वन्यासौ प्रज्ञानां भंगुरत्वेपि विरंच्यसालोकं प्राप्तानां कल्पायुषां न भंगुरत्वमित्याशंक्याह कल्पेति कल्पौघनामतीतानागता
वै॰रा॰ नंतकल्पानां संख्या या अकलने अपरिज्ञाने आनंत्यान्निशेषात्कल्पा अग्निविष्णुरुद्रादिदशास्तगणा एवेति विरंच्या अपि कल्पाभि
६१ धानत्तनजीविना एव अतोवयवशालिनिकालसमूहे लघुत्वदीर्घधियश्चिराचिरजीवनबुद्ध्यापि दृष्टकल्पनाधीनत्वादसत्याः
तुल्यन्यायेन ब्रह्मांडा अप्यनंतकोटिब्रह्मांडदशा अणावरवेत्यगुमहत्वादिबुद्ध्यापि असत्या बोध्याः ३२ एवंप्रकृतिदृष्टो विकार
ज्ञातमप्यसत्यमेव प्रतिभातीत्याह सर्वत्रेति त्वोम्येसंपदप्रकृतेत्याचारुरित्यादिवदभेदे तृतीया महीध्राः वस्तुतः पाषाणा एवम

कल्पाभिधानत्तनजीविनो हि कल्पौघसंख्याकलने विरंच्याः अतः कला शालिनि कालजाले लघुत्वदीर्घत्वधि
61 योप्यसत्याः ३२ सर्वत्र पाषाणमया महीध्रा मृदामहीदारुभिरेव वृक्षाः मांसैर्जनाः पौरुषवक्रभावानापूर्वम त्वीह
विकारहीनं ३३

प्रतिनियतस्वभा
हीमृदेवजनाः मांसादित्येव कथं तर्हि पर्वतादिविशेषबुद्धिस्तत्राह पौरुषेति व्यवहाराय पुरुषप्रकृतैर्नामरूपसंकेतैः प्रतिनियतस्वभा
काइत्यर्थः परमार्थतस्तु अपूर्वं पूर्वसिद्धकारणाद्यन्नास्ति तथाच सर्वत्र न्यायसाम्याद्विकारहीनं परित्यक्तविकारं सर्वं जगत्प्रकृ
तिमात्रमेव परमार्थवस्त्वस्तीति बुद्ध्या संभाव्यत इत्यर्थः अथवा अस्तु पर्वतादिविकाराणामसत्यत्वं तत्प्रकृतीनां पाषाणमृदा
दीनां तु तत्कुतस्तत्राह नापूर्वमिति तेषामपि स्वकारणत्वादिभोगपवर्गे विकारव्यतिरिक्तं नास्तीति मिथ्यात्वादप्यनाश्वासएवे
त्यर्थः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जनस्य अंबुजस्येव संप्रतियौवने शरदिव च ये सौंदर्यसौ गंध्यादयो गुणाः शोभोज्वलाः स्थितास्त एव गुणाः वार्द्धकेन जर्जरत्वे
हेमंते च दैववशाच्छिन्नाः संतः आश्वासनायाश्रितसमाधानस्य आघ्राणस्य दूरतरं प्रयाता दुर्लभा भविष्यंतीति न तेषु विश्वास
इति भाव २८ यत्र संसारे भुजलपवनादिदैववशात् पुरुषोपकारमनपेक्ष्यैवेति यावत् जन्माभिवृद्धिफलपुष्पादिसमृद्ध्युपेतस्य
देहभारेण धारणेन पुनः पुनर्जनेभ्यश्छायापत्रपुष्पफलादिभिः कृतोपकारोऽप्यनपराध्यापि तरुः स्वस्य कुठारैर्विलूयते छिद्यते ।

शोभाज्वलादैववशाच्छिन्नाः गुणाः स्थिताः संप्रति जर्जरत्वे आश्वासना दूरतरं प्रयाता जनस्य हेमंत इवांबुजस्य
पुनः पुनर्दैववशादुपेतस्वदेहभारेण कृतोपकारः विलूयते यत्र तरुः कुठारैराश्वासनेतत्र हि कः प्रसंगः २९ मनोर
मस्याप्रतिदोषरत्नेरंतर्विघातायसमुत्थितस्य विषद्रुमस्येव जनस्य संगादासाद्यते संप्रति मूर्छनैव ३० कास्ता दृशो
यासु न संति दोषाः कास्ता दिशो यासु न दुःखदाहः कालां प्रजा यासु न भंगुरत्वं कास्ताः क्रियाँसु न नाम माया ३१

तत्र संसारे तत्र प्रतिपद प्रसक्तापरास्या कृतोपकारस्य च मनुष्यस्याश्वासने कः प्रसंगः तस्याश्च मस्तु रत्नपकारिणमपि
ह निष्पत्त्यैवेति भावः २९ नन्व स्त्वन्वत्र दोषस्तस्यापि हितैषिषु स्वजनेषु को दोषस्तत्राह मनोरमस्येति अतिशयितदोषाः ।
स्नेह भोगादिवत्तयोदाहभ्रमणादिवत्तयश्च यस्मात् अंतरुपशमस्य जीवितस्य च विघाताय उद्युक्तस्योत्पन्नस्य च मूर्छनाम् ।
त्ताकस्मलंवा आसाद्यत इत्ययमेव दोष इति भावः संसारे इह स्थितिषु कास्ता दृशो दृष्टयः क्रिया लौकिक्यः मायाछलं ३१ ।

आसक्तोनकेवलंउत्पाधीतानि: प्रस्तुतमहानर्थापीत्याह आदातुमिति उत्कृष्टभोगशालिनांपदंस्थानंसाम्राज्यधनादिवा
वा०टी० आदातुं संपादयितुमिच्छन् स्वैरंयतमानोलोकः रागलोभादिमोहेनस्वचेतसापहृतः सन् अद्यास्मिन्पूर्ववयस्येव अशंकं
चे०श० पतति असमर्थमर्थांतरन्यासेनद्रढयति पशुरित्यादिना पशुश्छागादिः पततीत्यनुषज्यते आनीताहरितावल्ली अर्घ्याद्विष
६२ मस्थाकरीरादिवल्ली ३७ अवांतरेदुर्गमेगर्तादरसावन्यस्तान्यतएवनिरर्घकोशान्यंशतोपिप्राणिभिः प्राणिभिरनुपयोग्यताद्य

आदातुमिच्छन्पदमुन्नमानां स्वचेतसैवापहृतो घलोलः पतत्यशंकं पशुरद्रिकूटादानीलवल्लीफलवाञ्छयेव ३७ अवांतरन्यस्तनिरर्घकोशाश्छायालतापत्रफलप्रसूनाः शरीरराजस्य तसंपदश्च स्वभ्रद्रुमाश्च ततानराश्च ३८ क्वचिज्जनामार्दवसुंदरेषु क्वचित्कठोरेषु च संचरंति देशांतरालेषु निरंतरेषु वनांतरं उच्छिन्नकुसुमसाराः ३९

62.

र्थानीतियावत् छायादीनियेषांतथाविधाः स्वभ्रद्रुमाः शरीरेस्वशरीरपोषणायैवोपभोगात् जनाः अर्थनाशिता
विद्याविनयधनादिसंपदोयेस्तथाविधानराश्चतुल्याएवअर्थजन्मत्वादित्यर्थः निरर्घकोशेइतिपाठे सप्तम्याअलु
कछांदसः ३८ अद्यपिक्वचिद्भूमिकाअपिविवेकिनोदुर्लभाइतिवक्तुंजनद्वैविध्यमाह क्वचिदिति देशांतरालशब्द
नात्रप्रकृतानुसाराच्चित्तभूमयोगृह्यंतेमार्दवंदयादाक्षिण्य क्षमादिसौंदर्यविद्याविनयादिचतद्वत्सुकठोरेषुक्रोध
लोभेनेषुयेशालिषुवनमध्यभागानांखंडेष्ववयवेषु ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवं पदार्थानामसत्यत्वे कथं जनानां व्यवहारभोगचमत्कारः नहि शुक्तिरजतेन कंकणं कर्तुं शक्यमित्याशंक्याह चमत्कृतिरिति इह मिथ्यापदार्थजाते व्यवहारकुशलतया मनस्विनां प्रेक्षावतामपि लोकानां चेतसि भोगचमत्कारकारा मनोहारा चमत्कृतिरपि प्रसिद्धाने चित्ररूपानाश्रयभूता यतस्तथाविधा चमत्कृतिः कदाचित्केषांचित नराणां स्वप्ने मिथ्याभूतमपि विषयमभिलष्य एति प्राप्नोति दृष्टपतइतियावत् यद्यपि सर्वेषामपि स्वप्ने भोगाः प्रसिद्धास्तथापि सुखदुःखातिशयभोगारंभे घटित्येव जागरणदर्शनात् अबलकर्मोद्भवसत्वेव चिरभोगचमत्कृतिः यथाह दिष्ट्रेद्रस्य स्वर्गनरकभोगयोरिति सूचनाय कदाचित्केषांचिदित्युक्तं ३५ ननु यद्यस्ति भोगच

चमत्कृतिरिह मनुष्यलोके चेतश्चमत्कारकरीनराणां स्वप्ने सुसाधो विषयं कदाचित्केषांचिदभ्येति न चित्ररूपा ३४ आद्यापियातैः कल्पनायां आकाशवल्लीफलवन्महत्त्वे उदेति नो लोभमलावृतानामुदारवृत्तीतमपीक

पिच १ चेव ३५

मत्कृतिस्तर्हि किं अधुनेव विरज्यसे भोगान्मुक्त्वा उत्तरत्र वयसि विरज्याम इति विचारस्य कर्तुं युक्तत्वाशंक्य भोगाशक्तौ वैराग्यस्य विचारस्यचेदेव देर्ति मिथ्यात्वमित्याह अद्येति अद्याधुनानंतपूर्वे वयसि पाते लभिन्नंतरे पिच वयसि आकाशवल्लीफलवन्मिथ्याभूता या अपि भोगासक्तिकल्पनायां अविचारान्महत्त्वे सति भोगतत्साधनाहतानां नाशितानां पुरुषाणां यथा यथाशक्तिमदत्वे लोभवैपुल्यमस्त्येवत तथापि विनाशेतस्य लेशोप्युपलभ्यते इति सूचनाय लवग्रहणं उदारस्य सर्वोत्कृष्टस्य परमात्मनो योरन्तातः स्वरूपणावार्तितत्प्रचुराकथैव नो देति निरंतरं हि चारस्तु दूरं विरस्तइतिभावः ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ० ॥ ॥ = ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
वै॰श॰
६३

चंचलं पुनश्वर २५ अधिगच्छतिप्राप्नोति ६ महारण्यमहारण्या नी विस्तीर्णतयानीलतयाचनभोमंडलोपमा ७ लता
भिर्वलितासंवृता मरुमह्याः पदं लक्षणं निर्वृत्तजलतां ८ वारिभिरुदकस्थाने विपर्य्यस्यतिविपरीतावस्थामापद्यते ६ ९
नैस्वभावात्स्वभावोत्तरं १० अल्पोद्दीपोद्दीपकः यथाकमूलादो अजस्रंपुनः पूर्यमाणोधान्यादिबीजराशिर्व्ययेनविपर्यासं
नैवेत्प्रोजलेनपूर्य्यमाणोवाचूतनांकुरसस्यादि भावेन विपर्यासमितमर्थः १२ इयंजातीस्थितिरेवसंसारस्यकर्त्तभो

यत्राघनगरंदृष्टं विचित्राचारसंचंचलं तत्रैवोदेतिदिवसैः संशून्यारण्यधर्मता ५ यः पुमानघतेजस्वीमंडलाम
धितिष्ठति समस्मकूटतांराजन् दिवसैरधिगच्छति ६ अरण्यानीमहाभीमायानभोमंडलोपमा पताकाच्छादि
ताकाशासैवसंपद्यतेपुरी ७ यालतावलिताभीमा भात्यघविपिनावली दिवसैरेवसायातिपुनर्मरुमहीपदं ८
शलिलंस्थलतांयातिस्थलीभवतिवारिभूः विपर्यस्यतिसर्वंहिसकाष्ठांबुतृणंजगत् ९ अनित्यंयौवनंबाल्यं
शरीरंद्रव्यसंचयः भावाद्भावांतरंयातितरंगवदनारतं १० वातांतर्दीपकशिखालोलंजगतिजीवितं तडित्स्फु
जट २ रणसंकाशापदार्थश्रीर्जगत्त्रये ११ विपर्यासमियंयातिभूरिभूतपरंपरा बीजराशिरिवाजस्रंपूर्यमाणः पुनः पुनः
मनः पतनपर्य्यस्तभूरिभूतरजः पटा पतनोत्पातपरावर्त्तपराभिनयभूषिता १३ आलक्ष्यते स्थितिरियंजाग
तीजनतः भ्रमा नृत्तावेशविरत्तेवसंसारभटीनटी १४ गंधर्वनगराकारविपर्यासविधायिनी अपांगभंगुरोदार

त्तृतासंतीनलक्षणायाआरभटीआडंबरातिशयः सैवनटीनर्त्तकी स्वकौशिलातिशयप्रकटनायन्रते आवेशेनविरत्तापरि
मानेवजनितं भ्रमा आलक्ष्यतइतिसंबंधः तदनुरूपंविशिनष्टिमनएवपवनस्तेनपर्यस्तंद्रुतंभरिप्राणिलक्षणं रजोविं
द्रुमेवपटोयस्याः अतएवप्राणिनांपापेनोनरकादावुत्पातः स्वर्गेपरावर्त्तोमिध्यंमलोकेनरएवपराङुत्कृष्टा अभिनयाभावधंज

जनानां दुर्दशा दृष्ट्वा दुःखितस्त्विति नं दे वं निंदति धातुरिति शवस्य अचेतनावान्मृतकल्पस्य धातुर्देवस्य यदि जीवनं स्यान्नेद
शा निर्दयः स्यादित्यभिप्रायः दिवसं प्रति दिने दिने कर्म प्रवचनीयेनैव वीप्साद्योतनान्न द्विर्वचनं कृतं फलतोपी षणाम्यायात
मो रम्या णो वा शब्दः समुच्चये विस्तुलितां ततमैः रागादिभिस्त्यं तव्याकुलत्वैस्तैराकुला निपरिणामे कष्टफलपाकेन दूषिता
रंभाभ्युदया नि नवानि कार्याणि लोके जंतोविवेकिनो नाम नोसिन विस्मापयंति ४ उत्क्रमर्पमनूह्योपसंहरं स्तान्निमित्तं खस्यो द्वेगं दश
यति जन इति कुकलाभिः कोटिल्यचातुर्यैः सुजनो विवेकी दुःखैरसंगोऽसंबंधः तदविधुरैरस्तत्कुहितभिन्नैरस्तं तदुःखरहितैः

धातुर्नवानि दिवसं प्रति भीषणानि रम्याणि वा विलुलितां तनमाकुलानि कार्याणि कष्टफलपाकहतोदवा
नि विस्मापयंति न शवस्य मतां सि केषां ५० जनः कामासक्तो विविधकुकलाचेष्टनपरः सतुस्वप्नेप्य नेत्र
स्मिन्जगति सुलभोनाप सुजनः कोप्यदुःखासंगाविधुरान्तरं खिलाज्ञानैः तव्याकपमिव दशाजी वि
तमयी ५१ अनित्यता प्रतिपादनं नाम सप्तविंशतितमः सर्गः २७ श्रीरामउवाच ॥ यच्चेदं दृश्यते किंचिज्जग
त्स्थावरजंगमं तत्सर्वमस्थिरं ब्रह्मन्स्वप्नसंगमसन्निभं १ शुष्कसागरसंकाशो निखातोयो वदृश्यते सप्ता
तरभ्रसंवीतो नगः संपद्यते मुने २ योवनगूढविस्तीर्णो विलीढगगनोच्चलः दिनैरेव सयात्युर्वी समतां कूपतां
च वा ३ यदंगमघसंवीतं कौशेयस्रग्विलेपनैः दिगंबरं तद्भवस्यो दूरे विशरिलावटे ४ ॥ ॥ ॥

साधनैः फलैर्वा विधुरा रहिता अवशं दुःखानुबंधिन्येवेति यावत् ५२ इति श्रीवासिष्ठ ता॰ शे वै॰ गो सप्तविंशः सर्गः २७ ॥
इह सर्वेषु भोगेषु वैरस्य प्रतिपत्तये एवं तेसर्व भावानां विपर्यासित्वभावता सर्वभावानामचिरतपर्यासत्वभावता सर्वभावानाम
चिरतपर्यासत्वभावता दर्शनादपि न ते व्याख्यास इत्याह यच्चेदमित्यादिना स्वप्नसंगमः समाजे मेलनं १ निखातो गर्तः प्रातर्ग्रहाणां
कौतौतरोपलक्षणं वनतरु नवनसमुदायन विलीढगगनस्पृं वितनमस्त ६

वा॰टी॰

वै॰रा॰

इव शब्दोनर्थको दृष्टांतदोर्लभ्यार्थ्यो गारवमुनस्यापि अनया जगत्स्थिता: ३०।३१ इह शरदे करूपंसुस्थिरंनकिंचिदस्तीतिसं वंधः ३२ घटस्यकार्पासद्रव्ये विशीर्णस्य कार्यासपरिणामक्रमेण पटताहष्टेत्यर्थः ३३ वृद्धि विपरिणामापक्षयविनाश पुनर्जन्माख्याः पंचभावविकारास्तेनोत्पत्तिरिच्यंते तान्क्रमेण प्राप्नुवानंतरदेहाभिमानिनंप्रतितेभावविकाराः निवर्तं तेनचिरं तिष्ठंतीतितत्पिविपर्यस्यंतीत्यर्थः यद्यप्युत्पत्तिसत्तापिभावविशेषयास्केनपठ्यतेतथापिमात्राधिष्ठानब्रह्मस ३४

आगमापायपरयास्तणसंस्थितिनाशया नविभेतिहिसंसारेधीरोपिकइवानया आपदः क्षणमायांतिक्षण मायांतिसंपदः क्षणजन्मक्षणंमृत्युर्मुनेकिमिवनक्षणं प्रागासीदन्यएवेहजातस्त्वन्योनरोदिनैः सदैकरूपं भगवन्किंचिदस्तिनसुस्थिरं घटस्यपटताहष्टापटस्यापिघटस्थितिः ननदस्तिनयद्दृष्टविपर्यस्यतिसंसृतो त नोत्पुत्पादयत्यत्तिनिहंत्यासरजतिक्रमात् सततंरात्र्यहानीवनिवर्ततेनरंप्रति अशूरेणहतःशूरएकेनापिह तंशतं प्राकृताप्रभुतांयाताःसर्वमावर्ततिजगत् जनतेयंविपर्यासमजस्रमनुगच्छति जडस्पंदपरामर्शा तरंगाणामिवावली बाल्यमल्पदिनैरेवयौवनश्रीस्ततोजरा देहेपिनैकरूपत्वंकास्थाबाह्येषुवस्तुषु क्षणमा नंदतामेतिक्षणमेतिविषादतां क्षणंसौम्यत्वमायातिसर्वस्मिन्नटवन्मनः इतश्चान्यदितश्चान्यदितश्चान्य दयविधिः स्वयंवस्तुषुनायातिखेदलीलास्विवार्भकः चिनोत्युत्पादयत्यत्तिनिहंत्यासरजतिक्रमात् सततंरा

त्र्यानुवोधोनविकारइतिभावः आवर्ततेविपर्यस्यते ३५ जनताचेतनसमूहः जडस्याचेतनस्यप्राणकरयोः डलयोरभे दाज्जलस्पंदेनपरामर्शा संसर्गात् ३६ अल्पैर्दिनैर्यातीतिशेषः ३७ नटोयथाहर्षविषादाद्यभिनयतेत द्वत् ३८ विधिरिति

64

रत्नौ टी: सुनित्तिद्धांतरत्नं ३

तडितमेवतडितमिवतरलंआलोकंआलोकनं २६ तउत्सव विभवशालिनः ७ हतदग्धशब्दो १८ चिर्यक्कंपआदिज न्म १६ कालः कालात्मारविः सूर्यः रचयन् भूतजातमितिशेषः रात्मुतानि अतिवाहु विनाशावधिंत्सरचितस्यभूत जातस्येतिशेषः २० अनुधावंत्यनुसरंति वाडवंवडवानलं २१ वाडवस्यभंगलक्षणयावन्हेः प्रसिद्धत्स्यानिंधनत्वेनसं शुष्कविशेषणानुपयोगात् २२ २३ स्वदंतेरोचंते २४ क्षणं अल्पकालंजनइतिशेषः २५ निहतशब्दोनिंदावचनो

तडितरलमालोकमातन्वानापुनःपुनः संसाररचनाराजन्ननशकेवराजते १६ दिवसास्ते महांतस्तेसंपद स्ताःक्रियाश्चताः सर्वेस्मृतिपथंपातेयामोवयमपिक्षणात् ७ प्रत्यहंक्षयमायाति प्रत्यहंजायतेपुनः अधा पिहतस्मृपायानोनोत्पाद्ग्धसंस्रतेः १८ तिर्यक्कंपरूपाद्यातितिर्यंचोनरतामपि देवाश्चादेवतांयांति किमिवेहवि मोहियरं १६ रचयन्नलिजालेनराज्यहानिपुनःपुनः अतिवाहयरविःकालो विनाशावधिमीक्षते २० जात ५ बुलावि सुभदरुद्रश्चसर्वाणिभूतेयः नाशमेवानुधावंतिसलिलानीववाडवं २१ द्यौःक्षमावायुराकाशंपर्व ताः सरितोदिशः विनाशवाडवस्येतत्सर्वंसंशुष्कमिंधनं धनानिबांधवाभृत्यामित्राणिविभवाश्चये विनाश भयभीतस्य सर्वनीरसतांगतं २३ स्वदंतेतावदेवैतेभावाजगति धीमते यावत्स्मृतिपथंयातिन विनाशकु राक्षसः २४ क्षणमेश्वर्यमायाति क्षणमेतिदरिद्रतां क्षणंविगतरोगत्वंक्षणमागतरोगतां प्रतिक्षणं विपर्यास दायिना निहतात्मना जगद्भ्रमेण केनाम धीमंतो हिनमोहिताः तमःपंकसमालब्धं क्षणमाकाशमंडलं क्षणं कनकनिष्यंदकोमलालोकसुंदरं २७ क्षणंजलदनीलाब्जमालावलितकोटरं क्षणमुड्डामरवंक्षणंमूक

नभरवचनोवा अनियतस्थितिमेवोदाहरणेन प्रपंचयतिनभइत्यादिभिः आकाशमंडलोदाहरणं दृष्टांतार्थंतमोलक्षणेनपंके नसमंगासक्तं कनकस्यनिष्यंदोद्रवाद्वदमणेःकोमलेनसुखस्पर्शेनचप्राज्ञालोकेन २० जलदारावनीलाब्जमालासामिवेष्टितोदरं

मिवस्थितं ८ क्षणंताराविरचितं त्त णमेकेणभूषितं क्षणमिंदुकृतालक दंत्तणांसर्व वहिःहतं २६ डामरसारः २८ आलोकातिरिक्तैः पर्यायपाना

आकलिता स्वीकृता एकांतेन केवलं ५ अर्थी शालदास्याथवप्राप्तिः ६ शांतिं विनान्यो निर्वृतिहेतुरस्तीत्याह अनित्येति ७ ईहितैः
राज्यादिविषयैरभिलाषैर्वा किं लोकोत्तरफलं तस्मात् ८ इंद्रियाण्येव दृढाः ग्रंथयो विषयासंगस्य दुस्त्यजत्वात्तैर्ग्रंथिभिर्यजन्मावर
लीलसत्त्वापांचरज्ज्वयांचर्मरज्जो बद्धा जीवात्मा मध्ये यतो भूमौ तार्थं यतते तस्य योद्धमाड इति संबंधः १० मकरकेतुना कामेन मा
निनी लोकैः करणैर्माधातं हिंसितं ११ अधुना किन्त्वल्पवयासेन ज्ञातैर्यैल्लवः तर्दुरोगेन्द्राकृत्येकधैतुद्धरति मायाचितभावः

राज्ये भो भोगयोगे भ्यश्चिंतापद्भ्रो मुनीश्वर निरस्तचिंताकलितावरमेकांतशील ता ५ नानंदाय मनोयानं न सुखाय ॥
मम स्त्रियः न हर्षाय ममार्यशाशाम्याभि मनसा सह ६ अनित्यश्चासुखो लोकस्त्वं ज्ञातवान् दृढं चापलोपहतं चेतः ॥
यथायाम्यामि निर्हृतं ७ नाभिनंदामि मरणं नाभिनंदामि जीवितं यथास्ति तथा तिष्ठामि तथैव विगतज्वरं ८ किं मे राज्येन किं मे
भोगैः किं सर्थैन किं मीहितैः अहंकारवशादेतत् सर्वं गलितो मम ९ जन्मावलिवरत्रायामिंद्रियग्रंथयो दृढाः येन बद्धा
स्तेभ्यो न तार्थं यतते यतउन्नमाः १० मर्षितं मानिनी लोके मे नो मकरकेतुना कोमलं खुरनिश्चयैः कमलं करणैर्यथा ११ अथ
चेतत्र कृतानुद्धा मुनीद्र ना विकिरष्यते भूयश्चित्तविवेकिता सा मातत्किलावसरः कुतः १२ विषविषयवैषम्यं न विषं विषयाः
तं तज्जन्मा न नरकाः विषया एकदेहहरं विषं १३ न सुखानि न दुःखानि न मित्राणि न बांधवाः न जीवितं न मरणं बंधाय यत्र
स्य चेतसः १४ न ज्ञाभिप्यथाश्रेयन्यूर्वापरविदांवर वीतशोकभयाबाधा सोऽज्ञस्त्वयापदिशाम्यहं मे १५ ॥ रामजीसहाय

१२ विषफलस्यरुचैवैषम्यं अनार्जवं जन्मान्तरे अपि विघ्नंति मन्तुं प्रापयंतीति जन्मांतरघ्नाः १३ ननु तत्त्वज्ञा अपि विषयान् भुंजानाः सुखा
दिभागिनो दृश्यंते तथा च तेषु को विशेष स्तत्राह नेति ज्ञस्यात्मज्ञस्य १४ सर्वदुःखसंगमूलोच्छेदित्वात् त्वमेव महान्सुरूपार्थं रतिस्त
दर्थमुपदेशं प्रार्थयते तदिति तत्त्वस्माद्गुरूक्तहेतोः यथास्त्वहं ज्ञः सन् वीतशोकभयाबाधा सो भवामि शीघ्रं भविष्यामि वज्ञ मानसा ॥ राम
॥ ॥मीष्यलह्मत्वेवं भास्त उपदिश इति संबंधः १५॥ ॥

65

नदेवहेलयस्थैर्यएविशयनि आविर्भावेति ४१ हेलया अनादरेणैव विचलिताः परिवर्त्तिता अशेषा आतुराः समर्था अपि येन तथाविधः आचरणे चतुरः कुशलः ४२ कर्मणां रसानां च समविषमविपाकतो नानाविधा त्रिलोक्यां प्राणिनि कार्यलक्षणः कलसमूहाः संस्तयः संसाराः प्रति जीवभिन्नास्तत्तत्तदेव भ्योषु समयः कालस्तत्तल्लक्षणेन पवनेन पातिताः प्रतिदिनं पतंतितथा च पतनपर्यवसितसर्वं दुःखमेव तेन कश्चिदास्थायुक्तेति भावः ४३ ॥ इति श्रीवसिष्ठ० वैराग्यप्र० अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ० दोषाणां दर्शनात् सर्वानिर्वेदः स्वरूपवर्ण्यते संनिकृतत्प्रयोजनार्थमुपदेशस्तु यार्थानि इत्थं दोषदर्शनात् स्वं चितेत तत्प्रसुतसापर्यवसितं निर्वेदं दर्शयति इ ती याद्विनादाय पदनतद्दर्शनेनलक्ष्यते दोषाणां भेववाविनि कचुद्यारुद्धानां दग्धता विभगतत्स्माः स्फुरंति ॥

[illegible]

आविर्भावतिरोभावभागिनो भवभागिनः जनस्यस्थिरतां यांति नापदो न च संपदः कालः क्रीडत्ययं प्रायः सर्वमापदि पातयन् हेलाविचलिताशेषचतुराचारचंचुरः ४१ समविषमविपाकतो विभिन्नास्त्रिभुवनभूतपरंपराफलौघाः समयपवनपातिताः पतंति प्रतिदिनमाततसंसृतिद्रुमेभ्यः ४२ ॥ अविरतविपर्यासप्रतिपादनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ श्री ॥ इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि प्रस्फुरंति न भोगाशा मृगतृष्णाः सरस्स्विव १ अन्वहं याति कटुतामेति संसारसंस्थितिः कालपाकवशाल्लोलाः रसाः निंबलता यथा २ दृष्टिमायाति दौर्जन्यं सौजन्यं याति तानवं करंजककरो राजन्स्यहं जन ॥ चेतसि ३ भज्यते भुवि मर्यादासकैतेव दिनं प्रति मुक्त्वेवमाया शिवी कां दंकारकरवं विना ४ ॥ ० ॥ श्रीरामायनमः ॥ ० ॥

ति १ नेयवंदग्धेदग्धास्थायीतेमहति विवेकवित्पुलेमनस्येव नहि २१

सुरः सु २ एयने पोऽस्य इतीति पाठे तु प्रत्यहमहन्यहनि पानि सति संसारस्थितिरपि कटुतां नेतुर्यातिशयं तेरस्याति प्रायं चारातीतियो ॥ न्येकालेन पाकवशकर्षवशाद्दल्पकटुकं तरमितेव भवस्थाने दैलोभाः कटुरसाः यथा निंबानो लताबालतत्ता न्वतितड न २ अन्वहंथ मेपादा यथा धर्मपादे पचयाच्चेतिभावः ३ दिनं प्रति प्रतिदिनं ननु वी भावो द्विर्वचना भावः वरवानित्पेनाम्पी भावेन भावं प्रत्यं नो याधिक्षेदसत्तात्सनक्रतः परिपाकम्प्त भावा कांचावी कांगिं वीव सातसिं वीदं कारस्केण भज्यते मर्यादत्तु तं विनेनमना वानिशेष

[illegible]

वा॰टी॰
वै॰प्र॰
६८

येऽउत्तममानसानां संगेन तत्फलेनोपदेशेन त्वयं न प्राप्नुवंति तेन प्राविभाउराधयो जगति न विद्यंत एवेति संबंधः २२ ननु शांत्यादिदायं प्राम्ये
बालेत्वपि कृतोपदेशाः कथं फलिष्यतीत्याशंक्य स्वस्य शांत्यादिदाढ्यं दर्शयति आयुरिति पूयाराद्भावत् अधिकारलिप्सुत्वसत्वये
ष्लोभकारित्वादिदोषैः रुक्मीयीडगपराक्रमाण्यादिसमस्तिकानन्विहाय कस्मै विदेवगुणवते समर्पणीय प्रधानाधिकारमुद्रासमर्थ
नेन तथा सर्वाधि अस्मिन्नपि वयसि आयुर्भोगयौवनादिसुखस्याचापलादिदोषैरितदुःखनाशाय अनर्थमाकलय्य तानि विहाय स
वैदोषरहिताय समर्पयित्वा शांतये प्रशमायैव दृढमचलाश्चिंतोविषय अधिकारमुद्रा अर्पितेत्यर्थः वायुविघट्टिताया अभ्रप

विधंलतेवहनेनेमहात्मन्दुराधयो न त्वय्य प्राप्नुवंति येसंगमेनोत्तममानसानां निशांतमासीवनिशाकरेण २२ आयुर्वायुवि
66 घट्टिताभ्रपटलीलंबांबुवद्भंगुरं भोगामेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचलाः लोलायौवनलालनाजलरयश्चेत्या
कलय्य द्रुतंमुद्रैवाद्य दृढार्पितानुनमया चित्ते चिरं शांतये ॥२३॥ सकलपदार्थानास्थाप्रतिपादनं नामैकोनत्रिंशः
सर्गः ॥२९॥ श्रीरामउवाच ॥ एवमभ्युत्थितानानर्थशतसंकटकोटरे जगदालोक्य निर्मग्नं मनोमननकर्दमे ॥१॥०॥

टलंबमानं पटलं तद्वद्भंगुरं मेघानां विना मानो विस्तारः विज्ञानमिव विस्तृतावासघासेषां मध्ये विलसंती सौदामिनी विद्युदिव
चंचलाः यौवनसंबंधिन्यो लालनाश्चित्तविनोदः इष्टार्थवशादः जलस्य रयो वेगस्तद्वल्लोलाः तुल्ययोरेवात्संगतः समुच्चयार्थः इत्ये
थाद्वइष्टार्थलाभः इतश्चीपुं आकालय्य विचार्य ॥२३॥ इति श्रीवासिष्ठ॰ वैराग्य॰ एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥ स्वचित्तोद्वेगमेव दृ
हेतुभिः संप्रकाशयन् तन्निरासाय विश्रांत्यै प्रार्थयन्नुपदेशं स्वचित्तोद्वेगमेव हेतुभिः प्रपंचयन् विश्रांतिहेतुतत्वोपदेशमेव विस्तरे
ण प्रार्थयति एवं नित्यादिना एवमुक्तप्रकारे अनर्थशतैः संकटेनैवडितं अर्थात्संसारांधकूपस्य कोटरे छिद्रे जगत्जीवजातं निर्मग्न राम
मालोक्य मनोमननचिंतातल्लक्षणे कर्दमे निमग्नं ममेति शेषः १॥ ६८

उपदेशाविलं वा यस्य दुःखातिशयासदिक्षुता निर्वेदोत्कर्षं दर्शयति वासनेत्यादिना वासनाजालं तर्षेर्ष्या लोलं तासं कटैः गुरुभिर्वा बालता
वेष्टिता निपतनं सूत्मनं निचानयोरिति निपातोत्पातो निम्नोन्नतप्रदेशौ विपत्संपदौ निरयस्वर्गौ वा अतस्तैर्वाटवी अरण्यं १६ ककच
स्याग्रे इतिनोर्विनिक्षेपं धर्षणं अरा गति यया भ्यां तत्तत्वेधासं विसनं १७ इदं अनिशं अस्तीति तस्तीति तन्नि वारेले इह भिइं नालीति तन।
संपादनेन च प्रहति निहत्यादि व्यवहाररूपः विघ्नांजनप्रभुत्रो भ्रमः स्वभाव एव चलं चेतो रजो राशिमिवानलपाहेतु दाहो लभ्यते १८।
नस्तेवतंतुलवः स्वस्मतं तु स्तन ओतं गुंफितं जीवसंचयाः जीवसमूहा एवं मौक्तिका निय स्मिन्नू स्वादि चिद्रूपात्या तेजसेन स्वरूप

वासनाजालवल्लितादुःखसंकटसंकुला निपातोत्पातबहुला भीमरूपात्र नाटवी ककचा १६ अविनिक्षेपं संलोढं प्रक्रोम्य
हं मुने संसारव्यवहारोऽस्यं नाशको विबध्यवेश्मसे १७ इदं नास्तीदमस्तीति व्यवहाराज भ्रमः धुनोतीदं चलं चेतो रजो राशिमि
वानिलः १८ एषोऽतंतुलवप्रोतं जीवसंचयमौक्तिकं चिद्रूपगतयानित्य प्रकं चन्द्रिचिन्ननायकं १९ संसारहारमरतिः।
कालव्यालविभक्षणे ओटयाम्यहमक्रूरं वागुरामिव केसरी २० नीहारं हृदयाटव्यां मनस्तिमिरमालुने केन विज्ञानदीपे
न सिंधितन्वि विदांवर। २१।

तयाच विकसल विशेषेण दीप्यमानं चितमिव नायकः प्रधानः शिखामणिर्यस्मिंस्तत्याविधं १९ कालो मृत्युः सएव व्यालः सिंगत्वं सर्वि
भक्षणे अलं कारभूतं संसारलक्षणं हारं प्रकाहारं अनाशं रतिर्वैरस्यावाप्तिसंपन्नोः सहमानो वा अहमक्रूरमकोपहिंसादित्यर्थः
यं यथा स्यात्तथा वागुरां केसरी वनोट्यामि भनजुचे द्राजन्मज्ञानेनेति भावः २० हृदयं हृत्पुंडरीकस्थानं तदेव दुर्व्यवपानादटवी तस्यां।
नाज्ञानावरण हेतुत्वान्नीहारं निहिकाभूतं तमा मनस्वाने अ एव प्रसृतस्य मनसस्तिमिरमिव विवेकेनेव पिधायकमज्ञानकेन सुखकरे
ण भिरद्वव प्रधानेनवा विज्ञापते जनेति विदांनमृगदूतः सर्वविदोय यांति हि विद्यास्तदीयः सर्वज्ञत्वमधि विदांवर २१ ...।।०

वा.टी.
वै.श.
६७

अंतरवस्तंभभ्रांतितत्त्वजिज्ञासया वलं वनं तेन दारिद्रातद्वितिनियावन येनाति भिन्नं ह तस्य मूलेन स्थाणुना यथा महांधकारे स्थाणुर्वा
चोरो वेति सत्यासत्यकोटित्वाच्चलिताचलितेन संसयेन विडंब्यते तद्वदिदं तत्त्वं स्यादिदं वा तत्त्वमिति संशयेन विडंब्यत इत्यर्थः अथवा
उक्तलक्षणा मे मतिर्दीर्घदर्शनेनान्यथैव रागद्वेषादिभिः स्खलितेने मूलान्नानुच्छेदाच्चलिते नचैव तत्ताप्ररोहण हेतुनाच्छिन्न
स्तस्य मूलेन मूलानुच्छेदात्पुनः प्ररोहेणमुरवेनमुना विडंब्यते अनुक्रियत एवेत्यर्थः ९ स्खलत एवचंचले त्वं भोगिनां भोगवासनावि
स्तीर्णं भुवनांतर्विहरणेन चरकृत्स्यस्य चापलं अंतावला निगृह्यमाणमपि तत्त्वज्ञानावष्टंभाभावात्संभ्रमं चापलं न जहासि विमा

चलिताचलितेनांतरवस्तंभेन मे मतिः दारिद्रोच्छिन्नतरस्य मूलेनेव विडंब्यते ९ चेतश्चंचलमाभोगिभुवनांतर्विहारिच न
संभ्रमं जहाति दस्वविमानमिवामराः १० अंतानुच्छमनायासमनुपाधिगतभ्रमं किं तत्स्थितिपदं साधो यत्र सोकान वि
द्यते ११ सर्वारंभसमारूढाः सुजनाजनकादयः व्यवहारपराएव कथमुत्तमतां गताः १२ लग्नेनापि किलांगेषु बहुनाबहु
मानद कथं सांसारपंकेन पुमानिह न लिप्यते १३ कीदृशीं समुपाश्रित्य भवंतो वीतकल्मषाः महांतो विचरंतीह जीवन्मु
क्ता महाशयाः १४ लोभयंतो भयायैव विषयाभोगभोगिनः भंगुराकारविभवाः कथमायांति भव्यतां १५ मोहमातंगमृ
दिताकलंककलितांतरा परं प्रसादमायाति शेमुषी सरसी कथं १६॥१०॥१०॥६७

नयते आपभोगनानाभोगसामग्रीपूर्णे १० अनुच्छपूरमध्ये सत्यं जन्ममरणायासरहितं देहाद्युपाधिशून्यं भ्रमहेतूच्छेदाद्गतभ्रमं स्थि
तिपदं विश्रांतिस्थानं यत्र गत्वा यत्प्राप्य ११ वयमिव सर्वेषु दृष्टादृष्टफलारंभेषु नत्यरात्मस्वनुकूललौकिकवैदिकव्यवहारपरा एवत्य
र्थः १२ संसारपंकेन पुराणाया पकूपरक्तशोकमोहादिना च १३.१४ विषयाभोगा विषयवेषाभोगिनः सर्पाः भंगुरोनश्वरोकुटिलोच
कारविभवौ येषां सर्पपक्षे विभवो विषसामर्थ्यं भव्यतां मसोलतां १५ मर्दिताविलोडिता कलंकाः कामादयः कर्दमशैवालादय
स्व प्रसादं नैर्मल्यं शेमुषी प्रज्ञासैव सरसी महत्सरः दक्षिणापथे महांति सरांसि सरस्य इत्युच्यंत इति महाभाष्योक्तेः १६॥१०॥राम॥ राम.
६७

संभ्रमो भयं नवतरो जीर्णस्तस्य २ न आज्ञउत्तमः संतोषो धैर्यं लत्तरलः मानुषस्तं गोप्य स्वामतिः प्रियस्यानी या विभेति अल्पबलो रत्न
समर्थ ईश्वरः पतिर्यस्याः सा बाला स्त्रीय यथा रणादो विभेति तद्वत् ३ तुके रालैर्विविधैर्विडं विनाः विविनाः अंतः करणं न नयः विक
ल्पभो विक्षिप्तदुःखभ्यो विक्षिप्तदुःखानि प्रायुक्तिं यायो प्रपदस्य च कर्मणि स्थानि नपति कर्मणि चतुर्थो लुंठति दुःखगर्ते पतती तिस
वत् यथा सारंगामगालु कुलं च मानरत्नादिविचिंताः श्वभ्रेषु पतंति तद्वत् ४ तन्त्रहेतुमाह अविवेकेति नविद्यते विवेकोयस्यां पुर
षाणां नदा स्वपत्नदाभृताञ्चतुरादयो यतः कष्टे संसारस्थानु एवकष्टे चिरपरिचयेन दृष्ट्वैव सितानतु सत्यदपरमार्थं वस्तु ।

मनो मे भ्रमती वेदं संभ्रमश्चोपजायते गात्राणि परिकंपते पञ्जाणी वज्जरत्तेरा: २ अनात्मनमसंतोषधैर्योत्सर्गा कुला
मतिः गस्यास्पदा विभेती हवाल बाल्यबलेश्वरी विकल्पैर्भ्यो लुंठत्येतान्यांतः करणं तलपः श्वभ्रेष्वसारं गास्मुखार
वार्विडं विनाः ४ अविवेकोस्यदा भ्रष्टाः कष्टेकदानमत्यर अंधकूपमिवापन्ना नराकाश्चसुरादयः ५ नावस्थितिमुपा
यातिनत्रया नियपेक्षितं चित्ता जीवेश्वरापन्नाकोंतेवश्यसम्पानि ६ अर्जरीकृत्यचतू नित्यजतीविभ्रतीतया मार्गशीर्षा
तवन्नीव धृतिर्विधुरतांगता ७ आपहस्मिंतु सर्वार्थमन वस्थितिराश्थिता गहीत्वात्वरूपं आत्मानं भव स्थितिरवस्थिता ८

नीत्यर्थः ५ जीवएवेश्वरः पतिस्तस्मिन्नायता निबद्धा अविस्थितिउपरमं येषि किंतं विषयं देशं च याति प्राप्नोति ६ वस्तुनि विषया
न्यर्णीदीर्घ्यवृविवेकहिमोपघानात् त्यजती रस्ता बनेबोत्त कामचिद्धि धृती स्ताध्यस्यपरं दृष्ट्वा निवर्तत इति भगवद्वचनाद्धिना आत्म
दर्शने स्तोतिहत्रः मार्गशीर्षस्यांतः पौषारंभः ७ नानतुरान्नाचस्यामेवन्ने शावहो स्वस्य प्रपंचयति अपहास्मिंनिति उक्त्वभिसस्था
नवस्थिमिरस्थिरता हल्लादगमिता: सर्वेषां सात्त्विका: परकमार्थिका आर्था: सुवानि यस्मिंस्तन्न पधारास्यास्तया आस्थितानतया तोम
यनंसः संपन्न इति भावः यथा आत्मानं मातं सा रास्थतिः स्वविवेकामे विप्राकंदे प्रवोधाद ईमुत्ससन्ताईं च गहीत्वा वस्थितेत्यर्थः ८

संसारेजीवितंप्रकृष्टंनउ । जीवितोयस्य येनसौख्यपदंयातिसउपायोत्र वक्ष्यतेकोविष्णवाण प्रश्नोयाद्यातत्वेनसंसारेजीवितंआह
उन्नतेनकल्पयाति प्रोज्जृम्भत्यादिषड्भिः सर्वेषांसस्यंमेनानांकल्पायद्वन्द्वादिभिः संबंधः प्रोज्जृ:आंस्थ:ले बोलंवमानोवुकण इवभगुरे
यद्यपिहेमंनित्यानंदालितथापिवर्षो ईरिवानादाम्सुतरभंगुरेतेविशेष: ईशान: शिवस्तद्भूषण शीतांशु: कलामात्रशोषइवमृदुनि
अल्पे दुर्लभ्यइति यावत् वर्षासुचंद्रस्यदुर्लभत्वत्तत्रापिकलामात्रशेष: सुतराभिनिभाव: इत्सुप्यापुष्परवविशेषण कुत्सितेनल्प
वायदेहेदेहके १ केदारेषुशालिसेत्रसु केदारमध्यमभाग: सइवभंगुरे आस्थिरेहेदेहके इतिपूर्वेण संबंध: सुहृदांमित्राणांसुजना
नां आप्तबंधुजनानांसंगमएववागुरा एवस्वस्रहृद् लता प्रतानवलय: सङ्गतिमार्गनिरोधकत्वात् वासेनालद्देगेन पुरोवातेनावलितआ

श्रीरामउवाच ॥ प्रोज्जृम्भतेचलत्यत्रलंवाबुल्वभंगुरे आपुवीशानशीतांशुकलामृदुनिदेहके १ केदारविरटद्भेकंकंटकेको
णभंगुरे वायुरावलयेजंतो: सुहृत्सुजनसंगमे २ वासनावातवलिते कदाशातडितिस्फुटे मोहोग्रमिहिकामेघघनेस्फू
र्जितगर्जिते ३ नृत्यत्युत्तांडवंचंडेलोलेलोभकलापिनि सुविकासिनिसास्फोटेत्यनर्थकुटजद्रुमे ४ क्रूरकृतांतमार्जारे स
र्वभूतारवुहारिणि अश्रांतस्पंदसंचारे कुतोप्युपरिपातिनि ५ कउपायोगति: कावाकाचिंताक: समाश्रय: केनेयमशुभो
॥
दर्काभवेज्जीविताट वी ६ ॥ ॥

वेष्टितोमोहोग्रमिहिकामेघेइत्यन्वय: मिहिकातुषारोमेघानामारंभावस्था गर्जनंसामान्यत: स्फूर्जनंतवशनिपातपर्यंतमित्यपो
नरुक्त्यं ३ लोलेचंचलेकलापिनिमयूरे आस्फोट: कलह: कलिकापुटभेदश्च ४ सर्वभूतान्येवरवच: वर्षासुवहुजंतुभक्षणात्मा
जीराणांवलातिशय: प्रसिद्ध: स्पंदो जलप्रवाह: कुतोभूमितोपिशब्दान्नभसश्च कुतोप्यलक्षितस्थानादितिवा ५ आरब्धकवात:
वर्षादिपीडानिवृत्तौछत्रहर्द्दि: कंथादिरूपाय: रसपुटिकौषधलेपादिर्नाडुतेघौकिउरदेशगति: संकटोनारकेमंत्रदेवतादि
चिंतागिरिगुहादि: समाश्रयोवासाधनानियथालोकेप्रसिद्धानितथा अत्रापिपृच्छते अशुभमेवोदर्के औत्तरकालिकंफलंयस्या [illegible] ४

निर्वेहप्रवाहरूपे १७ परदुःखाद्वा आत्मनस्तदुःखादित्युभयत्र अंतर्दृश्या आत्मवत् बहिर्दृश्या तत्त्ववत् मनसो मनस्यं कामादिदृष्टिं १८ महापुरुषं जीवन्मुक्तं महदज्ञानं नन्त्वत्त्व दुर्बुधः आचारेण चरित्रेणानुसरणी कृत्य स्मृत्वा तद्देवस्मृत्वा आचार्येभ्यः १९ उचिते अत्र स्मरत्वा सामुद्रे योगं प्रेयामीत्यः पल्यंकर्मा पासनादेः २० येनदुष्पदयोगेन अनवस्थितेः अव्यवस्थितस्य असमास्थितेरिति यावत् विषमस्थितेः धातुक्षोभितस्य जगतः पूर्वापरमापतेयोः स्वपिहि वस्तु २१ चेतसः समासंतः करणस्य मलमज्जनं २२॥

संसारएव निर्वेशेनेोऽव्यवहरन्नपि नबंधं कथमाप्नोति पद्मपत्रे पयो यथा १७ आत्मवत्तृणवच्चेदं सकलं कं पश्यन् जनः कथमुत्त मतामेति मनो मन्मथमस्पृशन् १८ कं महापुरुषं पारमुपयातं महोदधेः आचारेणानुसंस्मृत्य जनो याति न दुःखितां १९ किं तत्स्यादुचितं श्रेयः किं तत्स्यादुचितं फलं वर्तितव्यं च संसारे कथं नाम समंजसे २० तत्त्वं कथय मे किंचिद्येनास्य जग तः प्रभो वेद्मि पूर्वापरं धातुश्चेष्टितस्यासमस्थितेः २१ हृदयाकाशशशिनश्चेतसो मलमार्जनं यथा मे जायते ब्रह्मंस्तथा नि र्विघ्नमाचर २२ किमिह स्यादुपादेयं किं वा हेयमसंस्थितं कथं विश्रांतिमायाति चेतश्चपलमद्रिवत् २३ केन पावनमंत्रेण दुःसंसृतिविषूचिका नश्यतीयमनायाससमायासविधायिनी २४ पूर्णचंद्र इवाक्षीणोऽभ्युपभासादयाम्यहं २५ प्राप्यांतः पूर्णतां पूर्णो भूयो नाभियथा पुनः संतो भवंतस्तत्त्वज्ञा तथेह्युपदिशंतु मां २६ अनुत्तमानंदपदप्रधानविश्रांतिरिक्तं ततनुमहात्मन् कदर्थयंतीह भयानि कल्पाम्यानोवनेदेहमिवाल्पजीवं ॥२७॥ इति श्रीवसिष्ठे वैराग्य० एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥

इतरत् अहेयम् अनुपादेयं च २३ यतो गाढं पापमलत्वात् निरासद्वारा पावनेन पन्नदेशोयं प्रमेहतुना वा २४ आनंदजरोर्भजरो भि वरिपितां शीललालात भंगाद्योत् कपनि उदक मोदीम् कालिकं यात्कं हरत्स्याम् इति यावत् २५ २६ आनंदपदे प्रधानविश्रा तिरहिं तिकस्थैर्यं तेन रिक्तं भयं कदर्थयंति पीडयंति २७ ॥ इति श्री वसिष्ठ० वैराग्य प्रकरणे त्रिंशत्तमः सर्गः ॥३०॥

वा. टी. तिष्ठतु वा व्यवहारे मनस्याञ्चल्यमेव परं तु : स्व मनस्तु स्थितिः किं नैव कस्थैत्यात्मेन इति मनसो मननं विषयावलंबनं स्वालिये
वै. प्र. वसनाद्विषयावलंबनस्थाय एव मनः । सत्तास्य : भवमर्दभिर्य बाधकत्वं बाधहेतु पुरुषापदे शांतिनानास्ति अतस्तां युक्तिं अल
६९ मत्यर्थं याबद्बोधोदयं तावदि त्यर्थः । २६ २७ ननु युक्तामोहनिरसनं केन वा पूर्वकृतं कथं केन प्रकारेण कृतं तेन किं
वाप्रश्न यथा ज्ञानासि तथा ब्रूहीमुनेत्युत संबंधः । २८ २९ तदेशमुक्ते ला [illegible] दृष्ट्या गांत प्रापायवेशानमेव व्यवहाराद्य
इत्याह अथ त्यादि सप्तभिः । २० स्वयमेव विचार्य वा ना [illegible] २१ मौनि वागादि सर्वव्यवहाराभावो वलिपिकर्म सुच

मनोमुननशालिन्याः सत्तायाभुवनत्रये तयो युक्तिं विनाना [illegible] तताम लमुत्तमं २६ व्यवहारवतो मुक्त्याद्युः स्वना ।
यातिमयथा अथवा व्यवहारस्य वृत्ततायुक्तिमुत्तमं लक्ष्य केन वा किं वा कृतमुत्तमे चेतसी इत्ययि नेति वि आमय
रमेपाधनमन : २८ यथा ज्ञानासि भवस्तथा मोहनस्त्रये अहिमसाधवोयनन्तु तदुःखतांगतो २९ अथवा तारुष्ट
युक्तिं युद्धिप्रसन्नं विद्यते न वक्ति मम वा का [illegible] मानामपि स्फुटं २० स्वयं चैव न चा प्राप्ति विश्रान्तिमुत्तमां तदहं
को सर्वे लोनिरहंकारतांगतः २१ नभो संनाथिवाम्यं बुनाहं परिदधेंबर करोमि नाहं मा पारं स्नानदाना शनादिकं २२
न च तिष्ठामि कार्येषु संपत्स्वापत्सु चेव हि नाकिंचिदभिवांछामि देहत्यागादले मुने २३ केवलं विगताशंको निर्ममो
गतमत्सरः सन्निवेशायजा मौनएवति ष्ठामि लिपि कर्मिव वार्पितः २४ अथ क्रमेणेसत्यद्यपश्यातोन्यासम सविदः
सन्निवेशं त्यजामीममनर्थदेहनामकं २५ नाहमस्य न मे नान्यः शाम्याम्यस्नेहदीपवत् सर्वमेव परित्यज्य सत्यजामीदं कलेवरं २६ ॥ वाल्मी० ॥ इत्युक्तवानमलपीनकराभिरामो तस्मिन्हं त्वरविचारविकासिचेताः तूष्णीं बभूव पुरतो महतो घनानां मन=
केकारवे अवशादिव नीलकंठः २७ ॥ इति श्रीवाशिष्ठ मा० वैराग्य० राघवप्रश्नो नाम एकत्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३१ ॥

अक्रियासु अर्पितो लिखितः २३ २४ सन्निवेशमवयवसंस्थानरूपं २५ नमेदमिति शेषः अन्योपि नमे अस्नेहो निस्तैलः २६ ॥
पीतकरः अव्हः इति उक्तवान् सन् महतां गुरूणां वासिष्ठादीनां पुरतस्तत्तोष्णीं वभूव यथा केकारवे उक्तवान्नीलकंठो मयूरो घनानां राम०
पुरस्तूष्णीं भवति तद्वत् २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे एकत्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३१ ॥ ० ० ० ० ६९

सुधियस्तपोज्ञानध्यानार्जितबुद्धयो भवाद्भुताः तुच्छमतिफलवांछितसुरम्यनांननपुं लिनेत्र भ्रमसमर्थाः इति यावत् तदेतत् स्थितं
मनुष्याधिविदिवेषु वानोमिनियतस्तरुघां कोस्तानद्योगुरुत्वाम्योप्याकल्पभोगपरवर्गपरिपातः अनन्तोपद्रवच्छन्नस्तु दीर्घो मुख्यप
र्यवसितइति भावः ७ नीरंध्रं निरंतरं दुःखकल्लनया आकुलः अनरखनीरसः सुस्वादुतां सरसतां मुक्तिं विना मूक्तां निरा
सहारा कथं केन पाथेन सुस्वादुतामेनीतार्थः ८ सर्वदुःखनिदानभूताया आशायाः प्रसिद्धं स्वभावप्रतिकूलो विपाकः फूलं
कामनासमयत्वक्षीरस्वानं उपैति संसार इतिशेषः पुंसः कस्मैरमणीय मधुनावसंतेन ९ कामेनकलंकितात् मनश्चंद्रमसः

ननद्विनवधियं यांयोधिविहितेसुनाकृचित् सुधियस्तुच्छमध्येतपत्नत्रपत्तिनरम्यतां अंतरिक्षध्वंसंसारनीरंध्रकल्ल
नाकुलः कथं सुस्वादुतामेतिनीरसो मुक्तिंविना ८ आशाया विपाकेन क्षीरस्वानेन रम्यतां उपैति पुष्पकर्भ
ण मधुनेव वसुंधरा ९ अयमस्मत्मलोदितिज्ञानेनामृतद्युतिः मनश्चंद्रमसः केनतेन कामकलंकितात् १०।
इह संसारमलिना हर्षाद्दृविना शुचा केनव्यवहर्तव्यं संसारवनवीथिषु ११ रागद्वेषमहारोगा भोगभूमौवि
भलयः कथं जंतुं न बाधन्ते संसारार्णवचारिणं १२ कथं च धीरवद्गेनो पततापि न दह्यते पावके पादिनेव रसे
न रसस्थापिता १३ यस्मात्किलजगत्यस्मिन्व्यवहारक्रिया विना नस्थितिः संभवत्यौ पतितस्यात्मना यथा १४
॥०॥०॥ रागद्वेषविनिर्मुक्ता सुखदुःखविवर्जिता कथानोर्ध्वहीनेव शिखानास्तीह सत्क्रिया १५ ॥०॥०॥०॥

तेनविहितद्वंद्वभवप्रसिद्धेन केनज्ञालनेनामयकामादिमला अपगतप्रतिरागद्वेषहंद्विकाउद्दीन्यन्त्वयः इह संसारस्यगति
रनर्थपर्यवसानलक्षणायेन कुमारहेरिका युक्तिक भोगो वैराग्य दाढ्य विना शितवतां केन महापुरुषेण व्यव
हर्तव्यमवस्थाभिरन्तसुदार इतिशेषः केनेतिपाठे व्यवहारेणेतिशेषः ११ धीरवैर्यैतिसंबोधनं अग्नौ अग्निवदाहके संसारे
रसो ज्ञानामृतेनेन स्थापिता १३ ननु व्यवहारो दुःखं तत्र सत्यं ज्योतिश्चाह यस्मादिति व्यवहारे ककियाः संपादनानि विना अ
द्धो पतितस्य ज्ञानस्य मत्स्यादेर्यथा भज्ञलौ स्थितिर्न संभवति तद्वत् १४ ननु खलु दुर्व्यवहारे दुःखं संक्रियायां तनते संभावनत्सा

वा.टी.
वै.प्र.
७०

देवशाधिक्पतयः स्नुताः इति सर्वत्र संबध्यते ११ रघुकुलमेवाकाशोनिर्मूलत्वात्तस्य शशांके पूर्णचंद्रे सूर्ये इत्यास्त्र नोचेत् तर्हि कि
लेकिनाधिस्यादित्याशंक्याह शशिसुंदरे इति सौंदर्यातिशयलाभपूर्णेनोपलक्षणार्थं शशांकपदं न स्वार्थमिति भावः १२ सि
द्धसहलं मुमुक्षु देवयोनिमानोयलक्षलसार्थः संघः २२ द्वंद्वं मिथुनं मुदिताः संतुष्टाः उन्मदा अत्यंतधीनाश्चिताः १४ विनुत्राणानि
ना हसितस्फुटहास्यकांतिः १५ दृश्यान्वेषणपीलाः मूकाः गर्जनवर्जितावि पुष्पिः कंचनादी प्रायमे घालि बालवा यलिलेसह

70

अन्येपि देवदेवेशविद्याधरमहोरगैः रामस्य तानि भार्या महोदारगिरः स्तुता ११ अथ तस्मी स्थितवति रामे राजीवलोचने ह
तस्मिन् रघुकुलाकाशशशांके शशिसुंदरे १२ साधुवादगिरां शब्दैः सिद्धसार्थं समीरिता नानकसमाधोन्मः चोत्थी द्वृष्टिः
पायात् तह १३ मंदारकोशविश्रांतभ्रमरद्वंद्वनादिनी मधुरामोदसौंदर्यमुदितोन्मदमानवा १४ व्योमवात विनुन्नेव तारा
काणं परंपरा पतितेव धरापीठे स्वर्गस्त्रीहसितत्विषा १५ हृषभ्रमरकचत्रमेघलवावलिरिवच्युता हैयंगवीनपिंडानां
मी विनिव परंपरा १६ हिमवृष्टिरिवोदारा मुक्ताहारचयोपमा चंद्रबिंबरश्मिमालेव सा शर्मीण्णामिवाततिः १७ किंजल्कां
भोजवलिता भ्रमद्भृंगोकदंबका सीत्कारगायनामोदमधुरानिलतोलिता १९ प्रभ्रमत्केतकोत्थाह प्रस्फुरत्केरवोत्कर
प्रयतत्कुंदवलयावेलत्कुवलया लया १९ आपूरितांगणरसा गरहाच्छादनचत्वरा उद्धीवपुरवास्तव्यनरनारीविलो
किता २० निरभ्रोत्पलसंकाशव्योमरश्मिरनाकुला अदृष्टपूर्वा सर्वस्य जनस्य जनितस्मया २१ अरस्पा वरसिद्धो प्र

हः १६.१७ किंजल्कः केसरस्तत्प्रधानैरंभोजैर्वलिता सहिता जनानां स्पर्शसुखाभिनयसीत्कारध्वनिभिर्गायता मधुरेण मंदत्वात्सु
खस्पर्शानिलेन लोलिता ईषच्चालिता १८ गृहाश्रयः सम्मूहार्थाः १९ रसाभूमिः आपूरितानि चत्वराणि चत्वराणि यया पुर
वास्तव्यैः पुरवासिभिः २० निरभ्रं अतएवोत्पलसंकाशं यद्व्योम ततः पतिता दृष्टिर्वर्षितपुष्पवृष्टिः स्मयो विस्मयः २१॥
मुहूर्तस्य चतुर्थभागो द्वे घटिके तावत्कालं यथा तह किल २२ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ वीरहनुमते नमः ॥ ॥ शुभमस्तु ॥

राम
७०

एवमनाकंश्रुतवतांवर्त्यतेभूरिविस्मय: नराणामपरसांच पुष्पवर्षं स्यात्च्युत: स्वविवेकसम्पत्ति चारमल्लमिदंश्रीरामव
चनंतानोपि चारा समर्था नांमनुत्तमा नृपेंद्र शाक्यत्वादाद राभ्यासाभ्यां नृपादिपतमभिति सूचनाय प्रसंसमानस्तु पर्यापि
बादरायण: संभवादिति न्याय सिद्धं देवादीनामपि नरसमाग्रु ब्रह्म विद्याधिकारं दर्शयितुं भक्तानां श्रीराम वाक्य प्रसंगात
समागममहोत्सवं च वर्णयितुमुपक्रमते तवं दत्तेपव मित्यादिना रामएवं वदति संतितत्रस्या: सर्वेवस्त्र भाग विस्मपरामोता
दिविशिष्टावभवुरित्युत्तरेणान्वय: २ उक्तारामगिर:श्रोतुं उद्गुरे: उत्ता रितं ओड्ड भोरेरान्यिते रितियावत् देहतेहे रामपि

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ वदत्येवं मनोमोदविनिवृत्तिकरंवच: रामेराजीवपत्राक्षे तस्मिन्नाजकुमारके १ सर्वेवभूवुस्तत्र
स्थाविस्मयोत्फुल्ललोचना: मिथोनवाहरदेगिरमानुभिवोद्गुर: २ विरागवासना पार्श्वमिक्षभववासना: मूहूर्त्तमम
लोमोधिवीचीविलुलिताइव ३ नाभितोरामभद्रस्यतस्यचित्रार्पितेरिव संस्तुता: श्रवणे नरानंदपवृषीवरे: ४।
वसिष्ठविश्वामित्राद्यो मुनिभि: संसदिस्थितै: जपन्नय: प्रमुखैर्मंत्रिभिर्मंत्रकोविदै: ५ नृपैर्दशरथप्रख्यै: पौरै: पा
रशवादिभि: समंतेराजपुत्रैश्चभ्रात्ततैर्वयस्वादिभि: ६ तथाभृत्यैरमात्यैश्चपंजरस्थैश्चपक्षिभि: क्रीडाम्रगैर्व
लस्पंदैस्तुरंगैरश्चचर्वणै: ७ कौसल्याप्रमुखैश्चैव निजवातायनस्थिते: संसांनभूषणारावरस्यंदैर्वनिताजने: ८
उद्यानवल्लीनिलयैर्विकंठनिलयैरपि अस्तुब्धपवनमिभिर्विहंगैरविरतारवै: ९ सिद्धैर्नभश्चरैश्चैवतथागंधर्वकि
॥ न्नरै: नारदव्यासपुलहप्रमुखैर्मुनिपुंगवै: १०॥ ॥
मिन्नांवराङ्गिलितवस्त्रा:इवेत्युत्प्रेक्षा २ विरागवासनया अपार्श्वीलमस्त्राभवहेतु रागद्वेषादिवासनापेवां भूषणै:श्रवण
समर्थै: आनंदस्य पदेनलक्षणायी वैरा पुष्टे: ५ यस्मादयोद्धाविरोषामन्त्रज्ञानाद्य: पारसवादय: पार्श्वादित्यादण ६॥
७॥ वातायतो गवाक्ष: ८ विटंक: सोधायकपोतपालिका ९।१० ॥ श्रीरामचन्द्रायनम:॥ ॥श्रीहनुमतेनम:॥१०॥

भृत्वा दीनि तेषां नामानि ६ परामर्षीन संघर्षके नद्रुः सत्वानानि विसं फुल्लानि मृगाजिनानि यस्याः ८ तेजः प्रसरेण पाटला स्थितरक्ता ९
अन्या प्रसिद्ध विलक्षणा अतिकालेन चिरेण संभृता एकत्र चिंता: १० आस एकतः नारदोन्यत इति शेषः ११ १२ इसां सभा भूमिपतं सा
प्रविशंत्यां १३ परस्परं सन्नासिभिः स्थिताभिरंगानां आभाभिः कांतिभिः १४ लीला कमलधारिणः केचिदिति मध्ये योगं पंशेषः १५ मौ
लौ अग्रभागे मालितं नरलाभिर्वेष्टितं मस्तकं वि येषां प्रकोष्टः करमूलं १६ चीरवल्कलयोरखांतरजात्या भेदः कलापिनः भूषिताः २
कर्मधारयादत्र नि शायनेवाइति: १७ १८ १९ कुशलप्रश्न सहितया वार्तया तत्काले चितकथया २० प्रणयः प्रीतिः तदुचितैर्दाननी

7 2

भृत्वं गिरः पुलस्त्यादि मुनिनायकमंडिता अवनौ दालकोशी रशरलोमादि नालिता ६ परस्परपरामर्षाद्रुः संस्थान मृगाजिना
लीलाक्षमालावलयाः अनुकमंडलुधारिणी ७ तारावलि रिवाभ्यां स्थितेजः प्रसरपाटला सूर्यावलि रिवान्यान्यं भासितानन मंड
ना ८ रत्नावलि रिवान्यान्यं नानावर्ण कलांगिका मुक्तावलि रिवान्यान्यं फन शोभाभिः शायिनी ९ कौमुदीव स्थिरन्येवाहुती
येवार्कमंडली संभृतेवाति कालेन पूर्णचंद्रपरंपरा १० ताराजालइवां भोदामासो यत्र विराजते तेतोघइव शीतांशुनारदोत्र वि
राजते ११ देवैः षि वसुधाधीशाः पुलस्त्योत्र विराजते अथास्यां सिद्धसेनायां पतत्यां नभसो रसां १२ उत्तस्थौ मुनिसंपूर्णा तस्य दाशर
थी सभा १३ मि श्रीभूताविरेजुस्तेन भश्चरमहीचराः परस्परं दतंगाभाभासयंतो दिशोदश १४ वेणुदंडांकितकरा लीलाकमल
धारिणः दूर्वांकुरा कांतशिखाः सचूडामणिमूर्द्धजाः १५ जराजटैश्च कपिलाम्य लिमालितमस्तकाः प्रकोष्ठगाक्षवलयामालि
कावलयान्विताः १६ चीरवल्कलसंवीता स्रक्कोशेयावगुंठिता विलोलमेखला पाशाश्च लक्ष्मीकलापिनः १७ वशि
ष्ठ विश्वामित्रौ तान्पूजयामासतुः क्रमात् अर्ध्यैः पाद्यैर्वचोभिश्च नभश्चरमहागणाः १८ सर्वादरेण सिद्धौघं पूजयामास भूप
तिः सिद्धोघो भूपतिं चैव कुशलप्रश्नवार्तया २० तेस्तैः प्रणयसंरंभैः रन्योन्यं प्राप्तसत्क्रियाः उपाविशन् विष्टरेषु नभश्चरमही
चराः २१ वचोभिः पुष्पवर्षेण साधुवादेन चार्चितः रामं ते पूजयामासुः पुरः प्रणतमास्थितः २२ आसांचक्रे च तत्रासौ राजपु

प्रणयः प्रीतिः तदुचितैर्दानमानादिसंरंभैः सत्क्रियाः पूजा विष्टरे आसनेषु २१ वचोभिरन्वितकथालापैः साधुवादेन प्रसंसनेन २२
नत्र तेषां मध्ये असौ रामः विश्वामित्रादयः अथ आस्थिता उपविष्टा इति सप्तमेन संबंधः २३ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ०॥०॥०

आपूरिता सभालं नं केलाच्छन्नेन शांते उपरते सति २३ दिवं अभितः स्वर्गस्य सर्वप्रदेशेषु श्रुतिसायनं श्रोत्रामृतं वेदसारभूतं वा २४ नगो-
चरो अशक्यस्तथाविधं २५ यतेत्यतादृग्वाचाक्षमवणहीनं जन्म अर्थमिति खेदे २६ अधिगताया प्राप्ता या कानाशिकुलं चारिधर्माभित्ति-
नादिभिरुत्तमतापा सार्थं कथा पादनात् पदं त्राणं स्तत्र कथं तथा युद्धाकयोजनं कथितवांस्तेन वयं प्रतिबोधिताः स्वर्गादिसुखानामप्युप-
रतामिति भावः २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठटीकायां वैराग्यप्र० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ अवतारोऽत्र सिद्धानां सभायामुपवर्ण्यते यथोचितोप-
विष्टे रामवाक्यप्रशंसनं सिद्धैः कृतं रामवाक्याद्धि प्रशंसामेव महीकुर्वंस्ते बोपप्राम्न निर्णयोत्तरस्य भूस्वांस भाप्रवेशादिकं च वर्ण्यते

आपूरितसभालोके शांतेषु सुमवर्षिणे इमां सिद्धगणेनांगं शृणु सूक्तिं समागतां २३ आकल्पं सिद्धसेनासु भ्रमद्भिरभितो
दिवं अपूर्वमिदमस्माभिः श्रुतं श्रुतिरसायनं २४ यदनेन किलोदारमुक्तं रघुकुलेंदुना वीतरागतया तद्धि वाक्पतेरप्यगो-
चरं २५ अहो वत महत्पुण्यमद्यास्माभिरिदं श्रुतं वचो रामसुखोद्भूतं महाल्हादकरं धियः २६ उपशमामृतसुंदरमादराद॥
धिगतोत्तमतापदमेष यत् कथितवानुचितं रघुनंदनः सपदि तेन वयं प्रतिबोधिताः २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठे वैराग्यप्रक-
रणे नभश्चरसाधुवादो नाम त्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३३ ॥ सिद्धा ऊचुः ॥ पावनस्यास्य वचसः प्रोक्तस्य रघुकेतुना निर्णयं श्रोतु-
मुचितं वयं सम्यक् महर्षिभिः १ नारदव्यासपुलहप्रमुखा मुनिपुंगवाः आगच्छतास्त्वविघ्नेन सर्व एव महर्षयः २ पतामः परितः
पुण्यामेतां दाशरथेः सभां नीरंध्रां कनकोद्योतां पद्मिनीमिव षट्पदाः ३ ॥ श्रीवाल्मीकिः ॥ इत्युक्त्वाऽसौ समस्तैव व्योमवासनिवासिनी ।
तां पपात सभां तत्र दिव्या मुनिपरंपरा ४ अग्रस्थितमनुत्सृष्टरवं वीणं मुनीश्वरं वचः पीनघनश्यामं व्यासमेव किलांतरा ५ ॥ ०॥

उपक्रमेणैव सिद्धा ऊचुरित्यादिना रघुपावनेनानंदकोल्लसनेन तस्य केतुप्रायाप्रकेनेत्यर्थः १ आगच्छागच्छत अविघ्नेन श्रोतुमिति शेषः श्रेयां-
सि वहवि प्रानी तिन विलंबनमुचितमिति भावः २ नीरंध्रां पूर्णां अर्थात् मत्तैर्गम्यते अत एव कनकेरुद्योतां उत्कृष्टप्रकाशां पद्मिनीप-
क्षे केसरश्रियाकनके दिशो यात्यमानां ३ व्योमवासा निवासस्थानं येषां तैर्नानां येषां निवासिनी तिष्ठतीत्यों यास सभायां पत्रप्रदेशं समादय-
त्तत्र ४ तामेव वर्णयन् मुनीनिः अग्रे प्रमुखस्थाने स्थितं नष्टरवं उदावनद्धं कायेनतं मुनीश्वरं नारदं वचसा ततेन पीनः पूर्णो घन इव श्यामो

ग्रा॰टी॰ अयमेव जनस्साधारणं आलोकं पदार्थतत्वप्रकाशं करोति असमस्या अस्ते देहं इत्यादि साम्याद्विविक्तस्यात्मन आलोकनं

३०॰ पु॰ करोति तु लीलावासएव पुमान् अन्यत्तु पुरुषार्थासमर्थः स्त्री साध्य इति भावः अथवा ३४ उक्तप्रतिज्ञाहीनाजना रक्तादिमा

७२ आत्मकदेहात्मबुद्धिवाहिनः नानैवपाद स्पर्शादिपदार्थान् अनुकर्षन्नुपभुंजते अन्यो न सचेतन आत्मा नास्तीति चा

र्वाकतेनमते नाफलिते ति भावः अथवा यद्दिने ष्टुमस्तेतन्नः स्यात् एवं पुरुषार्थे पतनेनैव यतानयतोनपतंतेनतस्मा

दुःखकुष्ठादिवद्वेतनाएवनेष्टनि निदार्थभयकूपः ३५ येनविमत्योति नेयपरावः ३६ अयं रामः अरयः कामादयस्तेषामर्द

प्रज्ञादीपशिखा यस्य रामस्येव हृदि स्थिता प्रज्वलत्यसमालोककारिणी सपुमान्स्मृतः ३४ रक्तमांसास्थियंत्राणि

वहन्त्यलिनरागिणः पदार्थानभिकर्षन्ति नास्ति तेषु सचेतनः ३५ जन्मजरारुजः खमनुयान्ति पुनः पुनः विम

त्यानि संसारपशवः परिमोहिताः ३६ कथं चित्क्वचिदेवैको दृश्यते विमलाशयः पूर्वापरविचारार्हो यथार्थपरि

मर्दनः ३७ अनुत्तमतुमत्काफुलाः सुभगास्संसयः मध्याहि विरलालोके सहकारद्रुमा इव ३८ सम्यग्दृष्टजगद्यात्रा

स्वविवेकचमत्कृतिः अस्मिन्नाम्यमलावतरि पुरुषो दृश्यते ३९ सुभगाः सुलभारोहाः फलपल्लवशालिनः जाय

न्ते तरवो देशे न तु चन्दनपादपाः ४० द्रुमाः प्रतिवनं संति नित्यं सफलपल्लवाः नत्वपूर्वचमत्कारो लवङ्गः सुलभः सदा

४१ ज्योत्स्नेव शीतलाशशिनः सुन्दरा रिव मंजरी पुष्पादामोदलेखेव दृष्टा रामाच्चमत्कृतिः ४२ अस्मिन्नुद्दामदोरात्म्यदे

वनिर्माणनिर्मिते द्विजेन्द्र दग्धसंसारे सारो ऽत्यंतदुर्लभः ४३ यतन्ते सारसंप्राप्तौ ये यशोनिधियो धियः धन्याधुरि

नः ३७ अनुत्तमः सर्वोत्कृष्टचमत्कारो माधुर्यविशेषो येषां तथाविधानि तत्वसाक्षात्कारफलानि येषु सहकारद्रुमा आम्रवृक्षाः

३८ स्वबुद्धिकृतैनैव विवेकन तत्वदर्शनयर्थता चमत्कृतिः अस्मिन्निव वासितसूर्ये मिति भावः ३९ सुभगाः सुन्दराः देशे सर्वत्रे

तिशेषः ४० ४१ आमोदलेखा परिमलपंक्तिः ४२ उद्दामं दौरात्म्यं यस्य तथाविधस्य प्राकृतकर्मणः तदनुसारिणो विधातु

र्यो निर्माणेन सृष्ट्या निर्मिते रचिते हे द्विजेन्द्र ४३ सारो विवेकेनात्मलाभः ध्यायन्तीति धियः सदा तत्वचिंतनपराः सन्तो ये यतं

राम॰

७२

72

२४ २५ २८ तानं अवधंस्तेप मात्मन त्वंते यमात्रयाये: नायका: श्रेष्ठा: २७ अनूचाना: अचार्या हि धिवद्धीन संगवेशा: आनमि
तानन्नेविनयेन २८ तदुक्तौ वै वप्रपच्यपत्यतो इत्यादि भिरस्ता दूषणि: कल्याणो वैस्यमा रखोड्भ्राजु रौ: शालिनी शोभमाना २९
वैचार्य स्य मेचे निव्यवस्या यिता: परिनिष्ठिता: बक्के व्याप्यो यस्मिन् सर्वोधं पदार्थ तत्त्ववोध सहितं नकल्यानाम: अव्यव स्थापि
तार्थ मितियावत् अतएव हि वक्तमो चिंतं स्फुटं व रू. वर्णे उदारं उत्कर्षं वहुप्राय गर्भं प्रियं हृदयानंद ने आचार्या रंगस्थानां

ति २

नारदो देवपुत्रश्च व्यासश्च मुनिपुंगव: मरीचिरथ दुर्वासामुनिरंगिरसस्तथा २४ क्रतु: पुलस्त्य: पुलह: शरलोमामु
नीश्वर: वाल्यापिनामरद्वाजो वाल्मीकिर्मुनिपुंगव: २५ उद्दालकोनचीकश्च गार्ग्यो च्यवनस्तथा २६ एते चान्ये च
बहवो वेदवेदांगपारगा: ज्ञाततेयामहात्मान: संस्थितास्तत्र नायका: २७ वशिष्ठविश्वामित्राभ्यां सह सतेनारदादय:
इदमूचुरनूचाना रामेमानमितानन्नं २८ अहोवत कुमारस्य कल्याणगुणशालिनी वाग्मुक्तापरमोदारा वैराग्यर
सगर्भिणी २९ परिनिष्ठितं वक्तृच्यं सर्वबोधसमन्वितं स्फुटं उदारं प्रियं सर्वं हितं चिह्नलमपि स्फुटं ३० अभिव्यक्तपद
महं स्पष्टं चतुष्टिमत् करोति राघवे प्रोक्तं वच: कस्य न विस्मयं ३१ शतादेक तमस्येव सर्वोदारचमत्कृति: ईप्सिता
र्थार्पणैकांतदक्षा भवति भारती ३२ कुमारत्वाविना कस्य विवेक फलशालिनी पंक्ति का शमाया हि प्रज्ञाशरलताततं ३३

अहं इवितं अविहलं चित्तं वाङ्नत्वयुक्त दोषमन्यं स्फुटमर्पत: ३० अभिव्यक्तानि व्याकरणेनेयोपितानि यदा निपस्मिन् इष्टं
हितं स्पष्टं यस्मात् हि दोषरहितं नुहिमत् नश्चा त्वप्रयुक्तं संतोषवत् ३१ सर्वे भ्यो वक्तृभ्य: सर्वांशे पिचाउदाराउत्कृष्टचमत्कृति: म२
सहृदयास्वादनीयं सौष्ठवं यस्यां कया अतएव ईप्सितस्याभिप्रेतस्यार्थस्यार्पणे वोधने एकांत दक्षा नियमेन समर्था भारती
वाणी वाग्मिप्रतानं इति मुख्या मुख्यतमस्येव विकासस्य नि मायाति नमवेषां पंचमी विभक्ते शतशा हि भव्यान् इति तु नमय
निर्वाणोत्तरसम्यक् सर्वोदारे नोयपति: ३२ प्रज्ञाशरइवेस क्ष्णार्थभेदनी प्रज्ञाशर: सद्वल लताव ल्ली विकाशं विचार वैराग्य

वा॰टी॰
वै॰भू॰
७३
२४

इह सांप्रतं नास्ति प्रादुर्भूतः अये वनभावी ४५ राममनोरथसंपत्तिरवश्यकर्त्तव्यतां तन्मुखं सेनेनोत्तमाधिकारप्राप्तिरूपापन
मुखेनोत्कानुपेक्षणे दोषमाह: सकलेति सकललोकानां सर्वजनानां चमत्कृतिर्गुणशीलविनयादिभिः सम्पुचित्तप्रह
र्षहस्याक्रोपनेन यानंदस्तत्कारिणो राघवचेतसोऽपि मिमतं नत्वजित्रासालक्षणो मनोरथो यदि नो फलति अस्मदादिभि

73

र्वयमेतत्समो नास्ति हर्ता लोके प्रचुकम्प्रन विवेकवान् दारान्मानमानाभावीचेति नोमतिः ४५ सकललोकचमत्क
ारिकारिणोप्यभिमतं यदि राघवचेतसः फलतिनो नतद्भिर्वयमेव बहिः स्फुटतरं जनयो हनबुद्धयः ॥४६॥ इति
श्रीमद्वाल्मीकिविरचिते महारामायणे ऽद्भुते लोके द्वाविंशतिसहस्रां संहितायां मोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे ज
नमन्मरमहीचरले ममिन नामत्रयस्त्रिंशत्तमः सर्गः ॥३३॥ वैराग्यप्रकरणं संपूर्णं ॥ शुभं भवतु ॥०॥
इदं पुस्तकं लिखितं रामनराभ्राम्हणेन गुर्जावादमध्ये सरस्वतीनगरे ॥२॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ शुभं ॥

ज्ञोपदेशेनेति शेषः नो इति नञ्पर्यायो निपातः ननहि नबुद्धयो दुर्बुद्धयः अभिज्ञता निष्फलैव स्यादिति भावः तस्मादेवमाप
मुपदेश्यमिति सिद्धं ४६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य रामचंद्रसरस्वती पूज्यपादशिष्येण श्रीगंगाधरेन्द्रसर
स्वती पूज्यपादप्रशिष्येण श्रीरामानंदतीर्थेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणेऽय

राम॰
७३॥